

Tartalomjegyzék

Bevezetés: A kutatás kiindulópontjai	1
A kutatás hipotézisei	1-3
A kutatás eredményei hét dimenzióban	3
1. A pártfejlődésre vonatkozó szakirodalom folyóiratokban	4-18
2. A kutatás során megismert szakirodalom a pártok fejlődéséről	19-30.
A demokratizáció és a pártok történeti jellegű kutatása: Capoccia és Ziblatt	19-24.
Az európai demokratizáció 1930 és 1940 között: Weyland	24-30.
3. A történeti folytonosság elve a kutatásban és egy poszt-tranzitológiai elmélet	30-47.
4. Esettanulmányok I.: A pártstruktúra átalakulásának logikája két történelmi időszakban (1867 és 1990 után)	47-58.
5. Esettanulmány II: A konzervatívizmus ideológiájának fejlődéstörténete Magyarországon a 19. század közepétől napjainkig	58-68.
6. Pártok és kormányzati ciklusok: váltógazdálkodási trendek történeti és komparatív megközelítésben	68-81.
7. Rendszerváltások összehasonlítása: Magyarország 1989 – Németország 1945.	81-92.
Konklúzió	92.
Jegyzetek	92-97.
Irodalom	98-106.

Bevezetés: A kutatás kiindulópontjai

2010-ben, pályázatom beadásakor nagyon határozott elképzelésekkel rendelkeztem a „A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában” című kutatási terv megvalósítását illetően. A kutatás egészét megalapozó kiindulópont az volt, hogy a magyar politikatudomány a jelentőségéhez képest alulpreferálja a hazai pártfejlődési folyamatok tanulmányozását és szinte semmilyen lényegi mondanivalóval nem rendelkezik a mai politikai folyamatok történeti alapzatával kapcsolatban. Ez nagyon komoly hiányosságnak éreztem, különösen a nyugat-európai politikatudomány mainstream-irányzataival összehasonlítva, amelyek folyamatosan és gazdagon dokumentálják pártpolitikai viszonyaik történeti meghatározottságát (kontinuitás-elméletek), természetesen az adaptációval, alkalmazkodással együtt (változás-elméletek). A kutatási terv abból indult ki, hogy a magyar pártfejlődési folyamatok vizsgálatát ehhez a standard nyugat-európai mércéhez kell igazítanunk, s a hazai folyamatok vizsgálatát történeti és komparatív értelemben egyaránt újra kell alapoznunk. A téma politikatudományi relevanciáját tehát az adja, hogy vaskosan szakmai kihívásról van szó: a kutatás szempontjából fő vizsgálati terepnek számító 1867-1945 közötti időszak nem pusztán történészek számára nyújt megfelelő kutatási terepet, hanem azon politikatudósok számára is, akik – mint jómagam – a távolabbi múlt és a jelen közötti szerves kapcsolat tézisének szeretnék tesztelni a pártok működésén és fejlődési modelljein, logikáján keresztül.

Az angolszász politikatudománynak ezt a „kettős” szemléleti bázisát (kontinuitás és diszkontinuitás egysége) választottam a kutatás szemléleti keretéül. Elképzelhetetlen gondoltam tehát, hogy a hazai politikatudomány érintetlen maradjon a távolabbi múlt vizsgálatának kihívásától, hiszen ha a történelemből a mához vezető szálakat nem találjuk meg, akkor a politikatudomány lényegében aktuális „pártológiává” válik, és semmilyen releváns tudományos hozzáadékkal nem bír. Azt reméltem, hogy a Kutatási tervben megfogalmazottak szellemében sikerül körvonalaznom azokat az irányokat, amelyeknek segítségével ezt a történeti alapozó munkát (végül is a szó szoros értelmében alapkutatósról van szó) sikerül teljesítenem.

A kutatás hipotézisei

1. A pártok világa állandóan változó univerzum, s vannak, akik elsősorban a pártokra önmagukban tekintenek, mint változó rendszerekre (Lásd például Harmel-Janda, 1994.), mások a pártokat – elsősorban szervezeti oldalról vizsgálva – történelmi szervezettípus-változásokat regisztrálnak, és azt feltételezik, hogy a pártok életét a közöttük lévő „aszimmetrikus dinamika” lendíti folyamatosan előre (Katz-Mair, 1995), s vannak olyan kutatók is, akik a pártok és a pártrendszer viszonyában inkább az utóbbira teszik a hangsúlyt (általában: Bardi-Mair, 2009., Lengyelországra

vonatkozóan: Millard, 2009.) A kutatás induló hipotézise: van olyan pártelméleti hagyomány, amelybe „beleállva” értelmesen, sokoldalúan és differenciáltan elvégezhető a magyar pártfejlődés vizsgálata, s ennek a vizsgálatnak az alapján kimutatható, hogy a magyar pártfejlődésben is létezik kontinuitásnak és változásnak valamiféle aránya. Mivel azonban az eddigi politikatudományi kutatások abból indultak ki, hogy 1990 után merőben új fejlődési pálya kezdődött, az elmúlt húsz év kutatásai ezt a történeti kutatási szemléletet és irányt nem hasznosították.

2. Magyarországon 1867 (vagy inkább 1875) után kialakul és stabilizálódik egy pártmintázat, amely hagyományként rögzül és – a kádárizmus valamint a korai demokrácia periódusát követően – 1994 után ismételtel intézményesül a politikai arénában. A hagyomány lényege, hogy létezik egy masszív konglomerátumpárt (korábbi írásaimban menedzserpártnak is nevezem), amely hosszú időn keresztül birtokolja a kormányzati hatalmat, miközben a vele szemben álló ellenzék nem tud hatalomra kerülni, s ezért nem is tudja elsajátítani a „menedzseri” kormányzási logikát. Rokonságot látok az 1875-1905 között 30 évig kormányzó Szabadelvű Párt, az 1919 után (változó neveken) kormányzó Keresztény Nemzeti Egység Pártja és a Magyar Szocialista Párt között, még akkor is, ha utóbbi eddig legtovább csak két ciklus erejéig kormányzott. A hasonlóságot ezen pártoknak az a tulajdonsága jelenti, hogy – ideológiailag rendkívül heterogének lévén – soraikban számos (érdekcsoportot egyesítenek, s politika- és kormányzat-felfogásuk döntően menedzseri. (Csizmadia, 2009.)

3. Az ellenzéki pártok szerveződés-módjában, politikai viselkedésében (a politikai viselkedésről lásd: Strom, 2005.) is határozott történeti folytonosság fedezhető fel: 1867 után nem egy korlátozottabb *kormányellenzéki* attitűd intézményesül, hanem egy jóval határozottabb *rendszerellenzéki* attitűd. A kormány- és a rendszer-ellenzékiesség egyaránt magatartásforma, amely meghatározott okokból alakul ki. A hagyomány erősségét bizonyítja, hogy 1990 után húsz év alatt sem sikerült a domináns ellenzéki párt (az eddigiek során a Fidesz) kormányellenzékivé válása. A 2010. évi választások egyik jellegzetessége a kormány-és rendszer-ellenzékiesség közötti határ relativizálása.

4. Természetesen a magyar pártok is rendelkeznek adaptív kapacitással, ám a magyar pártosodás modelljei erősen különböznek az angolszász típusú pártfejlődés modelljeitől, amelyben nagy hangsúlyt kap a pártok és a pártrendszer folyamatos megújulása, innovációja, illetve a pártok kormányzati tanulóképességének javulása. Részint a hosszú váltógazkodási ciklusok hagyománya miatt, részint az ország-menedzselés állandó kényszere miatt a magyar pártok nem pusztán csak önmagukban nem eléggé innovatívak, de ritkán próbálnak ki újfajta koalíciós kombinációkat. Ezen megújulási korlát miatt a pártviselkedések nem eléggé rugalmasak, illetve olyanok, amelyek nem is annyira ellenfél-, mint inkább ellenség-képeket hordoznak.

Ezek a kezdeti hipotézisek később újabbakkal egészültek ki (lásd erről a kutatás során benyújtott részjelentéseimet). Meghatároztam továbbá, mely kutatási területeket veszem vizsgálat alá, illetve milyen elméleti iskolák belátásait tartom meghatározónak. Ez utóbbiak kapcsán a következő iskolákat részesítettem előnyben:

a/ *A pártokra, mint önálló szereplőkre, illetve egymással interaktív viszonyban álló szereplőkre vonatkozó irodalom.* Ahhoz, hogy a magyar pártok történeti mintázatainak időbeli dinamikáját jól értelmezzük, segítségünkre lehet a nagyon gazdag „történeti” pártirodalom. Mivel a pártokat nem statikus, hanem dinamikus, s nem egymástól független, hanem egymástól sok szálon függő aktorként értelmezem, az irodalomból azokat az írásokat használom döntően, amely ezt a dinamikai viszonyt (kifelé és befelé) érzékelteti. Külön is kiemelem az elméleti irodalomnak azt az ágát, amely az új és a régi pártok egymásra hatását vizsgálja. Nyilvánvaló, hogy egy ország politikai rendszerében és kultúrájában az új pártok akkor jelennek meg s lesznek markáns szereplőkké, ha van esélyük arra, hogy befolyást gyakoroljanak a régiek karakterére. (Harmel-Svasand, 1997., Copus et. al. 2009.)

b/ *A gazdaság és a (párt)politika összefüggését vizsgáló elméleti irodalom.* Magyarországon ilyen legfeljebb történeti esettanulmányok formájában létezik, de nincs olyan mainstream politikatudományi irodalom, amely vizsgálná, hogy a gazdaság hogyan és milyen logikával hat egy adott párt vagy egy kormány döntéseire. Ilyen értelemben belátásokat nyerek a pénzügyi vagy valutaválságok irodalmából, vagy a gazdasági ciklusok irodalmából a politikai ciklusokra (Bernard-Leblang, 2008., North, 1994).

c/ *A pártok és a kormányzás összekapcsolódására, a kormányok működésére és túlélőképességére vonatkozó irodalom.* Feltételezésem az, hogy a pártok vizsgálatát nagyon szorosan a kormányzóképeség összefüggésében kell felvetnünk. A nemzetközi irodalomból mind az egypárti, mind a koalíciós elméleteket (Druckman, 2008.) felhasználom, illetve elemzem, hogy mitől függ egy kormány teljesítőképesége (a tengernyi irodalomból lásd: Laver-Shepsle, 1998.) Releváns hazai politikatudományi irodalom az egyes régi kormányok túlélésére, bukásuk politikatudományi magyarázatára egyelőre nincs, itt is alapkutatást kell tehát végezni.

d/ *A kontinuitás-diszkontinuitás irodalom.* Végezetül a nyugati mainstream-irodalomból kitüntetett módon kezeltem azt az irodalmi nyálábot, amely a pártok fejlődéstörténetét kontinuitás és diszkontinuitás egységében ragadja meg.

A kutatás eredményei hét dimenzióban

Az alábbiakban igyekszem összegezni a magyar pártfejlődés másfél évszázados folyamatainak vizsgálata kapcsán elért eredményeimet. A mostani beszámoló alapja egy rövidesen elkészülő kötetnek, amely átfogó módon rajzolja meg a magyar pártfejlődés másfél évszázados tendenciáit. Ilyen jellegű átfogó politikatudományi munka – ismereteim szerint – eddig nem készült.

A kutatás során megerősödött az a kiinduló feltevés, hogy a pártpolitika erősen hagyományfüggő, s ebben az értelemben nincs nagy eltérés a fejlettebb nyugat-európai és a kevésbé fejlett kelet-közép-európai országok pártjai között. Mindkét esetben azonos minták formálják ki a jelenbeli pártrendszert, s ezek a minták erősen kapcsolódnak a múlthoz. Távrolról sem arról van szó, hogy *ugyanaz* ismétlődne meg, mint korábban – ez túlságosan felszínes analógia lenne. Ám valamifajta logikája a múltban már lejátszódott konfliktusok „újra-megjelenésének” mégis csak van. Hogy pontosan mi ez a logika, és miképpen formálja ki a mai magyar pártpolitikát, ez az, ami tárgya volt a kutatásnak és a belőle készülő könyvnek.

Természetesen tudásunk ma szintjén a kutatás nem adhatott választ – lévén, hogy szinte alapkutatásról volt szó – minden dilemmára. E hiányosság oka a szisztematikus kutatási előzmények hiánya.

A beszámolóban a következő menetet követem: 1. Bemutatom azt az irodalomcsoportot, amely kutatásaimat a leginkább inspirálta. Mindenekelőtt a politikatudományi irodalomnak arról a részéről (azon belül is két meghatározó munkáról) van szó, amely a pártok történelmi szerepét merőben újszerű módon vizsgálja. 2. Bemutatom, hogy a történelmi látásmód hogyan hasznosítható a magyar pártfejlődés trendjeinek vizsgálatában egy ún. „poszt-tranzitológiai” elmélet segítségével. A 3. és a 4. egységben két esettanulmányon keresztül mutatom be a régi és a mai pártviszonyok közötti hasonlóságokat (előbb két egymástól nagyon távol eső korszakot, a korai dualizmus és az 1990 utáni rendszerváltás pártviszonyait hasonlítom össze; majd – a 19. század közepétől - a magyar konzervatív gondolat és pártpolitika vizsgálatára teszek kísérletet eljutván egészen napjainkig). Az 5. részben a pártoktól a kormányzás világa felé mozdulok el, s a kormányzati ciklusok összehasonlító logikáját mutatom be Nyugat-Európában és Magyarországon. Végül a 6. részben az 1989. évi magyar és az 1945. évi német átmenetet hasonlítom össze a pártprogramok szerepét, jellegét helyezve a kutatás középpontjába, s megállapítván azt, hogy a demokratizálódási folyamatoknak különböző történelmi periódusokban egészen más mintázataik vannak.

Az egyes beszámolási egységek elején jelzem, az egyes részek mely publikációmra támaszkodnak.

1. A pártfejlődésre vonatkozó szakirodalom folyóiratokban - statisztikai feldolgozás

A kutatás menetében felmerült, hogy megvizsgáljam: milyen jellegzetességek mutatkoznak a nyugat-európai és a hazai politikatudományi folyóiratok összehasonlításából? Elsődleges hipotézisem az volt, hogy a nyugat-európai folyóiratok időben jóval régebben, másrészt jóval sokrétűbben, a pártok változásaira is fókuszálva foglalkoznak a pártok témakörével.

Természetesen nem volt módom akár csak a folyóiratok többségének átvilágítására. Néhányat választottam ki a nemzetközi folyóiratok közül. A kiválasztás szempontja az volt, hogy a folyóiratok ismertek/rangosak legyenek; némelyek közülük több évtizedes múltra tekintsenek vissza, de olyanok is legyenek köztük, amelyek frisebbek. A magyar mezőnyből érdekelt, hogy a rendszerváltás előtti politikatudományi irodalomban hogyan reprezentálódik a pártok világa és a pártkutatás, miként ez volt a szempont a rendszerváltás utáni korszakra vonatkozóan is.

A hazai folyóiratok közül két Kádár-rendszerben (Társadalomtudományi Közlemények, Politika-Tudomány) és két rendszerváltás utáni (Századvég, Politikatudományi Szemle) megjelenő folyóiratot vizsgáltam. A fejlett nyugat-európai folyóirat-irodalomból három peridodikára (European Journal of Political Research, Party Politics és Political Studies esett a választás. A magyar folyóiratokat illetően először is az érdekelt, hogy a vizsgált kutatási periódusban a folyóiratokban milyen arányban jelennek meg a pártokról szóló közlemények. Az után az, hogy a pártokról szóló cikkeknek vannak-e történeti kontextusai, azaz a tanulmányok elsősorban „jelencentrikusak” avagy rendelkeznek történelmi magyarázó keretekkel is. Azt is megvizsgáltam, hogy a hazai kínálatban milyen mértékben vannak jelen a nem magyar pártokról szóló cikkek.

Ugyancsak több elemű vizsgálatnak vetettem alá a három nyugat-európai folyóiratot. A három folyóirat kiválasztásában fontos szempont volt eltérő indulásuk. Az egyiket 1953, a másikat 1973-ban, a harmadikat 1995-ben alapították. Kíváncsi voltam, jelent-e ez eltérést a párttematikát illető karakterükben. Az eredményeket így ábrázolhatjuk. (Először a 4 hazai folyóiratra vonatkozó ábrákat és a kapott adatok értékelését közlöm, majd a 3 külföldi folyóiratra vonatkozó ábrákat és értékeléseket prezentálom).

A/ Magyar folyóiratokban megjelent „pártos” (pártokkal foglalkozó) cikkek megoszlása

A statisztikai minta forrásai:

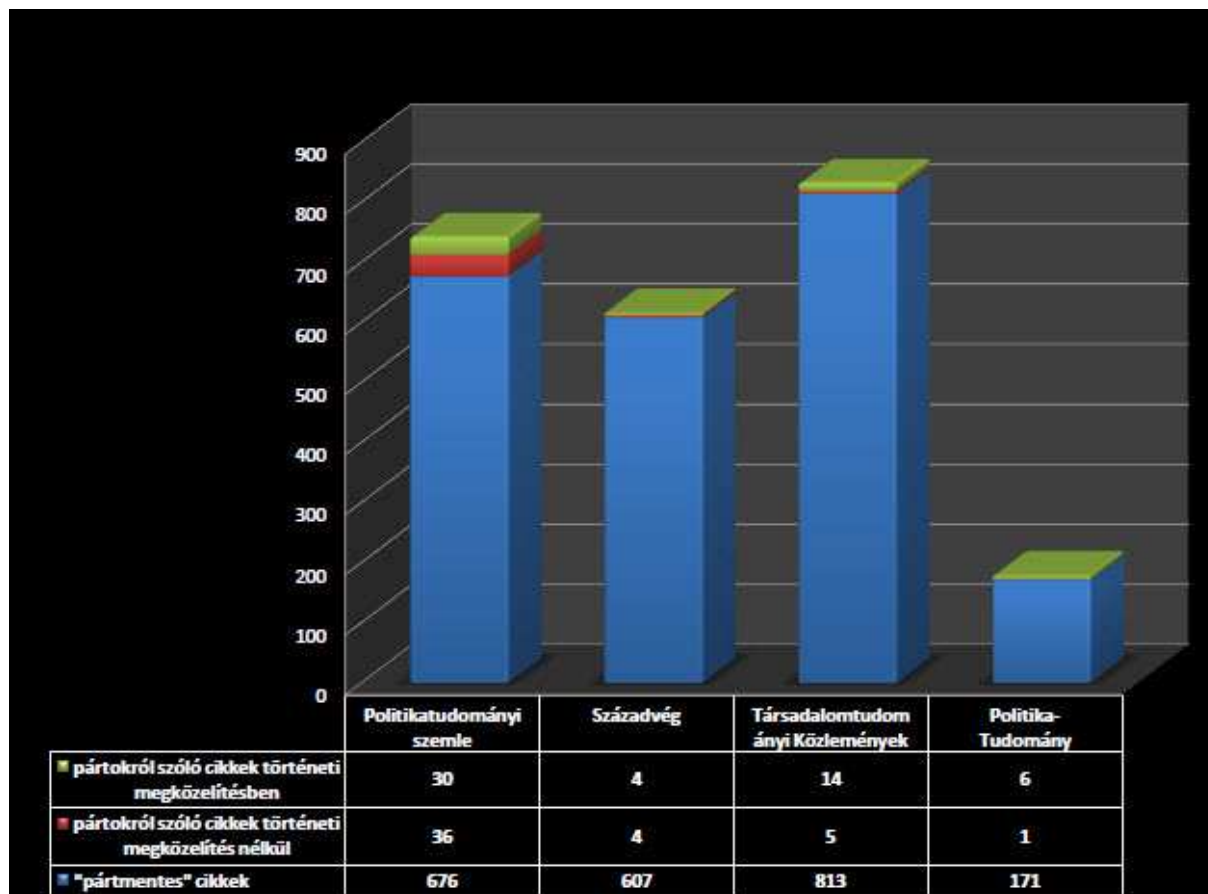
Politikatudományi Szemle 1992-2012 (össz. 742)

Századvég 1985-2012 (össz. 615)

Társadalomtudományi Közlemények 1974-1991 (össz. 832)

Politika-Tudomány 1986-1989 (össz. 178)

1. grafikon

1. ábra

2. ábra

3. ábra

4. ábra

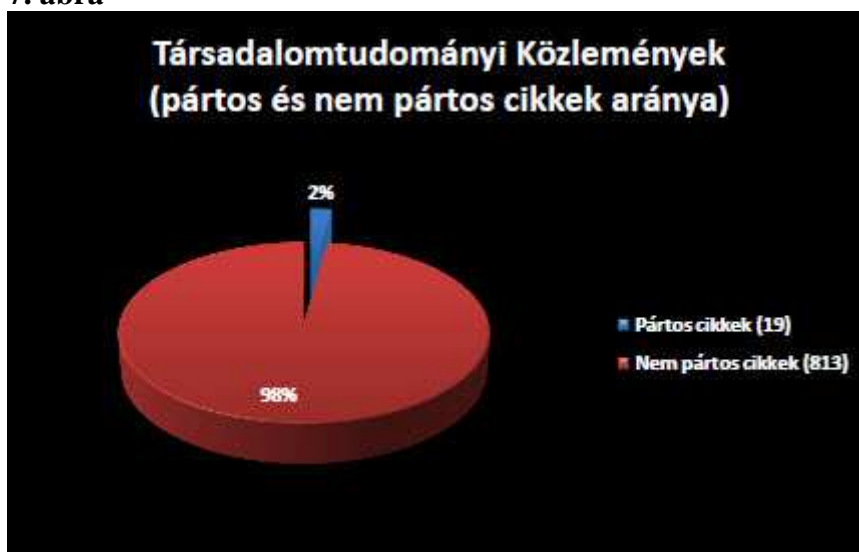
5. ábra

6. ábra

7. ábra

8. ábra

9. ábra

Összegzés

A négy folyóiratot a párttematika előfordulási gyakorisága szerint vizsgálva, a Politikatudományi Szemlében jelent meg messze a legtöbb pártokkal foglalkozó cikk (66), utána következik a Társadalomtudományi Közlemények (19). A Századvégben meglepően keveset foglalkoztak a témával, mindösszesen 8 „pártos” cikk jelent meg benne.

A párttematika megjelenési gyakoriságának változását vizsgálva nem lehetett kimutatni korrelációt az előfordulási szám és a választási évek között, vagyis nem cikkeztek tendenciózusan többen a pártokról a választások, vagy a választásokat megelőző évben, mint máskor.

Ahogy a diagramokról is szembeötlő a párttematika meglehetősen alulreprezentált a magyar szakfolyóiratokban (a legmagasabb arány 9% (Poltud. Szemle)), ami azért lehet kicsit meglepő, mert minden főiskolai, egyetemi kurzuson az oktatók nem győzik kihangsúlyozni a pártok meghatározó szerepét a modern demokráciákban: lényegében a képviseleti demokrácia letéteményeseiről, legfőbb aktorairól van szó.

Ha a Századvéget kivesszük a mintából, akkor egy jól látható trend rajzolódik ki: ahogy haladunk előre az időben, annál nagyobb arányban jelennek meg pártos cikkek: Társ.Tud. még csak 2%, Pol-Tud. 4%, Pol. Szemle 9%.

Ami a „pártos” tanulmányok belső arányait illeti, megfogalmazható, hogy a rendszerváltás előtti folyóiratokban a történeti megközelítésmód dominált, viszont a Kádár-kor utáni orgánumban már háttérbe szorult ez a nézőpont. Fontos továbbá megjegyezni, hogy a történeti megközelítésmód általában nem a pártfejlődési dinamika vizsgálatában mutatkozott meg, hanem sokkal inkább egy-egy párt (túlnyomó többségében külföldi) esettanulmányoszerű bemutatásában. Még kevésbé jellemző, hogy a pártok jelenlegi stratégiájukat, magatartásukat történeti kontextusba helyezve próbálnák elemezni a szerzők, a történetiség általában csak a közelmúlt eseményeinek rövid összegzésére korlátozódik, s nem bír magyarázó erővel a cikkekben.

Szembeötlő trend rajzolódik ki a módszertani „pártos” cikkek kapcsán is: a Kádár-korszakhoz köthető folyóiratokban vagy egyáltalán nem találunk módszertani kérdésekkel foglalkozó párttematikájú cikket (Politika-Tudomány), vagy relatíve alacsony arányban (11%-ban a Társadalomtudományi Közleményekben). Ellenben ez az arány mindkét rendszerváltás utáni folyóiratban meghaladja a 30%-ot.

A „pártos” cikkek régió/országvizsgálatát elemezve két alapvető következtetésre juthatunk. Egyrészt egyértelmű trend nem rajzolódik ki arról, hogy a rendszerváltás előtt, vagy utána dominálta-e jobban a párttematikájú cikkeket a Magyarországról szóló írások, ugyanis a Társadalomtudományi Közleményekben például a Századvéghez képest is felülreprezentáltak a hazánkkal kapcsolatos pártos cikkek. Másrészt meglepő, hogy a Kádár-korszakhoz kapcsolódó folyóiratokban a nyugat-európai pártokkal foglalkozó cikkek aránya messze meghaladja a Századvég és a Politikatudományi Szemle ilyen jellegű arányait. Ennek oka a Társadalomtudományi Közlemények esetében egyértelműen az, hogy a szerzők rengeteget foglalkoztak a Nyugaton létező szocialista/kommunista mozgalmak és politikai szervezetek bemutatásával.

B/ Nyugat-európai folyóiratok „pártos” cikkeinek arányai

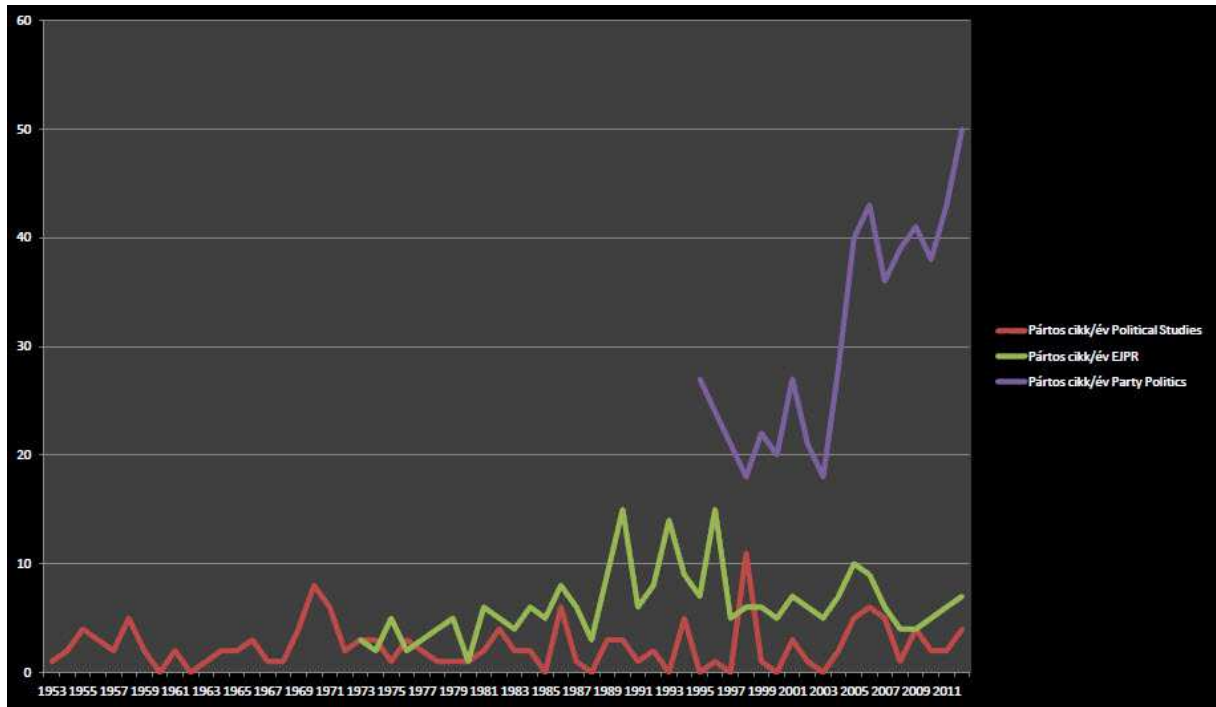
Források:

Party Politics 1995-2012 (össz. cikkszám: 984)

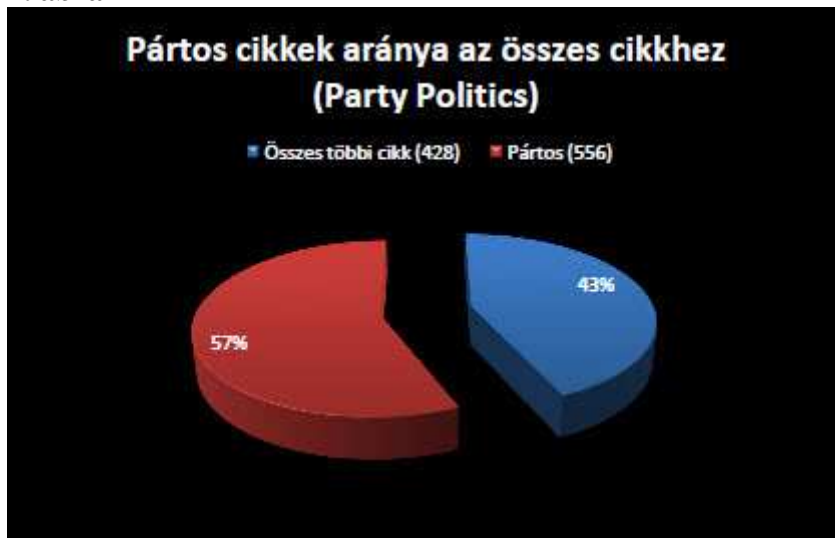
European Journal of Pol. Research 1973-2012 (össz. cikkszám: 2087)

Political Studies 1953-2012 (össz. cikkszám: 2753)

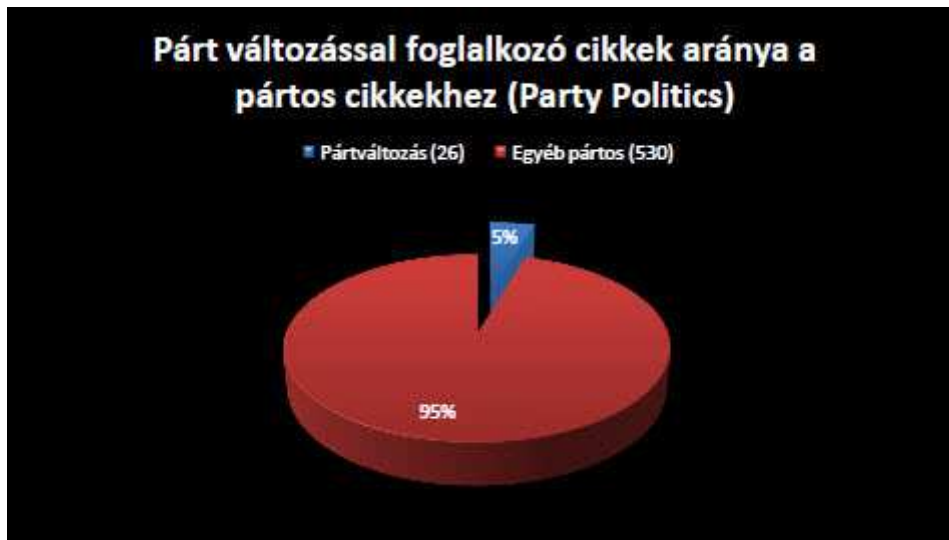
1. grafikon

1. ábra

2. ábra

3.ábra

4.ábra

5. ábra

6. ábra

7. ábra

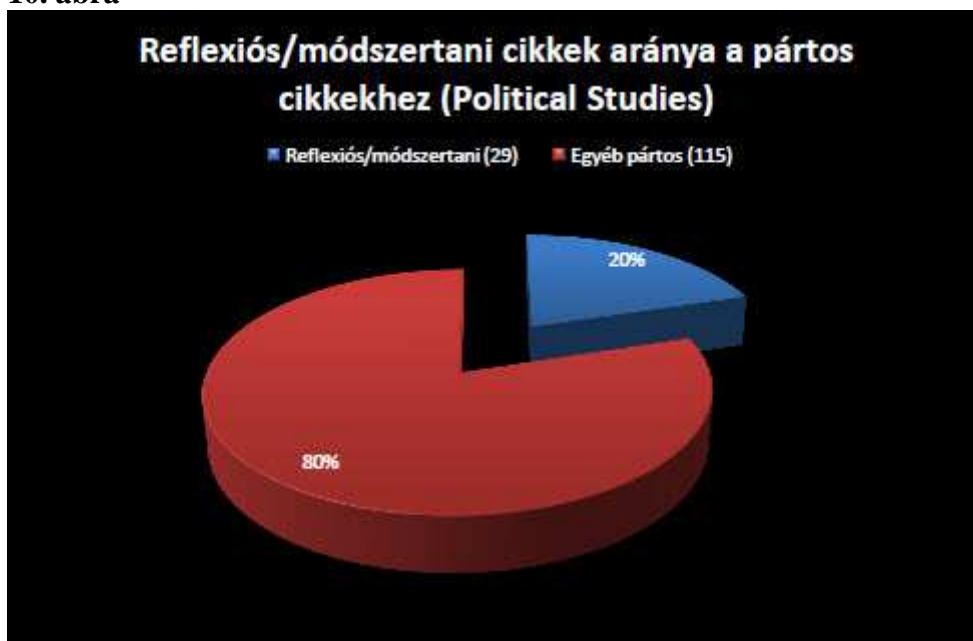
8. ábra

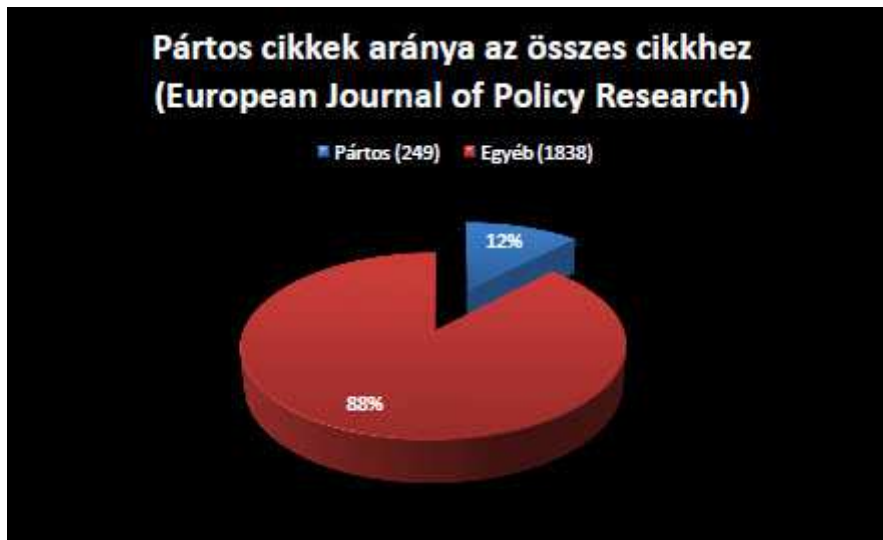
9. ábra

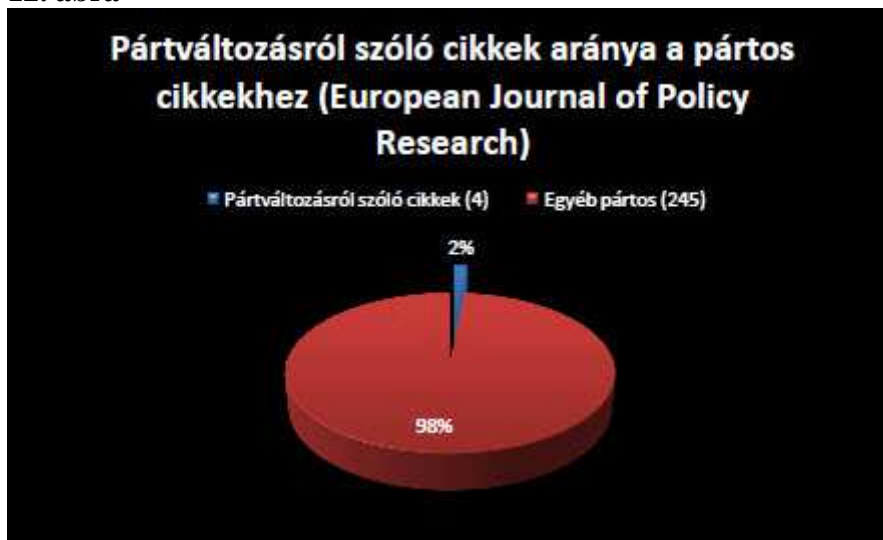
10. ábra

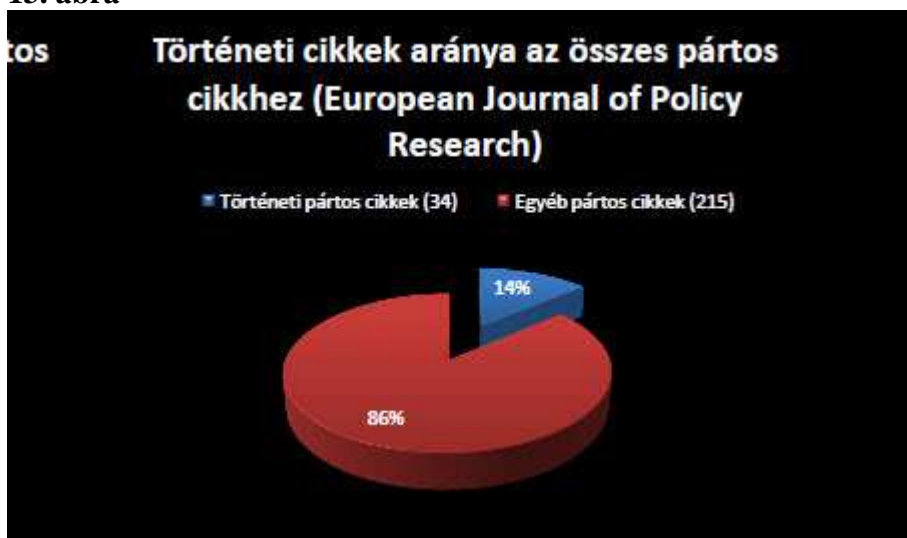
11. ábra

12. ábra

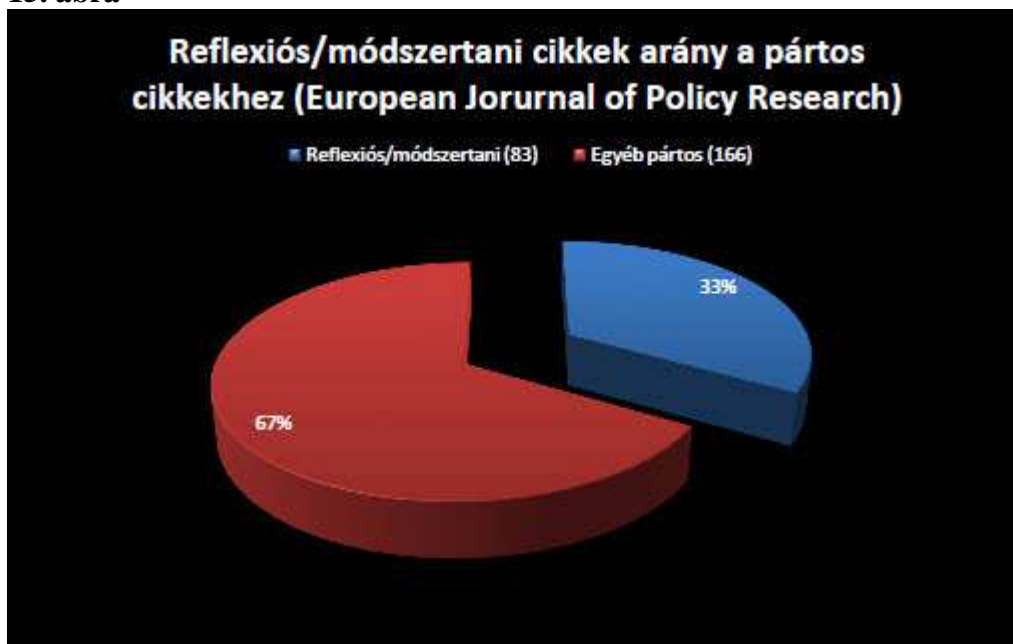
13. ábra

14. ábra

15. ábra

Összegzés

Három külföldi folyóiratot vizsgáltam, a Political Studies-t, a European Journal of Political Research-t és a Party Politics-t. Érdekes megnézni, hogy milyen célokat tűz ki maga elé egy-egy lap, ki adja ki, annak tükrében, hogy milyen arányokban jelennek meg tanulmányok egy-egy témában. Mindhárom nemzetközi terjesztésű lap, a Political Studies létezik legrégebb ideje közülük. 1953-ban jelent meg először, a brit Political Studies Association adja ki, ami a legrangosabb politikatudományi szervezet az Egyesült Királyságban (ugyanakkor nemzetközi tagsággal rendelkezik). A lap a politika és nemzetközi kapcsolatok témában jelentet meg tanulmányokat. A politikatudomány plurális megközelítését és az interdiszciplináris vitát szorgalmazza. A szakmai kommunikáció elősegítőjeként kíván fellépni. Ennek megfelelően a Political Studies-ban van a legtöbb Nagy Britanniáról szóló tanulmány. Az összes pártokkal

foglalkozó cikkek 14%-a brit témájú, szemben a European Journal of Political Research 9%-val és a Party Politics 6%-val.

A European Journal of Political Research 1973 óta létezik. A European Consortium for Political Research adja ki, szintén brit székhelyű európai tudományos hálózat. A lap újszerű elméleti, módszertani (kvantitatív és kvalitatív) megközelítésekre specializálódik, főleg az összehasonlító politikatudomány terén. Egyes területekre vonatkozó „research notes”-okat is megjelentet, valamint az éves Political Data Yearbook-ot. A European Journal of Political Research-nél jelenik meg a legtöbb reflexiós szemléletű, módszertani kérdéssel foglalkozó írás. Az összes pártokkal foglalkozó cikkek számának 33%-a valamilyen reflexiós/módszertani tanulmány, szemben a Party Politics 20%-val (ami szintén a szakmai kommunikációt akarja előmozdítani, nem mellesleg mindkettő a Wiley lapcsaládhoz tartozik, talán emiatt is hasonló a szemléletmód) és a Party Politics egyébként szintén magas 17%-val.

A Party Politics a legfiatalabb lap a három közül, 1995-ben indult, 2009 óta az American Political Science Association Party Organisation and Parties Section hivatalos lapja. (Ennek ellenére nem foglalkozik kiemelten az Egyesült Államokkal. Az összes párttal foglalkozó cikk 4%-a foglalkozik Amerikával, míg a Political Studies-nál ez 6%, a European Journal of Political Research-nél pedig 2%.) A politikai pártok, párt rendszerek és politikai szervezetek tanulmányozását tűzte ki célul. Fórumként szolgál a kutatóknak, hogy megosszák kutatásaikat a KKE-i új demokráciák pártosodásától a nők politikára gyakorolt hatásáig. (Ennek megfelelően a Party Politics foglalkozik a legtöbbet a KKE-i fejleményekkel, az összes pártokkal foglalkozó cikkek 7%-a valamely Kelet közép-európai országról szól, az EJPR-ban ez 4%, a Political Studies-ban 3%.) Annak ellenére, hogy ez a legújabb lap, a Party Politicsban jelent meg eddig a legtöbb pártokkal foglalkozó tanulmány. Nagyságrendekkel többet foglalkozik a pártokkal, hiszen ez egy erre specializálódó tematikus szaklap, míg a többinél a pártok csak egy téma a sok közül. A megjelent tanulmányok 57%-ának a címében jelen van a párt szó. „Pártos cikkek” azt tekintettük, aminek a címében valamilyen formában szerepelt a párt szó. Ez nem jelenti azt, hogy a többi cikk nem foglalkozik a pártokkal, de csak így lehetett egységes, objektív mérést végezni. A European Journal of Political Research-ben a tanulmányok 12%-a pártokkal foglalkozó, míg a Political Studies-ban ez 5% (Annak ellenére, hogy 1953 óta létezik a lap.)

A pártokról szóló cikkek számát évszámokra lebontó grafikonon látszik, hogy a Political Studies jelenteti meg a legkevesebb „pártos” cikket, az EJPR nagyjából kétszer annyit, a Party Politics viszont nagyságrendekkel többet.

Ami egyértelműen leolvasható a „pártos” cikkek számát tekintve a három lap összehasonlító grafikonjában, hogy kis időeltolódással, de reagálnak fontosabb választásokra, különböző konfliktusokra, vagy a demokratizációs hullámokra. Vannak ciklikusságok, (pl. az EJPR-nél látható egy ilyen háromszori, kb. 4 évenkénti felívelés '90 és '97 között) vannak időszakok, amikor nagyon kurrens téma (az EJPR-nél látszik az éles ugrás '87 és '90 között), van, amikor kevésbé, de lényegében folyamatosan foglalkozik a témával valamelyik lap. Jelenleg ismét felfelé ívelő szakasz figyelhető meg mindhárom folyóiratnál, nagyjából a gazdasági válság kitöréséhez igazodó időpont óta (illetve a KKE-i demokratizálódás 20. évfordulója is erre az időpontra esett, ez is magyarázza felívelést.)

Ami direktben a párt változás, alkalmazkodás témáját illeti, csekély különbség van a három folyóirat között. A legtöbb itt is a Party Politics-nál van, 5%-a az összes pártokkal foglalkozó cikkek számának a pártok, pártrendszerek változásával foglalkozó tanulmányok (megint csak

a címekből tudunk következtetni) az EJPR-nál ez 2% míg a Political Studies-nál 3%. A Party Politics-nak a „hitvallásában” eleve kiemelt szerepet kapott a KKE-i új demokráciák nyomán követése, ennek köszönhető a pártok változásával, átalakulásával foglalkozó írások számának növekedése is. Azt hiszem gyűjtés közben, hogy markánsabb, látványosabb lesz a különbség, így az összesítésből nem jön ki, a tanulmányok címeit olvasva jobban érzékelhető a változás. Ami miatt mégsem olyan átütő, mert mindhárom lapnál például gyakori az ország tanulmányok, vagy egy-egy ország konkrét választásáról szóló tanulmányok szerepeltetése. Ilyen szempontból érdemes megemlíteni a történelmi szemszögű írásokat, a Party Politics-ban 9%, az EJPR-ban 14% a Party Politics-ban pedig 11%. Arányaiban nem nagyon különbözik, de a trend egyértelműen növekvő irányba mutat. Az EJPR-ben jelenik meg a három lap közül a legtöbb reflexiós szemléletű írás, ez egyben magyarázó erővel bír a történelmi szempont hangsúlyos jelenlétére is.

Általánosságban elmondható, hogy a fejlett nyugati országokkal foglalkoznak és utána KKE, Latin Amerika, Afrika, de ennél azért bonyolultabb a helyzet. Pl. azért is, mert vegyesen szóródnak a skandináv országok, amiket fejlett nyugatinak tekintünk. A konfliktusok, kuriózumok határozzák meg, hogy mennyit írnak egy országról, nem a mérete vagy elhelyezkedése. Egy érdekes párt vagy koalíciós rendszer, egy komoly társadalmi törésvonal már megfelelő indok, hogy írjanak róla. Azon túl, hogy tükrözik az országok a klasszikus nagy demokratizációs hullámokat, pl. Írország 20 db szereplése nem volna evidens, de az Észak-Ír konfliktus miatt sokat írnak róla. Belgium ugyanígy kerülhet ennyire „előkelő” helyre a koalíciós tematikával. Érdekes, hogy Magyarország megelőzi a régióbeli országokat. Nem sokkal, de mégis. Azt hiszem ehhez a szerzők egyéni aktivitása, kapcsolatrendszere, nyelvtudása és ambíciója, valamint még egy dolog járul hozzá. Több témához kapcsolódunk, egyfelől a demokratizációs folyamat, másfelől az azóta eltelt párt változások, harmadrészt az uniós csatlakozás is érintett minket. „No news is good news” mondja a brit. Talán minél kevésbé konfliktusos, vagy aktív egy ország, annál kevesebbet írnak róla. Ez pl. magyarázhatja, miért írtak kevesebbet Csehországról.

2. A kutatás során megismert szakirodalom a pártok fejlődéséről

A kutatásban nagy hangsúlyt fektettem a nemzetközi irodalom – mostanában egyre szaporodó – „történelmi” ágának tanulmányozására. Ebből az irodalomból kiemelek és részletesen tárgyalok kettőt, ami nem azt jelenti, hogy más irodalmakkal nem foglalkozom. Azért írok beszámolómban ezekről ilyen részeltességgel, mert kutatásom szemléleti alapjaihoz ezek állnak talán a legközelebb.

A demokratizáció és a pártok történelmi jellegű kutatása: Capoccia és Ziblatt

A szakirodalomban kifejezetten új irány a pártok szerepének vizsgálata történelmi dimenziókban, pontosabban a demokratizálódással kapcsolatban. Ennek az iránynak reprezentatív műve *Giovanni Capoccia – Daniel Ziblatt: The Historical Turn in Democratization Studies: A New Research Agenda for Europe and Beyond (Capoccia-Ziblatt, 2010.)* című tanulmánya. Ebben a szerzők lefektetik a demokratizálás komparatív vizsgálatának új történelmi szemléletű megközelítésének elméleti és módszertani alapjait, ami a demokratikus intézmények kialakulása, fejlődése és interakciói köré épül.

Az európai demokratizáció folyamatát a szerzők „epizódok”/események hosszú sorának tekintik. Történelmileg a demokráciák nem egy koherens egységként jöttek létre, hanem különböző társadalmi, politikai törésvonalak és konfliktusokra adott válaszként intézmények kialakulásával/átalakulásával egy hosszú folyamat részeként.

Az elmélet előnye, hogy számos új – a demokráciák kialakulását magyarázó – tényezőre hívja fel a figyelmet, pl. az osztályokkal szemben, a vallási konfliktusok, etnikai törésvonalak, és a különböző ideológiák elterjedése jóval nagyobb szerepet játszott az európai demokratizálási folyamatban, mint korábban gondolták.

A szerzők szerint a politikai pártok meghatározó szerepet játszottak az európai demokráciák felemelkedésében és emiatt a jövőbeli vizsgálatok középpontjába kéne állítani őket. Korábban az osztályérdek volt a meghatározó vizsgálati szempont, a pártokat a választói akarat passzív végrehajtójaként kezelték, holott valójában ők határozzák meg, hogy a különböző törésvonalak mentén hol, mikor és miért alakultak ki demokráciák Európa történelmében. (Hiszen befolyásolják az intézmények kialakulását.)

Az írás továbbá arra keresi a választ, hogyan lehet leghatékonyabban vizsgálni a demokratizálódás folyamatát, komparatív, történeti szemszögből. Felvázol egy új típusú megközelítést az európai demokratizáció vizsgálatára („visszafelé olvasni a történelmet” azaz nem a végeredményből, (a létrejött intézményekből) következtetni a folyamatokra, hanem a kiváltó „kritikus pontokat”, konfliktusokat keresni, amelyekből végül kialakultak. Epizódokat kell vizsgálni nem makro folyamatokat.)

Különösen fontos, hogy a szerzők számba veszik az irodalmi előzményeket is. Használják, de meg is haladják az elődöket. A 90-es évek utáni legfrissebb kutatásokra alapozva úgymond „építő vitát” folytatnak a klasszikusokkal. Az elemzés szerint egy évtizedig „szunnyadt” az európai demokratizációs folyamat (1848-1970-es évekig tartó periódus) vizsgálata, mivel a szakma a hidegháború utáni rövidtávú fejleményekkel volt elfoglalva. Egyrészt azért, mert úgy gondolták, hogy az európai átmenet alapvetően „problémamentes” volt, másrészt, mert úgy gondolták, hogy minden fontosat megírtak már róla, empirikusan jól kutatott terület, ezért nem lehet már újat mondani róla/tanulni belőle. A 90-es évek demokratizációs eufóriájának lecsendesedése után (Carothers, 1999), megtörtént a „történelem újrafelfedezése”, visszatértek a viták a demokratizáció történelmi okairól/eseteiről, ami ahhoz vezetett, hogy felvetődött a kérdés, milyen tanulsággal szolgálhat az európai demokratizációs folyamat az új demokráciák számára? Ezzel a történelmi iskolával azonosul a tanulmány, felsorolván azokat a szerzőket és témákat, amelyek hozzájárultak a vita újjáéledéséhez: pl. Milyen elméleti következtetéseket vonhatunk le a mai választási törvények számára az általános választójog vizsgálatából (Boix, 1999; Cusack, Iversen & Soskice, 2007; Rodden, 2009)

- Mi váltotta ki az elmozdulást Európában a szavazati jog kiterjesztésének irányába a 19. század elején? (Acemoglu & Robinson, 2000; Llavador & Oxoby, 2005; Przeworski, 2008; Ziblatt, 2008, 2009b)

- Mi magyarázza az eltéréseket a demokratizáció folyamatában a különböző országok között a kezdeti nyitás után? (Boix, 2003; Berlins Collier, 1999; Iversen-Soskice, 2009 b, Tilly, 2004, 2007).

Végül, mi magyarázza az európai rendszerek (regime) különböző mintázatait az 1. és 2. világháborúk között, ahol a demokrácia gyengének látszott? (Berman, 2007; Bermeo, 2003; Bernhard, 2001, 2005; Capoccia, 2001, 2005; Ertman, 1998; Kopstein-Wittenberg, 2003).

Az össznépi „visszatérés a történelemhez” a politológusok növekvő tiszteletét mutatja a történelemből levonható tanulságok, konklúziók iránt. Mivel egyre növekvő számban fordultak a tudósok a történelem felé, ismét előjöttek módszertani viták (pl. Jared Diamond és Robinson, 2010; Kreuzer) arra vonatkozóan, hogy miként lehet leghatékonyabban vizsgálni a demokratizáció folyamatát, történeti, komparatív módon? Ezt a kérdést kívánja megválaszolni

a tanulmány, s ennek érdekében egy új koncepciót fogalmaz meg az írás az európai demokratizáció folyamatáról, illetve egy új módszertant vázol fel.

A tanulmány megközelítése (az európai demokratizáció tanulmányozásához) többféleképp épít régebbi művek meglátásaira is. Osztozik a történelmi érzékenységükben és a komparatív történelmi elemzés módszertanában. (Mahoney and Rueschemeyer, 2003). Ugyanakkor azt javasolja, hogy gondolják újra az uralkodó ideiglenességeket, amit a korábbi munkák alkalmaztak az európai demokratizáció vizsgálatokor.

Az irodalommal való vita során a szerzők megállapítják, hogy a társadalomtudósok két modell alapján vizsgálják a történelmet: 1.) A történelmet vagy adatforrásnak használják, hogy ellenőrizzenek, vagy szemléltessenek deduktív elméleteket (pl. Bates, Greif, Levi, Rosenthal-Weingast, 1998). 2.) vagy a történelem „magját” használják az elméletük megalapozására, pl. az időzítés, sorrendiség, kritikus forduló pontok/elágazások, path dependency, változás és folyamatosság. (pl. Orren & Skowronek, 2004; Pierson, 2004) A kötet (így a tanulmány is) ezt az utóbbi megközelítést favorizálja.

Megközelítésük azt az (eredetileg Almond, Flanagan-Mundt-nál 1973-ban megjelenő) ötletet fejleszti tovább, hogy a történelem nem „simán” vált egyik korszakból a másikba, hanem válságok és éles váltások révén fejlődik, különböző, hosszú távú hatásokkal rendelkező események által szétszabdalva.

Ennek a „történelmi fordulathoz” a fényében, ahhoz, hogy a demokratikus intézmények kialakulását tanulmányozza az ember, „vissza kell menni” (az időben), és szisztematikusan végigelemezni a történelmi eseményeket, amiben a demokratikus intézmények kialakultak vagy jelentősen átformálódtak. Az epizódok okaira és következményeire való koncentráció egy olyan megközelítést eredményez, ami jobban megragadja az intézmények kialakulásának okozati komplexitását, valamint – ha már létrejöttek – az intézmények jövőbeli politikai hatását. Ez lehetővé teszi, hogy rávilágítsanak olyan empirikus szabályszerűségekre, amelyeket egyébként figyelmen kívül hagynának, vagy azért, mert kizárólag a demokratikus fejlődés nagy hullámaival és annak visszamenőlegesen megállapított „pályáival”, ívével foglalkoznak vagy azért, mert csak a demokratikus átmenet fordulópontjaival foglalkoznak.

Számunkra különösen tanulságos, amikor a szerzők felvázolják azt, hogy mi a legfőbb hibája annak, ha a demokratizációt *történelem nélkül* vizsgálják. A „történelmietlenség” (ahistoricism) eredménye ismétlődő empirikus anomáliák, az események félremagyarázása, valamint kétértelműség az okokra vonatkozó fontos állításokban. Három módszertani „kelepcét” pedig határozottan ki is emelnek:

- a kiváltó okok sokféleségének figyelmen kívül hagyása (ignoring causal heterogeneity)

- a mikro alapok (micro foundations) és a stratégiai együttműködés következményeinek alulértékelése

- a változók lehetséges ok-okozati kölcsönösségének figyelmen kívül hagyása, ezáltal a külső függéseknek (path dependency) a demokráciára gyakorolt hatásainak nem megfelelő értékelése. Ezeket egyenként ki is bontják s igyekeznek őket megcáfolni.

1. Ugyan az összehasonlító ország elemzések hatékonyak a demokratizáció szerkezeti összefüggéseinek azonosításában, de egy olyan okozati modellre épülnek, ami homogenitást feltételez a vizsgált elemek között. Különböző példák bemutatja, hogy a demokratizáció egyrészt nem mindig az alulról jövő nyomás hatására jön létre (hanem pl. az elitek hatására) és többféle kiváltó oka is lehet, amelyek időben, térben változnak. Megváltozott feltételek mellett például a demokratizációs folyamatban résztvevő szereplők is megváltoztatják a stratégiáikat és alkalmazkodnak. Rueschemeyer (et al. 1992) a munkásosztály (working class) mobilizációja következetesen a meghatározó elem a demokratizációs folyamat mögött. Ugyanakkor pl. Berrins Collier (1999) rámutatott, hogy az általános szavazati jog bevezetése (férfiak számára) Európában legalább három különböző kiváltó ok kombinációjára vezethető

vissza. (A középosztály demokratizációjára, az elitek versengésére és közös liberális-munkáspárti (labor) projektekre.) Azaz nem lehet kizárólag egy okra visszavezetni a változásokat. 2. Oda kell figyelni a mikro alapokra, mert ezek fedik fel azokat a stratégiai együttműködések, amik az intézmények kialakulásához, átformálásához vezetnek. Ezek gyakran jelentősen elválnak a szocioökonómiai feltételektől és az osztályérdekektől. Ha nincs ezekre a dinamikákra érzékenység, elvéthetjük a tényleges folyamatot, ami alapján a demokrácia kialakul.

3. Felvetik a szerzők a körkörös okozatiság problémáját is. (Legtöbben a path dependence és az intézmények „visszajelzéseire” támaszkodnak) Addig ameddig nem alkalmazzák a történelmet, a vizsgálatokban továbbra is fennmarad az elméleti félreértések lehetősége. A történelmi vizsgálat segít megállapítani a fejlődés irányát. Ha demokratikus intézmények, amelyek korábban jöttek létre, később fontos forrásként szolgálnak a politika szereplőinek számára olyan küzdelmekhez, amelyek más kapcsolódó intézményi változásokhoz vezetnek (pl. a választójog kiterjesztéséért zajló harc különbözőféleképp alakulhat, attól függően, hogy milyenek a már létező intézmények) akkor mind a történelem, mind a path dependence létfontosságú.

Ezt követően a tanulmány felvázolja, hogyan kell a demokratizációt történelmi szemszögből vizsgálni. Öt összefüggő indítványt/javaslatot tesz erre:

1.) Kizárólagosan történelmi megközelítésből vizsgálni az okokat. A klasszikus elemzés és az institucionalista irodalom új eredményei alapján hangsúlyozzák, hogy a történelmet „előrefelé” nem „visszafelé” kell olvasni. Ahhoz, hogy „megmagyarázzák” a demokratizációt az eredmények vizsgálata helyett vissza kell térni azokhoz a pillanatokhoz, amikor ténylegesen létrejöttek az intézmények és meg kell vizsgálni az ideológiákat, rendelkezésre álló erőforrásokat és az intézményi hagyományokat, amelyek az intézményépítésben résztvevő szereplőket befolyásolták. Egy történelmi megközelítéssel olyan magyarázatokat lehet megalkotni, amelyek nem arra a gyakori feltételezésre építenek, hogy az intézmények korabeli funkciói képesek mindig megmagyarázni történelmi kialakulásukat. (Pierson, 2004.)

2.) Hangsúlyozzák, hogy a demokratizációt nem billenő pontok, vagy tömeges rendszerváltozások folyamatoként kell konceptualizálni, sokkal inkább egy szaggatott, intézményenként kialakuló folyamatként. A demokráciák összetett intézményes felépítményei csak ritkán alakulnak ki egyszerre, ellenkezőleg, a különböző intézmények különböző okokból jönnek létre. Ezért fontos az elemzést leszűkíteni az egész rendszer helyett az intézmények kialakulásának részletes vizsgálatára, amelyek együttesen meghatározzák a politikai rendszerek tartalmát.

3.) Mivel a demokrácia egésze elnyújtva intézményenként jön létre, ezért kutatási stratégiaként rekonstruálni kell a politikai döntésvonalakat az intézmények változásának kulcsfontosságú epizódjainak elemzésével. Ez a stratégia lehetővé teszi, hogy megtudjuk valójában miről vitatkoztak a szereplők, rávilágítva olyan változókra, amelyeket korábban figyelmen kívül hagytak, valamint az intézményszintű változás politikai aspektusát direkterbe bevonja a demokratikus fejlődés vizsgálatába. Az epizódok elemzése rámutat többek között arra is, hogy a demokratikus intézmények feletti konfliktusok nem egymástól „elszigetelten” zajlanak, csupán a kor belpolitikai helyzetét tükrözve. Ellenkezőleg, a korábbi tapasztalatok a sikeres vagy épp sikertelen demokratizációról befolyásolhatják a hatalomelosztást és a „múlt” tanulságai jelentősen megváltoztathatja a szereplők viselkedését.

4.) Ezzel a megközelítéssel meghaladható az osztály, vagy a szocioökonómiai változók kizárólagossága, mint a demokrácia mozgatórugója, helyette rá lehet világítani, hogy sokféle konfliktus motiválja és formálja a szereplőket, akik részt vesznek az alkukban vagy küzdelmekben, amelyek a demokratikus intézmények kiemelkedéséhez vezetnek. Az intézményeknek komoly következményei vannak, még ha néha nem is szándékosan, a

jövőbeli politikai interakciókra, egyes csoportokat mások felé helyez. (pl. Przeworski, 1993; Thelen-Steinme, 1992). Hogyha visszanezzük a demokratikus intézmények kialakulása körül jelenlevő konfliktusokat, a vallási, ideológiai, etnikai megosztottság általában fontos szerepet játszik a szocioökonómiai tényezők mellett – gyakran létfontosságú jelentőségűek. Ezek a tényezők eddig egész egyszerűen azért nem szerepeltek a korábbi vizsgálatokban, mert nem figyeltek rájuk. Ilyen szempontból fontos elkezdni újragondolni a politikai pártok autonóm szerepét a demokráciák kialakulásában. Bár a pártokról és pártrendszerekről szóló elméletek kulcsfontosságú eleme a modern politika tudományának az elméletek arról, hogy a pártok hogyan és miért viselkednek a demokratizációval kapcsolatban gyakran egyszerűen a társadalmi rétegek és az osztályérdek átcsoportosítása a pártok viselkedésének megmagyarázására. Pártok már azelőtt is léteztek Európában, hogy demokrácia lett volna, ezért az európai demokratizáció mintáinak megmagyarázásához elengedhetetlen a pártok közötti és pártokon belüli erőviszonyok vizsgálata csakúgy, mint a pártok viszonyainak vizsgálata az érdekcsoportokhoz az intézményi változások fontos pillanataiban.

5.) A demokratizáció folyamatának módszertani újragondolása az epizódok szempontjából, amiben a demokratikus intézmények történelmileg ki-és átalakultak segít átgondolni, hogyan alakulnak ki és fejlődnek hosszútávon a demokráciák. Általában a „forduló pontokat” 1848, 1918, 1945 és 1989 szokták vizsgálni. Ugyan ezek „átalakító” hatású események voltak a politológusok hagyományos periodizálásai, amelyek kizárólag erre támaszkodnak, potenciálisan félrevezetőek lehetnek. Ha az elemzés fókusza elmozdulna a demokratizáció egészéről az egyéni intézményekre (pl. a választójog kiterjesztése, az új alkotmány elfogadására, a választási rendszer reformja, vagy a választási csalás megelőzésére szolgáló szabályokra) a demokratizáció „kisebb” epizódjaira, akkor az elemzés középpontjába az azon intézmények számára potenciálisan kritikus elágazások kerülnének, nyitva hagyva a lehetőséget, hogy a demokratikus reformok elakadnak, vagy visszajára fordulhatnak. Ezek az elágazások a demokratizáció egésze számára létfontosságúak lehetnek. A különböző intézmények komplementer vagy konfliktusos jellege vagy a különböző időzítés a fejlődésükben fontos következményekkel járhat a demokratizációra, különböző típusú demokráciákat és különböző szintű rezsim stabilitást eredményezve.

Fontosnak tartom a szerzőknek az „epizód-elemzés” módszertanára vonatkozó ajánlatát. Előbb elmondják, mi a célja az események elemzésének, majd ennek fényében felteszik a kérdést, hogy „Mi a modell egy epizód leírására?” Többféle megközelítés létezik, ebből egyet emelnek ki, mert innovatív az összehasonlító történeti elemzés szempontjából. Az „eseten belüli” adatok használatát a demokratizáció potenciálisan fontos pillanatainak elemzésére. Ez a megközelítés lehetővé teszi a makro elméletek szisztematikus tesztelését mikroszintű kvantitatív adatokkal, amelyekkel megbecsülhető a szocioökonómiai tényezők valós hatásai a döntéshozókra. Lehetővé teszi azt is, hogy az elemző lehetséges új hipotézisekkel álljon elő és tesztelje azokat. A kulcsfontosságú reform epizódok és kritikus elágazások legalább kétféleképpen hosszú távú hatással rendelkeznek:

1.) Meg van a lehetőség, hogy rögzítsék a hatalmi viszonyokat, úgy hogy azok túléljék társadalmi alapjaikat, megalapozva a jövőbeli stratégiai interakciókat, ezáltal befolyásolva a lehetőségeit és irányát a további intézményes változásoknak (Mahoney-Thelen, 2010; North, 1990; Pierson, 2000; Shepsle, 2008).

2.) Fontos események résztvevői (pl. a berlini fal leomlása stb.) olykor „ikonikus”, korszakos jelentőségű eseményekké tehetik őket, ami narratívaként szolgálhat a reformerek számára későbbi reform eseményeknél. Az intézményes változás epizódjai azért fontosak, mert önfenntartó intézményeket és narratívákat hoznak létre, ezért az intézményeket nem lehet önmagukban vizsgálni: az intézmények, amelyek egy korábbi esemény kapcsán alakultak ki gyakran fontos előzményeivé válnak későbbiek számára.

Összegzésképpen megállapítható: ha a demokráciák intézményenként jönnek létre akkora a kutatások módszertanának is tükrözni kell ezt. Azzal, hogy a pártokat a saját jogukon vizsgálják ahelyett, hogy „üres edényeknek” tartanánk őket (Katz-Kolodny, 1994), azaz a szocioökonómiai érdekek passzív közvetítőinek, jobban látni, hogy nem csak az osztály konfliktusok formálták az európai demokratizációt. Számos törésvonal találkozási is, amelyet közvetítettek, kifejeztek és helyenként kiváltottak a pártok, amelyek meghatározták mikor, hol és miért alakultak ki a demokráciák ott ahol létrejöttek Európa történelmében. Bár az osztály pártok minden európai országban jelen vannak (Bartolini-Mair, 1990), a politikai pártok szociális szempontból a választóközönségek nem mindig fedik egymást a gazdaságilag körülhatárolható társadalmi csoportokkal. (Flora, Kuhnle-Urwin, 1999; Lipset-Rokkan, 1967; Rokkan, 1970; Rokkan-Urwin, 1983; ld. még Kommisrud, 2009; Lawson, Römmele-Karasimeonov, 1999). Számos európai pártrendszerben mind a bal, mind a jobb oldal több párt által is képviselve van. Ez egy olyan körülmény, ami történelmileg számtalan lehetőséget nyújtott a stratégiai koalíciókra bizonyos intézményes reformoknál, amelyek nem csak lemásolják az osztály felosztásokat.

Az európai pártok történelmileg nagyon rugalmasnak mutatkoztak a szavazóbázisaik (social constituency) újraformálásában annak érdekében, hogy alkalmazkodjanak a társadalmi változásokhoz. (Kitschelt, 1994; Mair, 1997) Ennek következtében a párt ideológiák, konfliktusok és szövetségek a pártok között és pártokon belül, valamint a kapcsolatuk a pártokhoz vagy érdekszervezetekhez valószínű, hogy független ösztönzőket hoznak létre az intézményes reformra, amelyek legalább olyan fontosak, mint a szocioökonómiai törésvonalak a választók között. A meglátás, hogy ezek a tényezők jelentősen befolyásolhatják a politikai eredményeket hagyományosan jelen van a pártokról és pártrendszerekről szóló irodalomban, (pl. Duverger 1951/1954; Katz-Mair, 1994; Sartori, 1976) de sosem lett szisztematikusan beemelve a demokratizációról szóló elemzésekbe. Az elemzés ezt javasolja. Az elemzés célja tehát, hogy hipotéziseket generáljon és felvázoljon egy menetrendet a jövőbeli kutatáshoz. A pártideológiáknak független hatásuk lehet a politikai koalíciók formálásában bizonyos intézményes reformok mellett vagy ellen, és időnként döntőek lehetnek annak meghatározásában, hogy a demokratikus intézmények egyáltalán fennmaradnak-e. Amikor a pártok választóközönsége különböző társadalmi rétegek koalíciójából áll az ideológia létfontosságú a különböző „anyag” érdekek aggregálásában. Még az osztálypártoknál is az ideológiai beállítottság az osztályérdekeket különbözőképpen határozhatja meg. Pl. az európai kommunista és szocialista pártokban ugyan hasonló érdekeket képviseltek (pl. munka) mégis gyakran megoszlottak a nézetek a 20. században a tekintetben, hogy egyáltalán kívánatosak-e a demokratikus intézmények? (pl. Berman, 2006)

Még egy azon pártcsaládon belül is fontos szerepet játszhat a policy döntésekben a különböző ideológiai profil, ezek létfontosságú következményekkel járhatnak a demokratikus intézményekre nézve. (pl. Berman, 1998: Német és Svéd szociáldemokrata pártok a nagy gazdasági válságra adott válaszait vizsgálta).

Capoccia és Ziblatt felvázolt megközelítése tehát a demokratizációt intézményes változások feletti küzdelmek és alkuk hosszú, összefüggő, egyéni epizódokból álló láncolatának tekinti. Ezeknek az utólag kevésbé látványos eseményeknek az eredménye a különböző intézmények létrejötte, változása. A jövőbeli kutatásokra nézve ez kétféleképp hat:

- Egyrészt az események vizsgálata kiegészíti a domináns „tranzitológiai” szemléletmódot, ami egyéni „billenő pontokra” vagy a demokratizáció évszázados ívére koncentrálna. A felvázolt módszertant kutatási stratégiának szánják, ami lehetővé teszi, hogy versengő magyarázatokat teszteljenek kulcsfontosságú döntési helyzetekben, amelyek a makro folyamatokat meghatározzák, illetve a konjunkturális változókkal is összefüggenek.

- Másrészt az elemzőknek fel kell tenni azt a kérdést, mi kapcsolja össze az eseményeket hosszú távú mintázatokká? A tanulmány szerint az európai demokratizáció

jelentős belpolitikai törésvonalak fölötti konfliktusok következményei, amit befolyásoltak határokon átívelő behatások, a gondolatok áramlása, valamint olyan meghatározó események, mint pl. a prágai tavasz, vagy a berlini fal leomlása. Továbbá az elemzés felhívja a figyelmet a politikai pártok jelentőségére a demokratikus reformok formálásában, nem csak közbenjáróként, hanem fő „mozgatórugóként” is.

A demokratizációról szóló vizsgálatoknak tehát az eddigieknél jobban fel kell figyelni a pártok szerepére. Az európai demokratizáció vizsgálatának el kell távolodnia kizárólag a szocioökonómiai vizsgálatától és figyelembe kell vennie azt, hogyan változtatják a demokratikus intézmények felett zajló vitákat a párt ideológiák, a pártszervezetek közötti hatalmi harcok, a pártrendszerek közötti versengés dinamikája és a pártok és az őket támogató érdek csoportok közötti kapcsolatokról szóló, gyakran összefüggő konfliktusok. Vissza kell menni a történelemben a konfliktusok eredetéig és nem csak nagyvonalakban vizsgálni a folyamatokat.

Az európai demokratizáció 1930 és 1940 között: Weyland

A második nagyszabású munka, amelyről kutatási beszámolómban megemlékezem, *Kurt Weyland: The Diffusion of Regime Contention in European Democratization, 1830-1940* című dolgozata.

A tanulmány az 1830-1940 közötti európai demokratizációt ért külső impulzusokat vizsgálja. Egészen pontosan a rezsim konfliktusok elterjedését, ami a politikai változás megvalósíthatóságáról kialakult helyzetértékelésekből eredt. A rendszer összeomlás (regime collapse) olyan látványos előzményei, mint a francia királyok megdöntése 1830 és 1848-ban súlyos rendszer konfliktus hullámokat okoztak Európa szerte. Mivel a hatalomelosztás az ilyesfajta kívülről előidézett rendszer konfliktusokat tapasztaló államigazgatásokon belül gyakran különbözött az előidézöktől ezek a konfliktusok eltérő eredményekhez vezettek. Az elemzés 4 kimenetelt különböztet meg:

- a.) sikeres replikáció
- b.) megelőző reform
- c.) sikertelen replikáció
- d.) az alkalmazási kísérlet blokkolása.

Az utóbbi két kimenetel segít megmagyarázni, hogy az európai történelem során miért nem csak a politikai liberalizmus és a demokrácia terjedt el, hanem bizonyos időszakokban az autoritarianizmus, a korporativizmus és fasizmus is.

Az elemzés állítása, hogy a demonstrációknak jelentős hatása volt az európai demokráciákra a 19.-20. században. Szemben a szakirodalom belpolitikai fókuszával a nemzetek közötti diffúzió rendkívül fontos volt. Reformok kezdeményezése egy országban megnövelte a lehetőségét az „utánzásnak” másutt. Az európai demokráciákért folytatott küzdelmet több hullámnyi - a rendszerváltásokról szóló - konfliktus formálta. Az autokrácia lebomlása egy országban hirtelen rendszer szintű konfliktusokat gerjesztett más országokban is. Habár a következmények változóak voltak (főleg a belpolitikai viszonyokból adódóan) ezek a – nyilvánvalóan kívülről gerjesztett – konfliktusok gyakran hosszú távú következményekkel jártak, különböző fejlődési pályákra állítva az országokat. Az elemzés bemutatja, hogy a különböző konfliktus hullámoknak rendező hatásai voltak, egyes országokban felgyorsítva a demokratizációt, másutt pedig hátráltatva.

Például a francia forradalmak 1830 és 1848-ban Európa szerte, de még Latin Amerikában is futótűzként lobbantották lánggra a regim konfliktusokat. (Church, 1983; Dowe, Haupt, Langewiesche, & Sperber, 2001; Thomson, 2002). 1848 vitathatatlanul a leggyorsabb és legszéleskörűbb példája a diffusion-nek a rendszer konfliktusok történetében, Európa nagy részét egy hónapon belül elérte. Az 1917-es orosz forradalmak szintén jelentős hatással bírtak

(Eley, 2002, pp. 121, 124, 152-175; Richers, 2007) további forradalmakat okozva Magyarországon, Szlovákiában, Bajorországban, számos felkelést szítva Németországban, zavargásokat a munkások között számos más országban Európa szerte, de még Argentínában is. A külső hatásokra való figyelemmel, a fennálló belpolitikai elemzéseket ki kell egészíteni az európai demokratizáció diffúziós folyamatainak a vizsgálatával.

A Capoccia–Ziblatt tanulmányra alapozva az elemzés azokra a demonstrációkra összpontosít, amelyek bizonyos epizódokat indítottak el az európai demokratizációban.

Az ideológiák és értékek elterjedése, mint pl. a liberalizmus fokozatos elterjedése a 19. sz-ban, nagyban formálta a politikai változások hosszú távú pályáit. Ezek azonban nem magától értődőek. A releváns politikai szereplőknek el kell jutni oda, hogy felismerjék, hogy megérett az idő a hatóságok megkérdőjelezésére és a reformigények előterjesztésére. Az elemzés szerint az olyan kirívó precedensek, mint a francia királyok bukása stb. ilyen kiváltó okok voltak. Ezek az események hirtelenjében azt sugallták az ellenzéknek, hogy a rendszer konfliktusoknak jó esélye van a sikerre. A megvalósíthatóság érzésének elterjedése a térségben Európa elégedetlen részeit arra készítette, hogy változásért folyamodjanak, konfliktus hullámokat kiváltva. Az elemzés bemutatja, hogy ezek a konfliktus epizódok hosszú távú hatással voltak a demokratikus fejlődésre. Annak érdekében, hogy felhívja a figyelmet a „korszakalkotó események” (Capoccia-Ziblatt, 2010) hatására, az elemzés az események által előidézett megvalósíthatóság érzet terjedését vizsgálja. A tanulmány továbbá aláhúzza azt a viszonylag új meglátást az intézményi változás vizsgálatában, hogy a kritikus elágazások, amelyek befolyásolják az országok demokratizációs pályáit nem csak a belső körülményekből és a belpolitikai szereplők változás iránti igényéből erednek, hanem külső tényezőkből is eredhetnek, mint pl. külföldi változási precedensekből. (Weyland 2008, 289-296)

Ezek bemutatására először megvizsgálja miért és hogyan terjednek el országokban a változás impulzusai, hangsúlyozva azt, hogy a kognitív következtetéseket hogyan befolyásolják ezek a kulcsfontosságú események, majd a következő részben kiemeli a különböző kimeneteket, amiket eredményezhetnek és felvet egy kategorizálási/besorolási elvet. A harmadik rész megmagyarázza, hogy a kívülről keletkeztetett konfliktusok kritikus elágazásokhoz vezetnek, és bemutatja a tényezőket (a diffúziót is ideértve) amelyek befolyásolják a különböző kimeneteket. A negyedik rész két esettanulmányban elemzi a hosszú távú következményeit ezeknek az elágazásoknak. Végül, az utolsó rész tovább árnyalja ezeket, azzal, hogy megvitát egy meglepő reakciót a külső hatásokra, egészen pontosan a forradalom terjedésének szándékos megakadályozásának kísérletét, ami hozzájárult az autoritarianizmus, korporativizmus és fasizmus kiemelkedéséhez a két világháború között. Végezetül, kiemeli a diffúzió vizsgálatának szélesebb körű hatását az európai demokratizációra.

Weyland számára is fontos, hogy elhelyezze magát az irodalmi kánonban. Ezért is foglalkozik sokat más szerzők munkáival. A 19.-20. sz. európai liberalizmust és demokráciát vizsgáló elemzők a belpolitikai tényezőket emelték ki, sokan a szocioökonómiai törésvonalak visszahatásait vizsgálták. Ruerschmeyer, Stephens-Stephens's (1992) nagy hatású tanulmánya a munkásság és a hozzá kapcsolódó szervezetek erősödését tekintette a demokratizáció mozgatórugójának, míg a nagy földbirtokosokat az általános választójog legádázabb ellenségeiként festették le. Habár más szerzők, mint Collier (1999) kritizálják a munkásosztály kihangsúlyozását, ők is ragaszkodnak a belpolitikai elemzés köréhez. Korábbi szerzők foglalkoztak a nemzetközi vonatkozásokkal. Rávilágítottak a külföldi katonai nyomás hatására a politikai centralizációra és az autoriter rendszerek kialakulására. E szerint a nézet szerint, a liberalizmus és demokrácia hajlamosabb volt olyan országokban megtelepedni, amelyek védettek voltak a háború veszélyétől, pl. Nagy Britannia.

Bár sokan foglalkoztak a Nyugat Európán kívüli demokratizációs hullámokkal az utóbbi időkben (Beissinger, 2002; Bermeo, 1992, pp. 283-284; Huntington, 1991) csak kevesen vizsgálták a tüntetéseket és a „fertőzés hatást” (contagion effect: a gondolatok rohamos terjedése) a 19.-20. századi európai demokratizációban. (Kurzman, 1998; Markoff, 1996) Felteszi a kérdést, hogy vajon csak periférikus, „rászoruló” országokat érnek ilyen külső politikai hatások vagy érintheti-e a „világ közepét” is? Vajon a demokratizáció elterjedése csak napjaink globalizált korára érvényes vagy a nemzetállamok (nacionalizmus) kialakulásánál is jelen volt már?

Az elemzés állítása szerint a szakirodalom belpolitikai fókuszával szemben a külső ösztönzőket kell vizsgálni. A tüntetéseknél jelentős hatása volt az európai demokráciák sorsára a 19.-20. sz.-ban. A szakirodalom belpolitikai tényezőkre való koncentrálásával szemben a nemzetek közötti diffúzióknak komoly szerepe volt.

Nagyon sokat foglalkozik Weyland a változás fogalmával. Nem csak azt kell tudni a változásra vágyóknak, hogy mit kell tenniük, hanem, hogy egyáltalán érdemes-e és amennyiben igen, mikor érdemes próbálkozni, mikor kedvező a helyzet, ésszerű esély van-e a sikerre. Ezek bonyolult kérdések, főleg nem demokratikus körülmények között, ahol csekély az információáramlás, és a rossz döntések komoly kockázattal járnak. Kérdés, hogy valóban erős a vezető, vagy csak azért tűnik erősnek, mert senki nem meri megkérdőjelezni? Fontos az is, mennyire kiterjedt az elégedetlenség és milyen árat hajlandóak fizetni az elégedetlen szereplők a változásért. Szigorúan racionális szempontból a rendszerváltoztatás rendkívül kockázatos, komoly retorzióval, akár halállal is járhat. Ilyen szempontból a racionálisan gondolkodó ellenzőknek erős ösztönzése van arra, hogy költséghatékonyság-elemzést és valószínűség számítását végezzenek. Amennyiben kockázatos a változtatás, jobb várni. A tömegek („critical masses”; Marwell-Oliver, 1993) azonban nem így gondolkodnak. Ha egy látszólag erős rendszerről hirtelen kiderül, hogy sebezhető hajlamosak arra, hogy azt higgyék saját vezetőjük hasonlóan gyenge és ők is képesek véghezvinni hasonló, „ha nekik sikerült, nekünk miért ne sikerülhetne?” alapon. A külföldi siker precedense aránytalan jelentőséget nyerhet és hirtelen megváltoztathatja a politikai szereplők mérlegelését a kockázatok és lehetőségek tekintetében. Ilyen módon egy látványos előzmény versengést eredményezhet, és ösztönzőként hathat a változásra. 1830-1848 és 1917-18 történelmi bizonyíték arra, amikor a tömegek „fittyet hánytak” az óvatosságra. Miért teszik kockára tömegek az életüket, bizonytalan információk alapján teljesen félretelve a racionalitást a változtatás reményéért? Az elemzés szerint az ilyen helyzetekben a döntések nem a hagyományos racionális költséghatékonyság-elemzéseken alapulnak, hanem kognitív heurisztikákon, amelyek az információkat egyszerű, de potenciálisan eltorzított módon dolgozzák fel. Nem szisztematikusan rendszerezik az információkat és kiegyensúlyozottan értékelik, hanem bizonyos dolgoknak, amelyek megragadják a figyelmüket, aránytalanul nagy jelentőséget adnak, és elhamarkodott döntéseket hoznak ezek alapján.

Főleg a politikusok két ilyen „levágással”, „egyszerűsített megoldással” élnek: az „elérhetőség” és a „representativitás” heurisztikájával. (Kognitív pszichológiában: Kahneman, Slovic-Tversky, 1982; Gilovichm Griffin-Kandeman, 2002; a politikatudományban: Gowda-Fox, 2002; McDermott, 2004; Weyland, 2007, 2009.)

- Elérhetőség heurisztikája: az emlékezéssel, emlékek előhívásával kapcsolatos. Aránytalanul nagy jelentőséget tulajdonít a drámai, élénk eseményeknek. Pl. autópályán száguldó azonnal lelassít, ha súlyos balesetet lát.

- Representativitás heurisztikája: Míg az elérhetőség heurisztikája a meglévő információt „eltéríti a racionalitástól”, a representativitás heurisztikája torzítja a következtetéseket, amelyeket az információból levonnak. Az emberek általában logikailag irreleváns hasonlóságokra

alapozzák döntéseiket, anélkül, hogy bekalkulálnák a véletlen szerepét. Pl. rendkívül kis mintákból általánosítanak a társadalom egészére. Ha egy újítás rövid ideig sikeres, az emberek meggyőződnek arról, hogy ez jellemző tulajdonsága (inherent quality) figyelmen kívül hagyva a véletlenek szerepét. Ennek következtében egy eleinte sikeres politikai modell beindíthat egy versengési folyamatot, ahogy politikai szereplők számtalan országból „bedőlnek” ennek az újdonságnak és csatlakoznak a változás hullámához. (Weyland, 2007, pp. 48-51).

Ezek a gondolati „levágások” úgy tűnik, megváltoztatják a változtatás lendületét. Ennek következtében a változtatási szándék egész kontinenseken átsöpörhet.

Ezeknek a kognitív heurisztikáknak a szerepe megmagyarázza, miért váltanak ki erősebb és gyorsabb „fertőzési hatást” a drámaibb átalakulások, mint a francia forradalmak és az 1917-es orosz forradalmak, mint pl. a mérsékeltebb brit választási reformok 1832, 1867, 1884 és 1918-ban. Racionálisan azt feltételeznénk, hogy az alacsonyabb kockázat és a siker valószínűbb esélye miatt a korlátozott, egyeztetett lépések a demokrácia irányába szélesebb körben elterjednének, mint a bukás kockázatával járó veszélyes felkelések. Mégis az ellenkezője következik be, az elérhetőségi és reprezentativitási heurisztika miatt. Az európai történelemben a forradalom sokkal komolyabb változási folyamatokat indított be, mint a reform!

Mivel a változási hullámokat nem a racionalitás vezérelte, messze nem volt garantálva sikerük, ellenkezőleg, gyakran elbuktak. A diffúziós folyamatok tehát különböző eredményekkel járnak. Mindenütt mások a hatalmi viszonyok, az államigazgatás, ezért az „élenjáró” példája nem feltétlenül működik más országokban is. Továbbá olyan „véletlenszerű” tényezők is befolyásolják, mint a vezetők képességei, tehetsége. Döntő jelentőségű lehet, hiszen egy rezsím megbuktatása arra ösztönözheti más országok vezetőit, hogy felkészüljenek a helyzetre és megakadályozzák, hogy ez náluk is előforduljon. Emiatt megtévesztő az a felfogás, hogy „ha nekik sikerült, mi is meg tudjuk csinálni!” Az 1830-31, 1848-49, és 1917-19-es hullámokban csak rendkívül ritkán fordult elő sikeres replikáció, míg az elvetélt kísérletek száma jelentős volt. Számos megelőző reform (rögtönzött engedmény) jött létre a fenyegetett kormányok részéről, ezek az előrebocsátott reakciók nagyobb előrelépést jelentettek a liberalizmus és a demokrácia irányába, mint a forradalom tényleges megismétlése.

Pl. 1830: Franciaország szomszédja Belgium sikeresen függetlenítette magát a holland király uralma alól, liberális alkotmányt hozott létre, számos svájci kanton a demokrácia irányába ható alkotmányos reformot hajtott végre. A középső német államok felkelései azonban – belső ellenállás és az osztrák és porosz nyomás miatt - vegyes sikerrel jártak. Gyakran korlátozott sikerrel jártak vagy egyenesen visszájára fordult a helyzet. (Church, 1983; Kerman, 2006, pp. 30-38). Az olasz felkelések gyorsan összeomlottak és a lengyel kísérletet is elnyomták.

Az 1848-as hullám még sikertelenebb volt. Habár Európa szerte követték a francia példát a polgárok, egyetlen ország sem volt képes követni őket a monarchia felváltásában a köztársasági államformára. A legfontosabb előrelépés a liberalizáció és demokratizáció irányába a belga, holland és leginkább a dán demokratikus törekvések kordában tartására hozott megelőző intézkedések. (Frandsen, 2001; Lademacher, 2001).

Az 1917-es orosz forradalom még nagyobb kihívásokkal találta szembe magát. A következő években egyetlen ország sem tudta lemásolni az új szocialista rendszert. Hamar (és sokszor kegyetlenül) elnyomták a magyar, szlovák, bajor és porosz erőszakos kísérleteket a szovjetrendszer bevezetésére. Magyarország szenvedte el a legnagyobb

visszaesést, mivel a fehérterror diktatúrát hozott válaszul, az első autoriter rendszerek közül, amelyek végig söpörtek Európán a 20-as 30-as évek folyamán. A bolsevizmustól való félelem ugyanakkor széleskörű megelőző reformokat váltott ki, amelyek a brit, svéd, finn, és belga általános választójog kialakulásához vezettek, illetve a demokráciára való áttéréshez Németországban. (Andrae, 1998, pp. 12-14; Eley, 2002, pp. 156-157; Scott, 1998, pp. 477-479). Az erős és részben radikális szocialista munkásmozgalmak jelenléte a politikai elitet arra ösztönözte, hogy tegyék immunissá a forradalmi vírus ellen az országot azáltal, hogy kiterjesztették a politikai jogokat a munkásosztályra is és a kormányt felelőssé tették a parlamentnek.

Ezek a történelmi példák is azt mutatják, hogy a változás kívánalma, nem feltétlenül hoz tényleges változást, főleg nem az eredeti modell „élethű” másolását. Sokan vettek példát a nagy hullámoktól, egyértelműen bizonyítható a diffúzió jelenléte. Az eredmények azonban rendkívül különbözőek voltak, másolás egyes országokban, ellehetetlenítés vagy megakadályozás másutt, míg megint más országokban megelőző reformok jöttek létre.

A kormányok nem passzívan állnak a változások előtt, hanem aktív választ dolgoznak ki. – nem feltétlenül adják fel, hanem vagy visszautnak, vagy részben beadják a derekukat. Még rangsorolhatják is a különböző stratégiáikat, nevezetesen előbb harcolnak, aztán kényszer hatására engedményeket tesznek, végül elállnak tőlük, amint lecsendesedik a konfliktus. Ennek megfelelően négy különböző kimenetele lehet a diffúciónak:

1.) Sikeres replikáció: Kitar a másolás. Nyílt konfliktus áll elő, ahol a hatalmon levő rendszert megdöntik és lecserélik egy olyan alternatív modellel, ami megfelel a kihívók céljainak és a külföldi modellt követi. Pl. az 1830-31-es belga forradalom.

2.) Megelőző reformok: Ahol a hatalmon levők erősnek látják a kihívókat, vagy meggyőződésből esetleg számításból inkább eltekintetnek az erőszak alkalmazásától, ott megpróbálják elhárítani a közelgő konfliktus hullámot azzal, hogy hitelesen elkötelezik magukat megelőző reformokra. Ezáltal megelőzik a diffúziót, kifogják a vitorlából a szelet. Mivel elkerülik a reformokkal az eszkalációt és az erőszakot, ezért nincs radikális retorzió sem. Emiatt a bekövetkező kompromisszumos állapot gyakran tartós. (Példák erre a stratégiára: 1830-31 német példák a liberalizációra, az 1832-es brit reform, további lépések a demokrácia irányába 1948-ban Hollandiában és Belgiumban, az 1918-19-es brit, svéd, finn és belga választási reformok). A legjelentősebb a dán példa 1838-49 az általános választójog megadására, és a német demokratizáció 1918 végén.) Ezek a megelőző reformok hozták a legnagyobb előrelépést a liberalizmus és demokrácia felé.

3.) Megakadályozott elterjedés (Abortive emulation), lényegében sikertelen replikáció: Ahol a hatalom erős és ellenáll, azonban erős az elégedetlenség a kihívók ideiglenesen túlerőbe kerülhetnek és nyílt konfliktus keletkezik és egy ingatag állóháború alakul ki. A falhoz szorítva a kormány engedményeket tesz, de fenntartja a hatalmát főleg az irányítást az erőszak szervek felett. Ahogy a szervezkedés és a kihívók ereje alábbhagy, a kormány eláll az ígéreteitől és egyenként visszavonja az ígéreteit szalámi taktikával elkerülve a zavargások újabb fellángolását. Változhat a kimenetele, a legrosszabb esetben rendkívül erős retorziót eredményez, ami évekre visszavetheti az országot. Pl. Lengyelország 1831 után, Ausztria/Magyarország, az olasz államok, 1849. Magyarország és Bajorország 1919 után, Olaszország 1922 után, Spanyolország 1923 után. (Eley, 2002, pp. 155-156, 169-172; Mann, 2004 pp. 303-305).

4.) Blokkolás: Ahol a hatalom világos erőfölényben van a külső változási impulzusokra határozott erővel reagálnak és megakadályozzák az elterjedést. Lecsapnak a nyilvános vitára, és megakadályozzák az ellenzék kialakulásának lehetőségét. Ez nemcsak a konfliktus kialakulását előzi meg, hanem évekre útját állja a változtatás lehetőségének. Egy ilyen helyzetben a külső hatás *csökkentheti* a külföld utánzási, másolási lehetőségét. Pl. A változás blokkolása Ausztriában, Poroszországban, Oroszországban és Spanyolországban

1830-ban, illetve Oroszországban ismételtén, 1848-ban. (Saunders, 2000) Ez eltérő pályára állítja államigazgatásukat azon országokétól, amelyek másolást vagy megelőző reformokat tapasztalnak. Összességében a diffúzió különböző eredményekkel járhat, nem feltétlenül konvergenciát okoz, hanem épp hogy növelheti a divergenciát azáltal, hogy későbbi visszalépést, vagy azonnali blokkolást eredményez. A diffúzió tehát „szortírozó” hatással rendelkezik, egyes helyeken előrelépést hoz a demokrácia irányába, másutt visszalépést.

Az eredmények sokféleségét és hosszú távú következményeiket tekintve a külső hatásokra létrejött konfliktusokat akár kritikus elágazásoknak (critical junctures), forduló pontoknak is nevezhetjük. Ezek olyan átmeneti bizonytalansági időszakok, amelyek évekre meghatározhatják politikai mintázatokat és az intézményi berendezkedést. (Ld. Capoccia & Kelemen, 2007).

Új felismerés, hogy a diffúzió önmagában hozzájárul ahhoz, hogy különböző eredmények alakulnak ki a kritikus elágazások esetében a szekvenciális kimenetel miatt. Az 1948-as forradalom úgy söpört végig Európán, mint amikor egy kavicsot dobunk a vízbe. Egyenletes tempóban haladt keletre napról napra. (Lajos Fülöp bukása február 24, Baden, február 27, Stuttgart, március 3, München, március 6-7, Bécs, március 13-15, Berlin, március 18-19 és Koppenhágát is veszélyeztette, március 20-21.) Mivel kiszámítható terjedése más hatással lesz az országokra. Jobban veszélyezteti azokat az országokat, amelyek közelebb vannak az „epicentrumhoz”. A kulturális hasonlóság és történelmi kapcsolatok miatt a kiváltó példa általában nagyobb jelentőségű a szomszédok számára. Pl. 1948 nagyobb hatással volt Európára, mint Latin Amerikára. A politikusok döntései bár gyakran nehezen elméletbe foglalhatók, jelentős mértékben befolyásolják ezen események kimenetelét.

Habár a belföldi fejlemények és a külföldi hatások kereszteződése rendkívül bonyolultak és a rendszer konfliktusok részben a véletleneken múlnak, általában a kritikus elágazások hosszú távú hatással rendelkeznek. Hasonló rendszerű országokat egészen más fejlődési pályára állíthatnak. Pl. 1848 előtt Dánia és Poroszország abszolutista kormányokkal rendelkeztek. A dán király megelőző reformokat alkalmazott, amelyek hosszútávon megváltoztatták a hatalmi viszonyokat, míg a porosz fél egyoldalú engedményeket ajánlott, amelyeket rövidesen visszavett. Dánia maradandó előrelépést ért el a demokrácia irányába, míg a porosz liberalizmus sosem tért magához teljesen, 1918-ig autoriter uralom volt.

A diffúziós folyamatok jelentősen befolyásolták a rendszer szintű konfliktusokat és kimenetelüket. A tüntetések hatása elégedetlenség hullámokat válthatnak ki, amelyek egész térségeken keresztül söpörhetnek. A siker egy helyen erős ösztönzőként hat az utánzásra más országokban is. Az „elérhetőség heuretikája” és a „reprezentativitás heuretikája” miatt emberek tömegei tulajdonítanak aránytalanul nagy jelentőséget ennek az egy előzménynek és arra következtetnek, hogy hasonló sikert érhetnek el. Ez sokakat arra készítet, hogy figyelmen kívül hagyják az óvatosságot, emiatt gyakran elbuknak a „másolási” kísérleteik. Emiatt ritka volt a teljes replikáció az 1830-31-es, 1848-49-es és 1917-19-es konfliktus hullámok alatt. Sok forradalmat vagy eleve blokkoltak vagy előbb-utóbb elvetéltek. Ugyanakkor több kormány jelentős engedményekkel próbálta elejét venni az erőszak kirobbanásának. Főleg ezek miatt a megelőző reformok miatt a három konfliktus hullám fontos előrelépéseket eredményezett a liberalizáció és demokratizáció irányába számos európai országban. Az 1920-as 30-as években azonban egyre több kormány reagált negatívan a forradalomra, különösen a bolsevizmus vélt fenyegetésére. Ahelyett, hogy egyszerűen elnyomással akadályozták volna meg, úgy gondolták, hogy „immunissá” teszik államigazgatásukat a kommunista „fertőzés” ellen, azáltal, hogy autoriter, korporativista vagy fasiszta rendszereket hoznak létre Mussolini Olaszországának mintájára. Mivel a kommunizmus veszélyét felülértékelték az „elérhetőség heuretikája” valamint a „reprezentativitás heuretikája” következtében kiváltották az ellenforradalmi modell elterjedését, amit a gazdasági és politikai

liberalizmus kritikája mellett „rezisztensebbnek” tekintettek a Bolsevizmus terjedésével szemben.

A tanulmány felismerései rávilágítanak a diffúzió *folyamata és következménye* közötti különbségtétel fontosságára. A konfliktus hullámok esetében egy jelentős rezsim megdöntése számos utánzási kísérletet vált ki, de csak kevés jár sikerrel közülük. Ahelyett, hogy passzívan elbuknának, a kormányok proaktív módon reagálnak, elnyomással, engedményekkel vagy ezek keverékével. A diffúzió kihatása tehát különböző a belpolitikai hatalmi viszonyok és érdekeknek, a politikusok és kihívóik képességeinek, rátermettségeinek és szerencsájének megfelelően. Olyan vízvázlatot helyezhet teremt (ld. Capoccia – Ziblatt „critical junctures”) amelyek éveken át meghatározhatják egy ország sorsát. A diffúzió folyamata irányt is válthat. Ahogy a 18. századtól a liberális értékek elterjedtek és jelentős lépések történtek a nagyobb szabadság és demokrácia felé a 19. században, úgy a Bolsevik forradalom által gerjesztett félelem, valamint a látszólag sikeres fasiszta, korporativista olasz „ellenmodell” a 20-as 30-as években egy sor a demokráciától eltávolodó „rendszerváltozást” eredményezett. (Itt elég hosszan elemzi a magyar példát, kiemelve, hogy nálunk volt először, de nem mi váltottuk ki a terjedést, hanem Mussolini Olaszországa, ami erősebbnek és sikeresebbnek tűnt.) A végkimenetel a hatalom és az ellenzék reakciójától függ. Rendkívül széles körben mozognak a lehetséges forgatókönyvek. Ez a komplexitás arra utal, hogy további kutatások szükségesek ezen a területen.

Sokkal erősebb hatása van a forradalmi változásnak, mint a reformoknak. A tömegek, de a politikai aktorok sem mérlegelnek, impulzívan cselekszenek a külföldi sikeres példákra alapozva saját sikerességüket. A politikai változás mindig hullámokban jön a hatalom viszont „tanulóképes”, tud adaptálni a helyzethez. Ezért ugyan befolyásolják egymást az országok, de nincs előre megírva sorsuk. Minden országban más következménye van egy változás hullámnak. Az ellenzék és a hatalmon levők képességein, helyzetfelismerő képességén és néha egyszerűen a véletlenül múlik az, hogy sikerrel jár egy-egy kezdeményezés vagy sem.

3. A történeti folytonosság elve a kutatásban és egy poszt-tranzitológiai elmélet

Irányadó publikáció: *Magyar pártfejlődés történeti perspektívában. Politikatudományi Szemle, 2009/4.*

A kutatáshoz nagyon erős alapot adtak a fentiek. Az irodalomban újabban (a fentiekén túl is) nagyon erős szándék mutatkozik a pártok szerepének, fejlődésének történeti alapú újraértékelésére. Ebben Giovanni Capoccia és Daniel Ziblatt élenjáró kutatók, de sokan mások is ide sorolhatók. A nyugat-európai politikatudományban persze régebben is jelen volt ez az igény, de mostanában ez hatványozódott. A magyar politikatudomány azonban eddig viszonylag kevésbé aknáztá a távolabbi múltat, nem vizsgálta behatóan az 1867 utáni modern magyar pártfejlődés különféle aspektusait, holott a jelenlegi magyar pártok versenyének megértéséhez jó támpont lehet a múlt, azaz valamiféle nézőpont-váltás, a jelen-és közelmúlt-centrikus megközelítés helyett egy a távolabbi történelmi dimenzióra is fókuszáló szemléletmód. Kutatásom nyomán egy ilyen *nézőpont-váltást* szorgalmazok, miközben természetesen igyekszem majd pontosabban is specifikálni a távolabbi múlt hasznosíthatóságának programját a hazai pártok és a pártrendszer kutatásában, ami a legkevésbé sem felszínes történeti analógiák keresését és erőltetett aktualizálását jelenti, hanem olyan politikai-pártszerkezeti strukturális és intézményes tényezők, valamint

magatartás- és cselekvési módok azonosítását és leírását, amelyek haszonnal segíthetnek hozzá a mai pártverseny jobb megértéséhez is.

A kutatás elvezetett ahhoz a felismeréshez, hogy a pártfejlődés klasszikus nyugat-európai modellje épp ezen a ponton, az állandóság-változás (hagyomány-adaptáció) dimenziójában tér el (többek között) a kelet-közép-európai s ezen belül a magyar variánstól. Először maga a pártfejlődés mutat különböző mintázatokat ott és itt. Nyugat-Európában a pártfejlődésnek két egymást kiegészítő mozzanata a párt szerkezeti és fejlődési hagyományok állandósága, illetve azok folyamatos korrigálása különféle párt-adaptációs stratégiák révén. Másodszor a pártfejlődésről szóló tudományos diskurzus természete is nagyon különböző: ott a politikatudomány folyamatosan reflektál e kettős pártfejlődési hagyományra, itt kevésbé fogékony erre, sokszor pedig nem is ismeri.

A magyarországi helyzet persze nem rövid idő alatt és korántsem véletlenül alakult ki, szorosan kapcsolódva az 1945 után az egymást követő új rendszerek természetéhez, a „múlttagadás”, a diszkontinuitás paradigmájához. Nem véletlen, hogy a politikatudományt „jelentudományként” alapították újjá a 80-as évek első felében, s ez a determináció alapvetően nem változott napjainkig. Legalább még két tényező erősítette a jelen-centrikus hazai politikatudományi önmeghatározás „kiteljesedését” (s a múlt felőli önmeghatározás háttérbe szorulását): az 1989-90-es demokratizálódás tranzitológiai szemléletmódja (amely leegyszerűsítve a „honnan hová?” kérdésre kereste a választ) ; illetve a legfőképp Francis Fukuyama által képviselt nézet a „történelem végéről”.

Húsz évvel az átmenet lezajlása, a tranzitológiai szemléletmód és a történelem vége típusú érvelések visszaszorulása után kijelenthetjük: a korabeli várakozások nem igazolódtak, s a kelet-közép-európai régió országaiban a saját párttörténelmi hagyománynak jóval nagyobb a szerepe, mint azt korábban bármikor feltételeztük volna. Csakhogy arra is vigyáznunk kell, nehogy a „történelem vége” szemlélet trónfosztása egy nem kevésbé nagyvonalú, „a történelem visszatért” szemlélet abszolutizálásával járjon együtt. E fatális hibát elkerülendő ebben az írásban nem valamiféle általános történelmimúlt-reaktíválódási szemléletmódot képviselek, hanem a távolabbi múltat kizárólag a pártok, a pártverseny és a pártrendszer kontextusában vizsgálom. Azt a hipotézist szeretném igazolni, hogy Magyarországon *létezik egy masszív pártpolitikai-pártfejlődési hagyomány*, amely korántsem tekinthető egyedinek, érdektelennek és meghaladottnak, ellenkezőleg: a mai demokratikus pártversenynek is fontos konstituáló tényezője. A fejezetet 5 részre tagolom: az első részben – az első fejezet hosszú levezetése után - rövid utalásokat teszek a téma irodalmára, majd felvázolom hipotéziseimet. A második részben a távolabbi múlt (1867-1945) pártpolitikai viszonyairól adok – a kutatás ma szintjén óhatatlanul vázlatos – képet, meghatározva azt a négy komponenst, amelyek máig hatóan kijelölik a pártok egymáshoz való viszonyának intézményes és mentális kereteit. A harmadik egységben megvizsgálom, hogy az 1990 utáni magyar pártfejlődésben hogyan tudjuk azonosítani a távolabbi múlt által meghatározott komponenseket, s rávilágítok arra, hogy a demokratikus pártversenyben nem véletlenül - és pusztán csak a jelen logikája, hanem a történelmi mintázat mentén – formálódtak ki a mai pártverseny konfliktusos mintái. Végül egy rövid a konklúzióban táblázatba is foglalom a vizsgálat legfőbb eredményeit, és reményemet fejezem ki a hazai politikatudomány történeti komparatiztikai fordulatát illetően.

A távolabbi múlt időperspektívája

A távolabbi múltnak az eddig gondoltnál jóval nagyobb szerepe van a mai magyar pártfejlődésben és pártversenyben. Ez a tétel azonban önmagában nem sokat ér, hiszen ez a megállapítás minden országra igaz. Nyilvánvaló, hogy a fejlett, a kevésbé fejlett és a fejletlen demokráciák is nagymértékben támaszkodnak saját párthagyományaikra, az állandóságnak és

a változásnak valamiféle egységére. Jó okunk van viszont feltételezni, hogy a történelmi hagyományok „felhasználásában” mégis kimutatható valamilyen különbség az egyes ország-típusok között. Talán éppen az, hogy a legfejlettebb országok építenek legtöbbet a saját múltjukra, illesztik be a legtöbb hagyományt jelenük viszonyai közé, azaz ezek az országok adaptálódnak a legsokoldalúbban.

Magyarország (Kelet-Közép-Európa más országaival együtt) a múlt szelektív „felhasználásának” útját járta eddig, ami azt jelenti, hogy még a politikatudósok nagy része számára is elegendőnek tűnt és tűnik a pártpolitikai hagyományoknak a közelmúltra (államszocializmus) szűkülő vizsgálata, a távolabbi, távlatosabb múlt vizsgálata helyett. Csak röviden utalok arra, Magyarországon a rendszerváltás időszakában a nyugati irodalomból szinte kizárólag a *közelmúltra és az átmenetre* (Lásd: O’Donell-Schmitter-Whitehead eds., 1986.; Linz-Stephan, 1996, Huntington, 1991.; Holmes, 1993.; Moller, 2009., stb.) vonatkozó művek keltettek nagyobb figyelmet, amit jól visszatükröz, hogy a 90-es évektől a hazai tudósok is megírták a maguk átmenetről, illetve a korai demokratizálódás szakaszairól szóló műveit. (A sok példa közül lásd: Bozóki, 1996.; Ágh, 2001.)

Később az érdeklődés bővült és a hazai politikatudományt is érdekelni kezdték a nyugati politikatudománynak a változásnak, mint folyamatnak a tudományos értelmezésére (Bates-Smith, 2008.; Mahoney-Kimball-Koivn, 2009.), a nyugat-európai politika folytonosságának és megszakítottságának a leírására (Schofield, 2006.; Rotberg, 2001.; Boas, 2007.), illetve specifikusan a pártok és pártrendszerek változásaira fókuszáló (Mair, 1997.; Mair, 2006.; Bardi-Mair, 2008.) elméletei. A pártok és a pártrendszerek változásának vizsgálatából aztán itthon is számos jelentős munka származott (Enyedi-Körösényi, 2001.; Tóth, 2001, Enyedi, 1998.), ám a nyugat-európai szerzők saját pártjaikról és pártrendszereikről szóló munkái, még kevésbé a Kelet-Közép-Európáról szóló átmenet- és demokratizálódás irodalom (beleértve a volt kommunista pártok túléléséről szóló munkákat is – lásd például: Grzymala-Busse, 2006.) nem old meg (olykor nem is vet fel) olyan fontos alapkérdéseket, mint például, hogy a mai magyar pártok közötti viszonyok értelmezésében, a mai verseny jellemzőinek jobb megértésében segítségünkre lehet-e a távolabbi múlt, a hazai párttörténelem elméleti szintű feldolgozása.

Ilyen típusú alapkérdések megválaszolásában (de egyáltalán: feltételében) egy másikfajta irodalom lehet igazán a segítségünkre, az, amely Kelet-Közép-Európa országai tekintetében komoly érdeklődést mutat a távolabbi időperspektíva felvételére és a mai pártpolitikai viszonyok történelmi fundamentumainak vizsgálatára. Ebben az irodalomban külön hely illeti James Toole-t vagy Jason Wittenberget (Toole, 2007.; Wittenberg, 1997. és 2003.), de természetesen egyre bővülő kutatási diszciplínáról van szó (Stokes, 1996.; Rivera, 1996.; Kopstein, 2003.) Természetesen ezek a munkák izgalmasak, újszerűek, de két szempontból sem tudom az általuk ajánlott utat követni. Hogy miért nem, azt James Toole alapmunkáján keresztül érzékeltetem. Egyrészt Toole a kelet-közép-európai rendszerváltások időszakában rendkívül elterjedt Lipset-Rokkan modell újbóli alkalmazásával próbálkozik több országra kiterjedő vizsgálatában. Arra a következtetésre jut, hogy a nyugati demokráciák vizsgálatára kidolgozott klasszikus törésvonalak érvényesek Lengyelország, Magyarország és Csehország (Csehország) 1990 utáni fejlődésében (Toole, 2007: 542). Ezzel kapcsolódnak a hazai politikatudománynak azon ágához, amely szintén próbálkozott és próbálkozik ezzel az elmélettel (Lásd például Körösényi, 1996.; G. Márkus, 1996.) Nem belemenne most abba a vitába, hogy a magyar (kelet-közép-európai) rendszerváltások fölülről vagy alulról történtek-e, továbbá, hogy mennyiben játszott bennük szerepet a társadalmi tagoltság, magam a dolgozat további részében nem a törésvonal-elmélet alkalmazásában látok lehetőséget a távolabbi párttörténelmi múlt magyarázó erejének keresésekor. Éppen ezért a Lipset-Rokkan elmélet nem része az általam előadottnak. Problémát jelent számomra Toole-nak az az időbeli határkijelölése is, amely szerint a máig nyúló történelmi hatások kezdőpontja az 1920-

as évek elejére, azaz a két háború közötti időszakra tehető. (Uo.: 545-548.). Nem vitatva, hogy számos mai párt esetében kimutathatók szociológiai-társadalomtörténeti kapcsolódások ehhez az időszakhoz, mégsem gondolom, hogy a távolabbi múlt vizsgálatát sikerrel végezhessük el, ha ide kötjük magunkat. Sokkal inkább gondolom úgy, hogy a helyes kezdőidőpont 1867.

Ami Nyugat-Európában természetesnek tekinthető (a távolabbi múlt vizsgálatába ágyazódó pártelmélet), az Magyarországon még korántsem az. Sok ok miatt – amit itt nem áll módomban részletezni – Magyarországon a pártelméletnek nem alakult ki eddig egy a történeti anyagot is mozgató standard mainstreamje, s még kevésbé bontakozik ki az egyébként már örvendetesen szaporodó munkákból valamiféle paradigmatiszta ajánlat. A teljesség igénye nélkül megemlítem, hogy az elmúlt években fontos munkák jelentek meg a dualizmus *hatalompolitikai* szisztémájáról (lásd: Czieger, 1998.; Czieger, 2001.; Kozári, 2005.), a magyar történelem *pártpolitikai* viszonyairól (Szabó Dániel-Boros szerk., 1999.; Földes-Hubai szerk., 1999., Vonyó, 2002.), a *parlament és a parlamentaritás* kérdéseiről (Pesti, 2002. Ilonszky-Kurtán, 1999), illetve a pártmozgások hátterét is képező *eszmé- és gondolkodástörténeti* hagyományokról (Schlett, 2006, Szücs Zoltán Gábor, 2009.; Kecskeméti, 2008.; Takáts, 2007.; Dobszay, 2008.). Ezek a munkák reményekre jogosítanak, ugyanakkor egyelőre még nem beszélhetünk markáns pártfejlődés-elméletről, illetve a pártok és a pártrendszerek együttes változásait, adaptációját elemző új történet-elméleti diszciplína megjelenéséről. (Összefoglalóan lásd az 1. táblázatot.)

1. táblázat: A pártkutatás irányultsága és vizsgálati időhorizontja (1986-2012)

Pártirodalmi kínálat	Szemléleti perspektíva	Vizsgálati témák
Az államszocializmus és öröksége irodalom	Közelmúlt, rövid történeti összehasonlítás	A volt állampárti örökség továbbélése (Gryzmala-Busse, 2006.) Egyes diktatúra-típusok elkülönítése és a típusok hatása az átmenet jellegére minőségére. (Bozóki, 1996.)
A diktatúrából a demokráciába való átmenet-irodalom	Közelmúlt, jelen. A „Honnan hová?” kérdése	Kelet-közép-európai összehasonlító elemzések (Linz-Stephan, 1986), O’Donell-Schmitter-Whitehead, 1996)
A demokrácia működését vizsgáló irodalom	Jelen, közeljövő, rendszerkérdések, kimutatható és várható tendenciák	A demokrácia szakaszolásának (korai, érett stb.) problematikája (Ágh, 2001.) A pártrendszer konszolidációjának kérdése (Tóth, 2001.)
A pártfejlődés történeti determinánsaira fókuszáló irodalom	Távolabbi múlt. A prekommunizmus hagyatékának feltérképezése, a pártok, a pártrendszerek és a pártok társadalmi beágyazódása tekintetében.	A prekommunista múlt törésvonalainak felélése (Toole, 2007, Wittenberg, 1997, 2003.) A magyar történelem parlamentarizmusának és pártviszonyainak elemzése (Pesti, 2002.)

A továbbiakban szeretnék megfogalmazni öt – a módszertant és a szemléletmódot egyaránt érintő – hipotézist, ami kutatásom e témaköréhez kapcsolódott, s ezeknek a tesztelését is elvégeztem.

1. hipotézis: A magyar pártfejlődés vizsgálatában nem feltétlen csak a jelenkor-történeti (tranzitológia, konszolidáció, koncentrálódás) modell, és nem is csak a strukturális-történeti (lásd Lipset-Rokkan) modell alkalmazható, hanem mellettük létjogosultsága van egy

történeti viselkedési elméletnek is, amely annak vizsgálatára koncentrál, hogy miért cselekszenek különböző korokban nagyjából ugyanúgy a pártok. A hipotézis mögött az a megfontolás húzódik meg, hogy bizonyos történelmi és társadalmi fejlődést maguknak tudó országokban a pártpolitikában – ideológiáktól és koroktól függetlenül – a pártok szervezeti, szerkezeti és viselkedési értelemben egyaránt zárt pályán mozognak és a zártság hagyományként rögzülve korokon átívelve államforma- és rendszerváltások után is újraelevenedhet. Hipotézisem az, hogy 1990 után a történelmi múltban hagyományként legerősebben kondicionálódott szerkezeti és mentális elemek jelentek meg, egyúttal új pályára terelvén át a hazai pártpolitika szereplőit.

2. hipotézis: A magyar pártfejlődést megalapozó folyamatosan jelen lévő állandó hagyományréteg a közjogiság, amely standard intézményes pozíciókat alakít ki. A közjogiság azonban nem csak meghatározott pártpolitikai szerepekbe kényszeríti a kormány- és az ellenzéki pártokat, de a szerep-elkülönülés meg is akadályozza őket abban, hogy valamennyien egyaránt elsajátíthassák a pártpolitikai pluralizmushoz nélkülözhetetlen sokoldalú szerepskálát. A közjogiság „válságmenedzsereket” és „a válságmenedzserek elleni védekezőket” teremt és a két halmaz között alig lesz átjárás. Az egyes rendszerváltások ezt a hagyományt nem írják felül, ily módon különféle „közjogi” rendszerek mindig ugyanazt a kormány-ellenzék elrendeződést produkálják, s ez alól nem kivétel a rendszerváltást követő korszak sem.

3. hipotézis: A szerep-elkülönülések korlátozott intézményesedést produkálnak, s a legnagyobb veszteség a pártrendszer kialakulásában mutatható ki. A parlamentáris keretek között folyó pártverseny még nem az intézményesülés teljessége, ha azt nem övezi a pártrendszer világos kereteinek kijelölése. Feltételezésem szerint a pártok versenye csak akkor hoz létre stabil viszonyokat és az innováció minimumát, amennyiben a pártrendszer keretei kialakulnak és a felek együttesen működtetik a pártrendszert. A pártrendszer fogalmát legújabban Bardi és Mair írta le, akik természetes módon különbséget tesznek egy bizonyos mennyiségű, egymás mellett létező párt és ezek gazdag interakciójára épülő pártrendszer között. (Bardi-Mair, 2009: 151.) Ha a pártok lényegében külön politikai térben mozognak, s kizárólag csak saját üzeneteik célba juttatásával vannak elfoglalva, akkor fenntartják és stabilizálják ugyan a pártok külön világát, de nem tudják stabilizálni (mert hiszen ehhez nincs megfelelő kommunikáció és egyetértés közöttük) a pártrendszer egészét. Bardi és Mair nyomán ezt a hiányosságot az 1990 utáni Kelet-Közép-Európa pártszférája egyik legnagyobb hiányossáagaként említhetjük.

4. hipotézis: A közjogi szisztémákból fakadó intézményes szerep-elkülönülés, illetve az ehhez kapcsolódó magatartásformababéli hagyomány rendkívüli módon megnehezíti a pártpolitikai szféra innovációját. Ilyen innováció sem 1867 és 1918, sem 1919 és 1944, sem pedig 1990 és 2009 között nem következett be. A nyugat-európai klasszikus hagyományban – két kiragadott példát említve – az innováció fontos paramétere a pártok számbéli kínálatának bővülése, például a nagy pártok mellett kisebbek megjelenése, az olykori szerepcsere és a nagy párttá válás (A pártkínálat-bővülésről lásd: Blue, 1973.; Gillespie, 1993.; Lisa Andersen, 2005.), illetve a pártkormányzás jellegében bekövetkező változás, azaz a legkülönbözőbb kormányzási képletek megjelenése a többségi-klasszikus mellett. (Kristi Andersen, 1979.; Müller-Strom eds., 2000.; Timmermans, 2003.; Laver-Schofield, 1998). Ilyen innovációt sem a távoli történelmi múltban, sem napjainkban nem tapasztalhatunk: a pártarénába szinte lehetetlen betörni új pártoknak, s a kormányzási alternatívák száma is nagyon korlátozott.

5. hipotézis: 1990-et követően a pártverseny jellemző képlete fokozatosan alakult ki. Az első parlamenti ciklusra inkább a diszkontinuitás volt a jellemző (ami természetesen a Kádár-rendszertől való elhatárolódást jelentette), a második ciklustól kezdve azonban megjelentek a magyar történelmi múltban kialakított történelmi struktúrákkal és magatartásmódokkal való kompatibilitás elemei. Mindez távolról sem azt jelenti, hogy az

egyik vagy a másik szereplő önmagában testesítette volna meg a történelmi mintázatokat, hanem a szereplők *közösen*. Nem tartom tehát igazolhatónak azokat a még tudósok szájából is elhangzó kijelentéseket, miszerint például a Fidesz az 1930-as éveknek megfelelő szervezettel és ideológiával rendelkezik, míg fő riválisa az MSZP – úgymond – progresszív párt, amely a modernizációt és a haladást képviseli. Elméletem és modellem lényege éppen az, hogy ez a két párt egy történetileg, a hagyomány által meghatározott politikai kultúra terméke, ezért nem helyes ilyen szempontból külön-külön vennünk őket.

A hipotézisekkel igyekeztem előkészíteni a történeti-elméleti elemzést, amely tehát – ismétlem – nem a Lipset-Rokkan elméletre, hanem (némileg ennek ellentmondva) a társadalmi szerkezet „elmosódottságára” építve a közjogi szerkezetet, a kormánypárti menedzserizmust (és annak társlemeit), az ellenzéki mikropolitikai fixáltságot (és társlemeit), valamint az innovációs és adaptációs elemek hiányát tekinti meghatározónak.

A magyar pártfejlődés standard determinánsai 1867 után

Történeti-elméleti magyarázó modellem lényege, hogy 1867-től kezdődően a magyar pártpolitikai aréna fő konstituáló tényezői: a szereplők magatartását a determináló közjogi szerkezet, a kormánypárt magatartását uraló kormányzati egypártrendszer, az ellenzék magatartását meghatározó „nemzetvédelem” és az egész politikai mezőnyre egyaránt jellemző korlátozott adaptivitás és innováció-hiány. Nézzük az egyes tényezőket sorjában.

1. A rendszervédő közjogi szerkezet problémája

A közjogi magyar pártok kialakulása az 1867 utáni periódusban kezdődik és – mint majd bizonyítani próbálok – hagyományként rögzül a pártfejlődés során. A pártrendszert körülfontó közjogi szerkezet természetesen a Horthy-, vagy a Rákosi- és a Kádár-érában is létezik, s ez meghatározza a pártok (illetve a Kádár-rendszerben a párt) elrendeződését és önfelfogását. Az 1990-cel kezdődő demokratizálódás és demokrácia is létrehoz egy sajátos – a történelmi trendbe lényegében beleilleszkedő – közjogi struktúrát (itt természetesen az Európai Unió intézményrendszerébe való beilleszkedésre gondolok).

Az archetípus azonban kétségkívül az 1867-ben létrehozott kiegyezéssel közjogi konstrukció, amely évtizedekre meghatározza a pártfejlődést, amikor is egy állami aktust, egy szerződést tesz meg a pártelrendezés kiindulópontjául. Az „alapszerződés” értelmezése körül azonban kezdettől fogva vita van, ami különválasztja egymástól az *állami* és a *nemzeti* érdekek képviselőit és létrehoz közöttük egy statikus törésvonalat, ami aztán leblokkolja a pártok és a pártrendszer dinamikus fejlődését, illetve az alapvető törésvonal kiegészülését vagy átformálódását. Jellemző módon sikertelen maradt a dualizmus „továbbfejlesztésére”, egy „új dualizmus” létrehozására tett kísérlet (lásd erről: Kalmár, 1909) éppen úgy, mint a közjogi pártokkal szemben „gazdaságpolitikai” pártok megteremtésének szándéka (Lásd: Szirtes, 1917). Ilyenformán a kormánypártok (az állami érdekre hivatkozva) a kiegyezést fogják majd védeni, az ellenzék pedig (a nemzeti érdekek nevében) azt fogja támadni, ami azt mutatja, hogy a kiegyezéssel pártpolitikai rendszer nem reformálható.

A közjogi rendszer pártpolitikai értelemben vett legfontosabb korlátozó tényezője, hogy eleve beépített *féket* tartalmaz, törvényileg nem lehet *plurális*, hiszen a verseny nem lehet teljes. Ennek az a magyarázata, hogy a legfontosabb törésvonalon nem a kormánypárt áll szemben a kormányellenzéki, hanem a kormánypárt az alkotmányosan működő, de részben mégiscsak *rendszerellenzéki* párttal. Természetesen demokratikus rendszerekben is vannak (akár a parlamentekben is) rendszerellenzéki pártok, de szerepük nem elsődleges, hanem a legtöbbször marginális. A dualizmus sajátos jellegénél fogva a kezdettől fogva jelenlévő rendszerellenzék nem *másodlagos* szereplő, hanem a politika meghatározó tényezője, amelyet

csak a közjogi szisztéma változatlan módon való fenntartásának igénye és a szűk választójogi rendszer sajátosságai miatt lehet távol tartani a hatalomtól. Mivel azonban az állami keretek védelme korántsem egyszerű, a kormánypárt energiáinak java része ebben az állagvédelemben merül ki, és a kormánypártból, mint ahogy a rendszer egészéből is hiányozni fog a nyugat-európaihoz hasonló - változásokat gerjesztő - innovativitás. A közjogi rendszer védelme így viselkedési archetípusokat hoz létre: egyfelől harminc éven (1875-1905) át az állami érdek primátusára épülő *hatalmi* politikát, másfelől a vele szemben álló (részben) rendszerellenzéki *nemzetpolitikát*. Ezt a mai szemmel hiábavalónak tűnő dichotómiát azonban már csak azért is nagyon komolyan kell vennünk, s nem torzulásnak tartanunk, mint ahogy nagy munkájában Bibó István teszi (Lásd: Bibó, 1984. II.: 569-620.), mert ez a struktúra olyan erős hagyományként rögzül, hogy képes az 1994 utáni pártpolitikába is beszivárogni, sőt annak meghatározó mintázatává válni.

2. A kormánypárti menedzserizmus, mint archetípus

A dualizmus korszakában a kormánypárt *állandó*, igaz belső viszonyait tekintve sohasem kellőképpen stabil tényező. Ahogyan a Horthy-rendszerben sem. Mind a két korszak kormánypártjai nagyok, töredezetek és belső platformokból állnak. De ezzel együtt is szervezetenleg legyőzhetetlenek. Végigtekintve a két korszak választási eredményein, nem a kormánypártok győzelme, csak annak mértéke lehetett kérdéses. Egyelőre idézzük fel a két háború közötti hazai pártszociológiai egyik ismert alakjának, Rudai Rezsőnek a megállapítását, aki a hazai parlamenti „egypártrendszer” kialakulásának logikáját indokolva írja: „a parlamentarizmus egypártrendszerének jelentőségét a parlamenti pártok számának folyamatos növekedése és a politikai ideológiáknak egyre inkább szétágazó sokfélesége tette szükségessé”. (Rudai, 1936: 22.) Kétségtelen, hogy (választási küszöb híján) az 1945 előtti magyar parlamentekben olykor 8-10 párt is helyet foglal, ám a parlamenti *sokpártrendszer* önmagában nem indokolja a kormányzati *egypártrendszert*. Hiszen a kormánypárt éppenséggel választhatta volna a koalíciós kormányzási metódust is – ahogyan például Nyugat-Európa számos országában e felé az opció felé mozdultak el a szétaprózódás csökkentésére. A magyar kormánypártok azonban nem lépnek ennek a kormányzási innovációnak az útjára, s ha a két háború között kísérletet is tesznek koalíciós kormányzásra, a szélesebb közvélemény előtt a „kiskoalíciós” kormányzás valójában egypárti kormányzásnak minősül. Másutt, mégpedig három körülményben kell keresnünk tehát az egypártrendszer indokát.

A/ Rendszermenedzseri párt-attitűd. Ez kijelöli a kormánypárt számára a legoptimálisabb és leghatékonyabb működésmódot. Az optimum keresése hozza létre a kormányzó mamutpártot, amely kifelé hermetikusan egységes, befelé sokféleképpen tagolt. Mivel az optimális kormányzáshoz a parlamenti váltógazdaság *hiánya* is hozzátartozik, a fejlődési dinamikát a kormányzópárt belső konglomerátum-jellegéből fakadó időnkénti erőátrendeződés (miniszterelnök-váltás) és a belső alkumechanizmusok rendje biztosítja. Előfordul, hogy ez a belső önmegújítási mechanizmus felmondja a szolgálatot, ilyenkor két út áll a kormánypárt rendelkezésére: az ellenzék *személyi* illetve *intézményes* (pártkénti) beolvasztása. Az előbbire példák sorát lehet mondani az 1870-es-80-as évekből (számos neves ellenzéki politikus lépett be ekkor a kormánypártba), az utóbbira az Apponyi Albert vezette Nemzeti Párt 1899-es beolvadását említhetjük a kormányzó Szabadelvű Pártba (a beolvadás történetéről lásd: Apponyi, 1922: 248-252.)

B/ Makrogazdaság-és pénzpolitika-fixált kormányzásfelfogás. Közismert, hogy Magyarországra a dualizmus első éveitől kezdve súlyos pénzügyi terhek hárultak, többek között a korábbi korszakból megörökölt államadósság okán. Az 1867 utáni első egypárti

kormányok bele is buktak ebbe az örökségbe; ez adja a magyarázatát a kormánypárt és a vezető ellenzéki párt között 1872-ben meginduló tárgyalásoknak. (Lásd erről: Oláh, 1908). A tárgyalások végeredménye azután 1875-től nem egy kétpárti koalíció, hanem az kormánypárt és az ellenzék *összeolvadása* lesz, azzal az ideológiával, hogy a jövőben a makrogazdasági-pénzügyi egyensúlyteremtésnek és deficitcsökkentésnek csak egy „koncentrált” kormánypárt adhatja a bázisát.

C/ *Egyedülvalóság-percepció.* Az „örök” kormányzati egypártrendszer kiépítését és fennmaradását biztosító harmadik tényező a kormányoldal *egyedülvalóság-percepciója*, amit az uralkodóval való együttműködése alapoz meg. Bár tény, hogy az időben előrehaladva a Habsburg császár és magyar király számára a kormánypárt egyre terhesebb, annak még sincs kormányzati alternatívája. A kormánypárti érvelésben ebből a monopolhelyzetből kiindulva előkelő helyet foglal el az ellenzék kormányképtelenség nyilvánítása, amit a kormányoldal szemében az bizonyít, hogy bár nemzeti retorikát alkalmaz, de az állami érdekeket nem ismeri fel. S mivel az ellenzéknek legfeljebb jelszavai vannak, de nincs kormányképes programja, a kormánypárt valójában „örök” mandátummal rendelkezik.

3. Az ellenzéki „nemzetvédelem”, mint kvázi-rendszerellenzékiesség

A dualizmus közjogi szisztémájában nem jön létre a demokratikus pluralizmus alapfeltételét jelentő kormányellenzék. Ez az állítás kiegészítendő azzal, hogy bár hosszú időn át van *mérsékelt* (a dualizmus korszakában Habsburg-barátnak számító) ellenzék is, a nemzeti érzelmű közhangulat miatt a választásokon nincs esélye kormányellenzékként győzelmet aratni. Ezért a dualizmus második felére a mérsékelt ellenzék is radikalizálódik, s Nemzeti Párttá alakulva a már addig is radikálisan rendszerellenzéki Függetlenségi Párt társpártjává válik. Ám még így együtt is csak egyszer, 1906-ban tudnak kormányra kerülni, s „nemzeti koalíció” néven megalakítani a modern magyar párttörténelem egyetlen tényleges koalíciós kormányát.

Az ellenzéki frakciók mindhárom fent leírt kormánypárti identitáselemet elutasítják: a közjogi szisztéma védelme nevében történő „menedzseri” gyakorlatot, a makrogazdasági-pénzügyi logikát és a kormánypárti egyedülvalóság-önképet, miközben ezek helyébe a nemzeti érdekképviseletet; a mikro-társadalom védelmét; és a morális alapokon nyugvó politikát állítják.

A/ *Nemzeti érdekképviselet.* A dualizmus korszakának elejétől kelteződik az „állampárti menedzserizmus” ellenzéki bírálata (maga az állampárt kifejezés is ekkor bukkan fel, de igazán a Horthy-korszakban válik közkeletűvé). A kormányképtelen ellenzéki pártok a közjogi állagvédelmet, az állami centralizációt, a bürokratikus kinevezési elvet, az állam- és a közigazgatás államosítását bírálják a nemzeti függetlenség és a szabadság nevében. Mivel az ellenzék szerint a kormánypárt nem *szabadelvű* politikát folytat (például azzal, hogy államosítja a közigazgatást), az ellenzék a kormányzati hatalomkoncentrációnak ezt a formáját a nemzeti érdekekkel és értékekkel ellentétesnek festi le. Némileg hasonló lesz a helyzet a két háború között, amikor ugyan a keresztény-nemzeti eszme és érdekképviselet kormányzati rangra emelkedik, de a kormánypárt fő feladata az 1919-ben létrejött szerkezet fenntartása és az ellenzék hatalomtól való távoltartása lesz. Láttuk, hogy a korszak szociológusa – a sokpártiság féken tartására - szükségszerűségnek látja a parlamenti egypártrendszert.

B/ *Mikropolitikára fixáltság.* A dualizmus ellenzéke bírálja a kormánypárt (általa egyoldalúnak tartott) makrogazdasági irányultságát és pénzpolitikai politika-felfogását. 1875-ben, a pártfúzió idején ugyan sikerül az addigi kormány- és ellenzéki párt egységét megteremteni, s a pénzügyi helyzet súlyosságára hivatkozva alakul újjá a pártrendszer. Ám ezt követően a már korábban említett állami-nemzeti törésvonal ismét megerősödik, s a fúzióból

kimaradó ellenzék ellenzi a pragmatikus válságkezelést, és a „nemzet” érdekeire tekintettel lévő gazdaságpolitikát szorgalmaz. Hasonlóan kiéleződik kormány- s ellenzéki pártok viszonya az 1920-as évek második felében, amikor is Bethlen István kölcsönszerzései után az ellenzéki pártok és a korszak fiatal értelmisége a pénzügyi szanálás árnyoldalaira, a társadalom dezintegrációjára hívja fel a figyelmet. A helyzet a 20-a-30-as évek fordulójában sok tekintetben emlékeztet az 1880-as évekre, s a két korszak közös eleme a *nyertes-vesztes* törésvonal megerősödése. Ezt a törésvonalat mindkét időszakban a nemzetközi válságok mélyítik el (különösen az 1929-33-as), ám a társadalom jelentős csoportjai a regnáló kormányokat, nem pedig a válságot teszik ezért felelőssé.

C/ Erkölcsi túlfeszítettség. Az ellenzéki pártpolitizálásban a dualizmus idején jelentős szerepet kap a „pragmatikus” kormánypolitika *elvi és erkölcsi alapú* bírálata. Az 1875. évi pártfúzió után az ellenzék folyamatosan a „megállapíthatatlan” kormányzati elveket és az intézkedések erkölcsi fedezetét kéri számon. A pragmatikus, a társadalmi érdekekre tekintettel nem lévő kormánypárttal szemben az ellenzék pedig erkölcsileg kifogásolja a – mai szóval – megszorításokat. A helyzet hosszú évekig erre a szerepsémára épül, azonban van egy pont, amikor az ellenzéki erkölcsi érvelés közvetetten hozzájárul a kormánybuktatáshoz: 1889-ben, az ún. véderő-vitában Apponyi Albert az ellenzéki padsorokról nagy beszédet mond, amelyben bejelenti, hogy Tisza Kálmán miniszterelnököt az ország *népessége* a továbbiakban nem ismeri el tekintélynek, s bár parlamenti *többsége* révén továbbra is hivatalban maradhat, már nem rendelkezik a kormányfői szerep gyakorlásához szükséges erkölcsi autoritással (Apponyi, 1896. I.: 640-641). Tisza Kálmán egy évvel később – természetesen nem közvetlenül az ellenzéki vezér bírálata miatt – megváltik kormányfői posztjától.

4. A pártaréna korlátozott adaptivitása: sok párt, gyenge pártrendszer

Eddig a pártversenynek a távoli múltban kialakult kereteiről és szerkezeti determinánsairól beszéltünk, amelyek azonban nem predetermináló tényezők. Tévedés volna azt hinni, hogy a hagyományok nem változhatnak meg, s a pártok nem adaptálódhatnak a folyamatosan őket érő kihívásokhoz. De adaptálódás csak akkor következik be, ha az új kihívások elég erősek ahhoz, hogy felülírják a korábbi sémákat. Nagy-Britanniában például ilyen kihívás volt a Labour Party (a Labour hagyományáról és változásairól lásd: Flett, 2000.) megjelenése, amely rövid idő alatt felforgatta a váltógazdaságban részt vevő politikai aktorok körét. A kontinentális Európában pedig ilyen kihívás volt, a regnáló koalíciók sorozatos bukása és ezért szükségzerű volt helyettük másokat is kipróbálni. A magyar pártfejlődés azonban nem követte sem az angolszász típusú kétpárti váltógazdálkodás, sem a kontinentális koalíciós kormányzás változó mintáit, éppen ellenkezőleg: állandó maradt, amelynek domináns elemei továbbra is a kormányzati egypártrendszer, az állam- és állagvédő s pragmatikus kormánypárt, a kormányképtelen ellenzék és a pluralizmus-hiány. Mindez nem azt jelenti, hogy ne történtek volna kísérletek a magyar pártok és a pártrendszer adaptációs kapacitásának növelésére. Három példát választok az innovációs korlátozottság alátámasztására: egy nyugatias ideológia természetes integrálásának ügyét; a kétpárti verseny újabb releváns pártokkal való kibővítésének ügyét; és a kormányzás újfajta kombinációinak létrehozását.

A/ A konzervatív értékrend integrálása. A dualizmus szabadelvű rendszerében a konzervativizmusnak nem volt párt(ok)ban történő megjelenése. Ez nem azt jelenti, hogy számos párt programjában ne találánánk konzervatív elemeket vagy jó néhány párt vezetői szónoklataikban ne hivatkoztak volna konzervatív értékekre. A korszak kormánypárti és ellenzéki önmeghatározása egyaránt tartózkodik a konzervativizmus címkéjétől. Az 1867 utáni pártok között nem véletlenül nem alakult konzervatív párt. Az „idegenbarát” konzervatív ideológia ugyanis lejáratódott 1848 előtt, s a kiegyezés korának – a liberális

kormánypártokkal szemben álló - nemzeti ellenzéke ezt az önmeghatározást nem vállalhatta fel. Apponyi Albert, a korszak vezető konzervatív politikusa emlékirataiban részletesen leírja, politikai ambíciói között miért nem szerepelhetett egy echte konzervatív párt megalakítása, s miért kellett – Habsburg-barát attitűddel mégis Nemzeti Pártot alapítania. (Apponyi, 1922:64.) Az 1867 utáni korszak „konzervativizmus-ellenessége” még nem lenne ok e hagyomány folytatódására, mégis így lesz: a Horthy-korszak is ellenáll a konzervativizmusnak, s helyette *keresztény-nemzeti pártokat* hoznak létre. (Vö. Csizmadia, 2009.)

B/ Tömegpárt-alapítási kísérletek. Nagy-Britanniában a 20. század elején megjelenik a Munkáspárt és ennek nyomán alapjaiban átalakul a pártszerkezet. Magyarországon is alakulnak új pártok, mégpedig kétféleképp: a parlamenten belül a régiékből való kiválással; illetve a parlamenten kívül, mint például a Szociáldemokrata Párt. Az előbbieket csak akkor juthatnak mérvadó szerephez, ha a kormánypártba integrálódnak; ellenzékben az új pártok elsúlytalanodnak. A Szociáldemokrata Párt hozzájuk képest egy újszerű innovációs forrással bír: van *tömegbázisa*. Nem véletlen, hogy már a dualizmus korszakának végén is a szociáldemokrata tömegpárt lesz az, amely mintát jelent például a nagyobb tömegbefolyásra törő hazai keresztény pártok számára. Prohászka Ottokár híres könyve, a *Kulúra és terror* számba veszi a baloldaltól eltanulható tényezők körét és – természetesen nem egyetértve a baloldal ideológiájával - egy *jobboldali* tömegpárt létrehozására tesz ajánlatot (Prohászka, 1918.). A jobboldali tömegpárt azonban jóval később, Gömbös Gyula kormányfői működése idején teremődik meg. Valójában azonban nem új pártalapításról, hanem a Bethlen Istvántól megörökölt párt megújításáról, a bethleni elitpárt tömegmozgósításra való alkalmassá tételéről van szó. Kérdés persze, hogy létrejöttében mi a fontosabb: hagyományos jobboldaltól vagy a tömegmozgalomként már létező baloldaltól való elhatárolódás, mindenesetre itt már egy új innovációs elemmel, hivatkozással állunk szemben: a *nép* lesz a fő társadalmi bázis, s a gömbösi tömegpárt már nem is a dualizmusból megörökölt nemzetfogalmat használja, hanem az újonnan egyre elterjedtebb népfogalmat. Gömbös felülről akarja létrehozni azt, ami Nyugat-Európában alulról történik, s ez a szándék korlátját is jelenti. A magyar társadalomból autonóm módon nem érkeztek igénybejelentések a pártrendszer átalakítására, illetve azok az igénybejelentések, amelyekre hivatkozva a kormánypárt átszervezte önmagát, teljesen szembefordította vele a „hagyományos” pártokat. (A korszak pártosodásáról lásd: Csizmadia, 2001: 42-48.)

C/ Koalícióképzés. A nyugat-európai hagyomány változása nagyon erőteljes a kormányzás szférájában. Leszámítva a weimari köztársaságban tapasztalható koalíciós dezintegrálódást, más országokban a századelőtől kezdve kormányzás szintjén sikeres adaptáció történik. Így például Hollandiában, ahol a társadalmi szegmentáció kiéleződése miatt 1917 után intézményesítik a kormányzati szintű konszenzus eszközeként a nagykoalíciós kormányzást (Enyedi, 1993.; Andeweg, 2000.) Magyarországon a két háború között is csak szerény elmozdulás tapasztalható a koalícióképzési variánsok kipróbálása tekintetében: a nagy kormányzó pártok mellett megjelennek a kis *szatellit pártok*, amelyek a konglomerátumpárt lojális kormányzati partnerei. Ilyen párt volt a két háború között például a Keresztény Gazdasági Párt. A koalíciós kormányzás innovációs kapacitásának lényege azonban nem is a kormányzásba bevont pártok növekvő száma, hanem a kormányzás minőségének javulása és a verseny civilizációs szintjének emelkedése. A nagykoalíciók Hollandiában megtanították a korábbi riválisokat, hogyan kell önmérsékletet tanúsítaniuk egymással szemben és ez a mindennaposá váló tapasztalat fokozatosan intézményesítette a kooperatív pártversenyt. Magyarországon azonban a kormányzati szereplők számának némi bővülése nem hatott a kormányzás és a verseny minőségére és általában, és egyáltalán nem volt képes a kormány-ellenzéki konfliktusok civilizálására, egy kooperatív pártpolitikai szféra kialakítására. A minőségjavításnak viszont így is létrejöttek az *informális* kerülőútvai,

amelyeken közlekedve a formálisan verseny- és kormányképtelen pártok és politikusaik mégis befolyást szerezhettek a pártpolitika hátszínét jelentő *szellemi-közéleti* szférában. (Átfogóbban a politika formális és informális dimenziójáról: Csizmadia, 2003: 261-280.) Mindez természetesen korántsem egyforma mértékben érintette az összes „versenyképtelen” pártot: a szélsőjobboldal például sohasem ért el tekintélyt a szellemi szférában, noha választói közönsége révén 1939-ben nagyszámban képviseltethette magát a parlamentben. Tipikusan ilyen „szellemi” pártként működött például a két háború közötti liberális pártmozgalom és annak legjelentősebb személyisége, Rassay Károly. (Lásd: L. Nagy, 2007.)

A mai magyar pártok fejlődési útja a diszkontinuitástól a folytonosságig

A magyar pártok távoli történeti alaptulajdonságainak számbavétele után elérkeztünk annak az állításnak a bizonyításához, hogy az 1990 utáni periódusában a fent leírt karakterjegyek még a közvetlen múltnál, az államszocializmusnál is erősebb hatást gyakorolva jelennek meg. Állításom nem pusztán annyi lesz, hogy a történelmi múltra való hivatkozás általában megjelenik majd az 1990 utáni pártpolitikában, hanem az, hogy az intézményes elrendeződésben (fő kormány- és ellenzéki párt megjelenése), a pártok karakterében (menedzserizmus és anti-menedzserizmus), illetve a két oldal közötti kapcsolatokban (a pártrendszer korlátozott kialakulása) tükröződnek a történelmi pártfejlődés hagyományai. De nem azonnal, hanem nagyjából a második választási ciklustól kezdődően.

1. A posztkommunista pártverseny korai természete (1990-1994)

Mint már jeleztem: az 1990-94 közötti ciklust a pártok versenye szempontjából átmenetinek tekintem, mert korántsem mutatja azokat a karakterisztikus jegyeket, mint a későbbi ciklusok. Három indokot említenék álláspontom védelmében. 1. Az 1990-ben létrejövő pártrendszer pártjai kiforratlanok, programjaik kezdetlegesen, szituatívák és túlságosan is magukon viselik az előző rendszer által rájuk kényszerített kompromisszumokat. 2. A pártok programjaiból erősen hiányzik a *gazdasági* dimenzió, praktikusán: a tulajdonosi-munkavállalói törésvonal, s Herbert Kitschelt emiatt mondja azt, hogy Kelet-Közép-Európa újonnan létrejövő pártjai teljesen más alapokon állnak, mint nyugat-európai társaik. (Kitschelt, 1991). 3. Az átmenet felértékeli a *kormányzati stabilitást*, s ennek jegyében köttetik meg 1990 tavaszán a vezető kormánypárt és a vezető ellenzéki párt között az ún. paktum, amelynek fő célja a konszolidált átmenet feltételének biztosítása. 4. Az átmenetet döntően még nem egy professzionális politikusi, hanem egy *értelmiségi* réteg vezérli, amelynek különböző csoportjai között vannak ugyan markáns konfliktusok, ám ezeknek a konfliktusoknak még alakul ki az igazi pártpolitikai tartalma. A programatikus kiforratlanság, a gazdasági aspektusok elhanyagolása, a konszenzuseresés és az értelmiség elit felülreprezentáltsága miatt mondhatjuk azt, hogy az 1990-ben létrejövő pártaréna még kezdetleges és benne még nem folyik – a történelmi mintákat is reaktiváló – pártverseny.

Ehhez képest teljesen másfajta módon vélekedik az első ciklusról Körösi András, aki már 1993-ban felteszi azt a kérdést, hogy Magyarországon a két klasszikus demokráciatípus (többségi és konszenzusos) közül vajon melyik honosodott meg. A szerző úgy látja, hogy bár az *intézményrendszer* szintjén túlsúlyban vannak a konszenzus elemei, amiatt, hogy az *elitmagatartásban* nem érvényesül a kooperáció, a kialakuló magyar demokratikus modell mégsem nevezhető konszenzuálisnak. „Kompetitív elitviselkedés mellett – mondja a szerző - a hatalommegosztást intézményesítő alkotmányos és politikai szerkezet nem teremt konszenzust, hanem cselekvőképtelen kormányzat és politikai polarizáció kialakulását segíti. Konszenzusorientált politika, megegyezésszerű demokrácia helyett *megosztott köztársaság* jön létre”. (Körösi, 1993: 17.) Mindehhez hozzáteszi még,

hogy a megosztottságnak gátat szab a „szavazók mérsékeltsége”, az, hogy a kompetitív politikai stratégiákhoz nem társul egy „mobilizációs stratégia” is. S végül kijelenti: A politikai vezetés gyengesége, a *végrehajtó hatalom ineffektivitása* (kiemelés Körösiyiné) megnövelheti a populista, autoriter kormányzás iránti igényt, miként a két világháború között történt Közép- és Kelet-Európában”. (Uo.)

Ezekkel a felvetésekkel azért adódhat két probléma. Egyrészt túlzónak és egyoldalúnak tűnik a viselkedésbeli kompetitivitást a rendszerváltás kezdetéhez kötni. Az ugyan tény, hogy a vezető ellenzéki párt már 1990 őszén felmondja a paktumot, ám a paktum írott szerződés és a kétharmados törvények a magyar jogrendszerben továbbra is megmaradnak, mint ahogy még számos konszenzuális elem, köztük a konstruktív bizalmatlansági indítvány intézménye is. Másrészt Körösiyi utal ugyan a múlt örökségére, s a hazai hagyományt ebben a vonatkozásban össze is hasonlítja a nyugat-európai konszenzusos demokráciákkal, de nem beszél a *magyar pártok* hagyományáról, nem kérdez rá arra, hogy az 1990-es évek elején lejátszódó folyamatoknak vannak-e előzményei, illetve arra, hogy az általa gyengén szegmentálnak vélt társadalom fölött a magyar történelem korábbi szakaszaiban milyen típusú pártok szerveződtek, s ezek, valamint az 1990-es évekbeli pártosodás között lehetnek-e átfedések. Nyilván azért nem beszél ezekről a tradíciókról, mert szerinte az összehasonlítás bázisa a kortárs demokráciák vizsgálata, ám vele ellentétben én úgy látom: a pártfejlődés történelmi trendjeivel való összehasonlításból olyan belátások is nyerhetőek, amelyek kész demokráciamodellek vizsgálatából nem.

Egy ilyen történelmi összehasonlítás rögvest azt mondhatja velünk, hogy az 1990-94 közötti pártfejlődési szakasz nagyjából megfelel annak, amit a magyar pártok 1867-75, illetve 1919-21 között produkáltak. Mindkét esetben rendszerváltás után vagyunk, de a végleges pártrendszer korántsem kristályosodott még ki. 1990 után bár valóban kialakult a párteltek közötti kompetíció, de hiányzott a kompetitivitáshoz nélkülözhetetlen *konglomerátumpárt*. A rendszerváltást követő első parlamenti ciklus vezető kormánypártja, az MDF valójában azért bukott meg, mert nem tudott „beleállni” a magyar történelmi pártfejlődés „konglomerátumi” hagyományába.

2. Történelmi „utódpártok”: Az MSZP és a Fidesz 1994 után

1994-ben óriási átrendeződés kezdődik, aminek értelmezésére korábban egy ún. *változáselméleti* gondolkodási keretrendszert ajánlottam (Lásd: Csizmadia, 2007: 164-174.) Most – ezt nem revideálva, de más oldalról kiegészítve – egy történelmi perspektívából próbálok ránézni a mai magyar pártokra. Azt fogom állítani, hogy markánsan 1994-től alakul ki két pártpolitikai blokk, amelyek közül az egyik (MSZP-SZDSZ) elsősorban az 1867 és 1919 utáni kormánypártok menedzseri, makroegyensúly-teremtő politikáját fogja folytatni, míg a másik (Fidesz) ugyancsak a történelemből jól ismert „nemzetvédelem-mikropolitika-moralitás” hármasságra építi politikáját. Az 1994 utáni kormánypártiság, illetve ellenzékiiség jellemzése után a fejezet a pártok innovatív kapacitásának elemzésével zárul majd.

A/ MSZP és SZDSZ: menedzserizmus és makrogazdasági válságkezelés. 1994 után az MSZP önmagában is nagy, az SZDSZ-szel együtt pedig 72%-os többséggel került a parlamentbe és alakíthatott kormányt. Sokak szerint az SZDSZ-re (mint potyautas pártra) a többségi kormányzás szempontjából nem lett volna szükség (Körösiyi, 1995.), ami elvben teljesen igaz, ha a magyar pártosodásra a nyugat-európai kritériumokat alkalmazzuk. Csakhogy a második ciklustól kezdődően a pártosodásban a távolabbi múlt által generált minták kelnek életre, s ezek közül is az első mindjárt a *nagyméretű* kormánypárt ismérve. Bár az MSZP önmagában is nagy párttá vált, de utódpárti jellege és belső megosztottsága miatt szükség volt egy olyan pártra, amely kiegészíti és az állammenedzselő-válságkezelői pozícióban hitelesíti. Minderre azért is szükség volt, mert az MSZP elődpártja, az MSZMP

maga is rendszermenedzser-párt volt, amely hasonlóan működött, mint a fentebb bemutatott nagy méretű elődpártok, ám közel volt még az idő, amikor az MSZMP mint a rendszerváltás idején bukott párt élt a közönség tudatában. (Lásd: Pétervári, 2009). 1990 után a korai demokrácia első kormánya sem szerkezeti, sem felfogásbeli okokból nem a közvetlenül megörökölt „menedzselést” választotta, ám alternatív ajánlata igazán nem volt, s ez sietette egy olyan párt megjelenését, amely képesnek látszik az Antal- és Boross-kormányok által elhanyagolt gazdasági válságkezelésre.

Az MDF-kormány tulajdonképp olyan szerepet játszott, mint az 1867 utáni első kormánypárt, amely képtelen volt kezelni a felhalmozódó gazdasági és társadalmi problémákat. Az analógia a következő: 1875-ben a korábbi ellenzék fuzionál a korábbi kormánnyal, létrehozván az új *válságkezelésre* szövetkező konglomerátumpárt prototípusát, a Szabadelvű Pártot. 1994-ben, az MDF bukása idején a helyzet hasonló, s bár az SZDSZ nem fuzionál az MSZP-vel, de belép a kormányba, ugyanazokat a követelményeket (deficitcsökkentés, válságkezelés, reform és rendszermenedzselés) tartván szem előtt, mint amelyeket történelmi elődei is. Nem az a lényeges, hogy erről a történelmi analógiáról 1994-ben tudott-e bárki is (valószínűsíthetően nem), hanem az, hogy a két korszakban nagyon hasonlóan jelentkezett egy szerkezeti kényszer. S mivel a kényszer azonnali és gyors beavatkozást kívánt, létrejött az ezt leghatékonyabban menedzselni tudó pártformáció.

A dualizmus korai kormánypártja, a Deák Párt egyértelműen a rendszer védelmére és a gazdasági menedzselésére szerveződött, de kiterjedt méretei folytán önmagában is kockázati tényező volt e feladatok célirányos végrehajtásában. Szüksége volt tehát egy mérvadó segítő pártra, amely méretileg kisebb, viszont az „ország megmentésére” irányuló elszántsága eléggé nagy. A Balközép Párt (1872 és 1875 között) ilyen pártként aposztrofálta magát, s szerepe a későbbiekben az lett, hogy jelentős szellemi kapacitása hozzáadott-értékével kiteljesítse a kormánypárt gyenge hatásfokú rendszermenedzselő kapacitását. 1994-ben az MSZP önmagában – integráló ideológia híján - nem képes a rendszer-menedzselésre, ezért mellé lép egy másik párt, amely a reformelkötelezettséget és a szakértelmet vitte a kormányzásba. A pragmatikus, de nem reformelvű MSZP koalíciós társa tehát az ideológiai elkötelezettségét a reformelkötelezettség mögé soroló SZDSZ lesz, amelynek identitásában azonban a későbbiekben is hadakozik egymással a liberális ideológia és a reformpragmatizmus. 2009-ből visszatekintve ezt az ambivalenciát jelölhetjük meg az SZDSZ népszerűségvesztésének fő okaként.

Akár mennyire is történelmi mintázatot rajzol ki az MSZP és az SZDSZ koalíciókötése, a választók kezdettől fogva mérsékelt lelkesedéssel fogadták. Az 1994-ben még 18%-os szavazói támogatással rendelkező párt 1994 és 1998 között szavazói 10%-át veszíti el, amire akkor egy korábbi SZDSZ-tag és ideológus, Tellér Gyula a következő magyarázatot adja: „Nem lehet a saját választói bázist elhagyva erőteljesen balra húzni ugyanakkor nagy pártnak maradni vagy ilyesmire törekedni. Ha ugyanis feladunk egy pozíciót, a saját választóbázisra azonnal rátelepedik a strukturálisan velünk azonos helyet elfoglaló Fidesz... az erőteljes balra tartás tehát a legbiztosabb módszer, hogy az SZDSZ törpe párttá legyen” (Tellér, 1996: 63). A kérdés azonban vélhetően már 1994-ben is az, hogy ha az SZDSZ nem támogatja meg az MSZP-t, akkor egyáltalán milyen működőképes kormány alakítható. A sikeres rendszermenedzselés és a makrogazdasági válságkezelés mellett tehát a működőképes fenntartásának igénye a harmadik tényező, ami az SZDSZ kormánykoalícióba lépését motiválja.

B/ Nemzeti és mikroszféra-fixált ellenzékiesség: a Fidesz. Az állammenedzselő-deficitcsökkentő kormánypolitikával szemben a Fidesz 1994 után ellenzékbe vonul, noha a pártnak – hasonlóképpen az SZDSZ-hez - komoly döntési dilemmái vannak. 1988-ban, amikor a Fidesz megalakult, értelemszerűen az állampárttal szemben határozta meg magát, ám identitásának volt még egy másik fontos eleme is: nem csatlakozott egészében egyik vagy

másik értelmiségi szubkultúrához (népi és urbánus) sem. A liberális pártként megalakuló SZDSZ-hez ugyan kezdettől szorosabb szálakon kötődött, de a Fidesz korai pártprogramjai jelzik, hogy a párt a *nemzeti* liberalizmus ideológiai talapzatán állva a SZDSZ által képviselt liberális felfogást sem osztja teljes egészében. 1988 és 1994 között a Fidesz még amolyan „szubkulturális protopárt”, amely önmagát megnevezte a „belgák pártjaként”, vagy „harmadikutas” pártként is. Mindenesetre olyan párt, amelynek nincs még kialakult profilja, inkább egyensúlyozni próbál a „két nagy”, az MDF és az SZDSZ között. Ezt az egyensúlyozást sokan elvtelen pragmatizmusnak, sőt a populizmus korai megnyilvánulásának tekintették (lásd: Tamás Gáspár Miklós, 1992), nézetem szerint tévesen. Hiszen a szubkulturális jelleg, a „belgaság” legfontosabb hátterét a politikai erőter *háromosztatúságára* vonatkozó fideszes értelmezés adta, s e szerint a Fidesz nem akart sem az MDF, sem pedig az MSZP-SZDSZ által meghatározott osztathoz sem tartozni. (Lásd Tellér, id. mű)

1994-től ezen az önmeghatározáson már csak azért is változtatni kellett, mert a szavazat-maximalizálás 1993-as trendje (a párt ekkor közel 40%-os népszerűségi mutatón állt) átmenetinek bizonyult és 1994-ben jócskán 10% alá esett vissza, ami a Fidesz további létét is kockára tette. A gyenge szereplés okait keresve írja Tellér Gyula, hogy 1990 és 1994 között a Fidesz a politikai erőter legabsztraktabb pártja, amely egyáltalán nem kötődik társadalmi csoportokhoz (Tellér, id. mű: 54).

Az absztraktság, a szubkulturális jelleg és a „belgaság” problémáira 1994 után a Fidesz egy hatékony gyógymódot talál: markáns pólus- és ideológia-váltásba kezd. Szemben korábban követett felfogásával a továbbiakban már „harcosan” kiáll a pártrendszer polarizálódása és a kétosztatúság mellett elfoglalván ezzel a kormányzati állagvédelemmel, menedzserizmussal szemben a „nemzeti” ellenzék ugyancsak történetileg kondicionált szerepkörét. A Fidesz 1994 betöltött szerepe erősen emlékeztet az 1875 utáni korszak Függetlenségi Pártjának szerepére, amely – a Fideszhez hasonlóan – alkotmányos talajon állva, de rendszer-ellenzékiességgel is kacérkodó attitűdöt honosított meg. Nem véletlen, hogy ekkor kerül a párt szótárába a „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” szlogen, s az sem véletlen, hogy a közjogi struktúrát menedzselő, makrogazdaságra fixált kormánypártokkal szemben a Fidesz ekkortól lesz a mikro-társadalom érdekeinek, „az” embereknek a védelmezője. Ezt a kettősséget – már a Bokros-csomag bevezetésének tanulságait is felhasználva - Csigó Péter máig ható érvényességgel írja le: „Az ellenzéki megnyilatkozások alapvető különbsége a kormányzatiaktól abból fakad, hogy a gazdasági rendszer absztrakt szintje helyett a családok, egyetemisták, oktatási rendszer, önkormányzatok, egészségügy stb. mindennapi életgyakorlatára orientálódnak, s e pozíció racionalitása szerint problematizálják a kormány döntéseit, a társadalom helyzetét”. (Csigó, 1997: 34.)

Ugyancsak 1994 után kezdi a Fidesz – döntően erkölcsi érveket használva - bírálni a kormányzati blokk hatalmi politikájában megtestesülő egyedülvalóság-tudatot. Ebben a pártnak már segítségére van a 80-as és 90-es években kialakuló új „botrány-technológia” (Thompson, 2000.), amelyben pontosan rögzítve vannak a politikai rivális diszkreditálásának szempontjai és feltételei. A 90-es évek közepétől kezdi a Fidesz alkalmazni az ún. *hitelességi deficit* fogalmát, ami aztán majd később, Gyurcsány Ferencsel szemben lesz a Fidesz offenzív stratégiájának központi eleme. S érdekes módon a Fidesz nagyon hasonlóan érvel majd Gyurcsány ellenében a 2006-os őszi beszéd után, mint ahogy Apponyi érvel Tisza Kálmánnak szemben 1889-ben.

Ugyanakkor – hasonlóképpen a dualizmus ellenzéki térfeléhez – a Fidesz 1994 és 1998 között nemzeti és polgári fordulatot vesz, amit a 2000-es években kiegészít egy újabb, ezúttal *kereszténydemokrata* jellegű identitás-váltás. A mintakövetés azonban ennyiben is teljes: ahogyan a dualizmus idején a Nemzeti és a Függetlenségi Párt, vagy a Horthy-korszak keresztény pártjai, úgy a Fidesz sem lesz per definitionem *konzervatív* párt. Inkább arról

beszélhetünk, hogy a magyar történelemben egyébként sem túlságosan népszerű konzervativizmust – angolszász terméként aposztrofálva – a fogalmat és az ideológiát a Fidesz meghagyja a kisebb ellenzéki pártoknak, az MDF-nek, miközben ő maga az *egész nemzeti közösség* önkifejező pártjának (dualizmusból örökölt) szerepébe helyezkedik bele.

3. Az innováció-hiány folytonossága 1994 és 2009 között

Az 1994-2009 közötti pártfejlődés egyértelműen új pályát alakít ki 1990-94-hez képest, ám – a sok változás ellenére - kevés innovációt hoz, s pártok versenye néhány év alatt mindazokat a jegyeket magára ölti, amelyek a korábbi fejlődés során jöttek létre. (Ahelyett, hogy elmozdulna például egy korszerű, a pártokat, az intézményeket és az állampolgárok új módon összekapcsoló demokratikus politikai innováció irányába – lásd erről: Smith, 2009.) De miért nem sikerült újfajta innovációs pályára állni? S miért ismétli magát a hazai párttörténelem? Négy válaszunk is lehet erre.

A/ Az innovációs hagyomány ismétlődése. A két fő blokk versenyére alapuló fordulat azért következett be a 90-es évek közepén, mert a pártpolitikai hagyománynak ez volt az egyetlen történelmileg kondicionált és „lehívható” modellje. Nyugat-európai értelemben vett kooperációs pártstratégiák nem álltak rendelkezésre, s azért nem, mert a politikai hagyományban kialakult minták nem használhatók tetszőlegesen. A nyugat-európai párt-innovációs stratégiák *szintén* a történelmi hagyományban formálódtak ki, csak hogy Magyarországon (mint bemutattam) az olykor előforduló fúziók, egyesülések, integrálódások ellenére alig mutatható ki felhasználható innováció.

B/ Menedzserpárti önfenntartás és önblokkolás. A mai pártok és pártrendszer innováció-hiánya ezért ugyanabból az okból fakad, mint a korábbiakban: a minden rendszerváltást követően törvényszerűen létrejövő nagy menedzserpártban nagy kormányzási potenciál és egyedülálló pénzügyi erőforrás koncentrálódik, de ez túlságosan is lehatárolja a menedzserpárt megújuló-képességét. A rendszerfenntartás és a válságmenedzselés állandó kihívása mellett nincs ideje arra, hogy szervezetenként is karban tartsa magát, ezért a nagyság és az egyedülvalóság valójában hosszabb távon nem csak az adott párt versenyhátránya, hanem az egész pártrendszert fenyegető veszély. Hiszen a pártverseny megújulását blokkolja, hogy a nagy kormányzópárt – bármennyire is felaprózódik olykor – nem tud szétesni és belőle nem alakulhatnak ki új kristályosodási ponttá váló „utódpártok”. Ez a probléma a dualizmus kori, a két háború közötti és a mai kormánypártoknak közös sajátossága és korlátja. Az MSZP – menedzselési szükségszerűségéből fakadó - kormányon maradása azonban sajátos módon az ellenzék változását, innovációját is lelassítja, hiszen a pártverseny kizárólag a konglomerátumpárt (és szövetségese) legyőzéséről vagy hatalomban tartásáról szól, s ez által elvonja az energiát az ellenzék számára is szükséges változások végrehajtásáról.

C/ Függőségi illeszkedések. Az innovációs potenciált nagymértékben csökkenti, hogy Magyarország pártstruktúrájának fejlődését mindig a külső keretekhez (a Habsburg-birodalomhoz, Németországhoz vagy a Szovjetunióhoz) való igazodás követelményei diktálták. Manapság az újfajta „demokratikus függőség” (a nemzeti szuverenitás önkéntes korlátozása) ismét csak megkívánja a rendszermenedzselő párt létezését, ám a rendszermenedzselés erősen kikezdte az MSZP és az SZDSZ innovatív potenciálját, s 2008-ban le is választotta MSZP-ről társutas partnerét. Bajnai Gordon – Gyurcsány Ferenchez képest sikeres – válságkezelése nyilvánvalóan egybevág a külső elvárásokkal, ám ez történelmileg egyedi, hanem a menedzserpártok létéből fakadó sajátosság: a szanaló pártoknak legalább bizonyos időtávra sikert kell produkálnia. Ugyanakkor az átmeneti vagy akár a tartós siker sem feledtetheti, hogy a menedzserpártok szinte teljesen érzéketlenek a *társadalmi* válságok kezelésére és a társadalmi innováció serkentésére.

D/ Társadalmi igénybejelentések. Végül a pártpolitikai innováció fontos eszköze lehet a társadalom különféle csoportjainak igénybejelentése. Az igénybejelentés akár negatív is lehet, mint a már említett holland példában, ahol a konszenzuális kormányzás kialakulását az egyes társadalmi csoportok, pillérek egymással szembeni zártsága, kommunikációképtelensége idézte elő. A társadalmi szegmentáció magas foka megszülné az erősen konszenzusorientált kormányzást, ám Magyarországon ilyen jellegű igénybejelentésre nem került sor, vagy ellenkezőleg: a társadalom felől éppen a *többségi* kormányzás megteremtésére érkezik jelzés. E nélkül a Fidesz nem fordult volna el a háromosztatúság elképzelésétől és nem kezdte volna el megvalósítani a kétpárti Magyarország programját. Az innovatív pártpolitikához tehát biztos szavazói tömbökre is szükség van, amelyek időnként fordítani kívánnak a pártpolitikai trendeken és megváltoztatják a hagyományos pártműködési szabályokat. Magyarországon – érdekes módon – ilyen szavazói tömbök ritkán jelennek meg a mérsékelt, s annál gyakrabban a szélsőséges vagy radikális pártok környezetében (lásd például a Jobbik történetét).

Nem találunk tehát túlságosan sok valódi innovatív elemet a távolabbi múlt által produkált induló feltételekhez képest. Egyetlen dolgot azért mégis, s ez a váltógazdálkodás *lerövidült* ciklusa. A dualizmusban az ellenzék harminc év után kerülhetett (mindössze 4 évre) hatalomra, a Horthy-korszakban pedig a 25 év alatt egyszer sem. Az 1990 után létrejövő új pártrendszerben az a feltűnő, hogy ebből a szempontból a mintázat más, mint a magyar történelemből vagy az 1945-1990 közötti nyugat-európai történelemből ismert *hosszú ciklusú* váltógazdálkodása. 2006 az első év, amikor sikerül megtörni a rövid ciklusokra épülő váltógazdasági modellt, ám azt egyáltalán nem állíthatjuk, hogy ez a trendváltás a politika és a politikai verseny minőségi javulását eredményezte volna. Különösen aktuális kérdés, hogy a Fidesz várható kormányra kerülése hozhat-e minőségjavulást. Ha abból a történelmi példából indulunk ki, amikor az ellenzék hosszabb várakozás után (1906-ban) kormányra került, akkor nem lehetnek túlzott illúzióink, de az is megfontolásra készíthet, hogy az elmúlt húsz évben sem intézményesült egy olyan innovációs kapacitás, amely kormányváltások esetén a korábbi kiélezett versenyt kooperatívabb irányba befolyásolná.

Az eddigiekben történelmi tényanyagot mozgatva és analógiákat ajánlva igyekeztem összefoglalni, miért gondolom, hogy a jelenlegi magyar pártok és pártrendszer működését vizsgálva érdemes felvetnünk a távoli múlt általi determináció tézisét. A korábban felállított öt hipotézis mentén – az elemzés tanulságaképp - a következő rövid összegző megjegyzéseket tenném:

1. A magyar pártfejlődés más, mint a nyugat-európai – legalább két értelemben. Egyrészt a pártszféra döntően nem elsősorban társadalmi törésvonalakra épül rá, másrészt hiányzik a hazai pártok és pártrendszer időben egymásra épülő változási dinamikája (az állandó tényezők fenntartása mellett).

2. A közjogi pártok intézményes szerveződés-módja 1990 után is történelmi mintákat követ: az MSZP modernizációs vonatkozásban ugyanúgy egyedülinek, rivális nélkülinek érezheti magát, ahogyan annakidején a Szabadelvű és a Keresztény Nemzeti Egység Pártja. A Fidesz 2010-es kormányra kerülése azért is oly nagy kihívás, mert ezt az önértelmezést szelheti keresztbe.

3. Az 1994 utáni magyar demokrácia pártrendszere koncentrálnak tűnik (Tóth, 2001.), de valójában pártrendszerként nagy tehertételekkel látja el funkcióját. Ugyanaz a hagyomány érvényesül itt is, mint korábban: gyenge határfokú interakciókkal működő pártrendszer nem tud megfelelő kereteket adni a pártok versenyének, illetve nem tud egy innovatív irányt kijelölni a pártfejlődés számára.

4. A közjogi rendszer fenntartása hatalmi oldalról egyfelől, illetve a rendszer bizonyos fokú dekomponálása ellenzéki oldalról másfelől ma is létezik, s egy meglehetősen merev kétblökh-rendszert intézményesít, amelyben csak a legutóbbi időben indult meg némi átjárás a

szereplők között. A blokkszerű megosztottság és annak merev intézményesítése történelmi trendvonalakat követ, s nem rajzolható ki ezt átmetsző intézményes innováció.

5. Sokak szerint a Fidesz által 1994-től megindított erőter-átrendezési kísérlet eltérítette Magyarországot az 1990-ben kijelölt pályájáról, s ezért a Fidesznek nagy felelőssége van a mára kialakult állapotok fenntartásában. Ezt az értelmezést a fenti dolgozat nem osztja, sőt az ellenkezőjét állítja: a mai magyar pártpolitikai aréna jellegzetességeit nem az aktorok jelenbeli lépéseiből, hanem - a jelenbeli lépések által - a történelmi dimenzió érvényesüléséből érthetjük meg. A Fidesz által megtestesített ellenzéki magatartás tökéletesen beleillik a fentebb részletesen leírt történelmi ellenzéki magatartásba, mint ahogy a mai kormánypartiság is történetileg időtálló hagyományok mentén érvényesül. (lásd a 2. táblázatot)

2. táblázat A történelmi pártfejlődési folyamat jellemzői a pártok és a pártrendszer vonatkozásában

Korszak	Kormánypártok	Ellenzéki pártok	Pártrendszer	Innovatív kapacitás
1867-1918	Közjogi állagvédelem Pénzügyi egyensúlyteremtés Menedzserizmus Hegemonizmus (Szabadelvű Párt)	Nemzeti érdekképviselő Morális integritás A mikro-társadalom védelme (Függetlenségi Párt, Nemzeti Párt)	Gyenge institucionalizáltság, Többpólusú ellenzék (kormány- és rendszer- ellenzékiiség) Pártok a pártrendszeren kívül Interakció-hiány	Egy kivétellel (1906- 1909) nincs váltógazdálkodás Nem jelenik meg új establishment-párt Nem épül fel a konzervatív ideológiai pólus Nincs kormányzásmo- dell- váltás
1919-1944	Menedzserizmus Hitelpolitika, deficitcsökkentés Hegemonizmus (Keresztény Nemzeti Egység Pártja, NEP stb.)	Rész- Magyarországok képviselője (Szociáldemokraták, Legitimisták, Demokraták, Keresztények) Informális szellemi hatalom (liberálisok)	Gyenge pártrendszer- intézményesültség Parlamentáris egypártrendszer a politikai élet divergálásának megakadályozására (Rudai, 1935: 21- 22.) (Nyugati innovatív eljárások (pártszám- bővülés, pártrendszer- stabilizálódás, kormányzati variációk stb.) hiánya Kooperatív stratégiák hiánya
1994-2009	Az ország felzárkóztatása: menedzserizmus, makrogazdaság- politika Nyugatos mintakövetés (MSZP-SZDSZ)	Mikropolitika, nemzeti ellenállás, erkölcs- és hitelességvédelem Saját alapon álló nyugatosság, relatív mintakövetés (Fidesz, KDNP)	Gyenge pártrendszer- intézményesültség: MSZP és Fidesz- magyarországok. Erős pártok – gyenge pártrendszer (Vö.Bardi-Mair, 2008.)	Változások a pártstratégiákban: adaptáció és alkalmazkodóképesség (Csizmadia, 2007.) Az alkalmazkodás történelmi modelljei (nem épül ki a konzervatív pólus Nincs koalíciós variabilitás Nincs új, a pártversenyt új pályára állító pártpolitikák.

Mindezek rögzítése után nem marad más hátra, mint abbéli reményem kifejezése, hogy a fentiekkel talán sikerült rámutatnom: a távolabbi magyar múlt párthagyományának vizsgálata nem várható sokáig magára. Jól tudom, hogy ez nem kockázatmentes út, hiszen a magyar politológia éppen csak megkezdte ennek a hagyatéknek a feldolgozását, és sokan ódzkodnak is tőle, azt gondolván, hogy ennek a tradíciónak az égvilágon semmi hatása nincs

a mai pártfejlődésre és –versenyre. Természetes alapjaiban nem osztom ezt a vélekedést. Tanulmányommal éppen azt szerettem volna bizonyítani, hogy az a szemlélet szorul meghaladásra, miszerint a mai pártverseny az átmenetből vagy az államszocializmusból közvetlenül levezethető. Meggyőződésem, hogy nem vezethető le. A magyar politikatudomány talán elért abba az állapotba, amikor a kortárs komparatiztika mellett bátrabban alkalmazhatja a történeti komparatiztikát is. Munkám e történeti szemléletmód meghonosítására tett szerény kísérlet.

4. Esettanulmányok I.: A pártstruktúra átalakulásának logikája két történelmi időszakban (1867 és 1990 után)

Irányadó publikáció: Kihívás és megoldás. A pártstruktúra átalakításának változatai Magyarországon. Századvég, 2012. 3. 62-82.

A kutatás keretében kialakított „poszt-tranzitológiai” elmélet tesztelésére esettanulmányokat kerestem a kutatási periódusban. Az egyik ilyen eset, amelyről Schlett István ír a Közgazdasági Szemle című szakfolyóiratban. Ebben az írásában Schlett István politológus nem kevesebbre vállalkozik, mint hogy feldolgozzon egy több mint 130 évvel ezelőtti történésorozatot, s bemutassa, hogy az 1873 és 1875 közötti gazdasági-pénzügyi válság hogyan befolyásolta a magyar pártstruktúra átrendeződését, illetve vice versa: a pártstruktúra átrendeződése hogyan hatott vissza a válságból való kilábalásra¹. A 2007-es írásnak persze nem kis aktuálpolitikai áthallása van: 1873 és 75 között az egész pártrendszer olyképpen alakult át, ahogyan korábban azt senki sem gondolta volna; másképpen szólva: a gazdasági válság kihívása olyan erős volt, ami felülírta a politikai antipátiákat s rövid idő alatt elvezetett egy pár évvel korábban elképzelhetetlennek vélt új konfigurációhoz, a kormánypárt és a mérsékelt ellenzék pártjának fúziójához.

Kutatásom egy szakaszában nagyon hasznos segítséget nyújtott ez az írás, nagy figyelemmel olvastam. Már csak azért is érdekes a kihívás, mert gazdasági, sőt globalizációs válságról ma is szó van, s igazán érdekes latolgatni, vajon a makrogazdaság helyzetében az egymással szembenálló felek közelebb kerülhetnek-e egymáshoz, s kialakulhat-e valamilyen új „szuperpárt”, netán létrejöhet-e pártegyesülés, újfajta koalíció stb.? Foglalkozom majd ezekkel a kérdésekkel. Mielőtt azonban erre sor kerülne, igyekszem rekonstruálni az eredeti cikk főbb állításait. Majd utána – hasznosítva a szerző legérdekesebb belátásait - azt fogom vizsgálni, miképpen értékelhetjük az 1990 utáni pártstruktúra-átalakulások sajátosan elhúzódozó láncolatát, amely a rendszerváltás után másfél évtizedig kevésbé hozott látványos változásokat, 2006 óta azonban a pártstruktúra átalakulása látványosan felgyorsult s még ma sem fejeződött be. A harmadik részben összehasonlítom a két pártstruktúra-átalakulás nyomán fölvethető elméleti kérdéseket, végül pedig néhány következtetést vonok le. Az egész tanulmány a körül a kérdés körül forog, hogy egy külsőségeiben hasonló helyzet (gazdasági válság, csőd-közelség) miért eredményez nagyon különböző válaszokat, az egyik miatt okoz drasztikus változásokat a pártstruktúrában, míg a másik – a folyamatos változások ellenére – miért nem.

Az 1873-75 közötti pártstruktúra-átalakulás alapjai, lefolyása és logikája

Schlett István példaértékű következetességgel igyekszik feltárni nem csupán a politikai gondolkodásnak (mint sajtószertű tevékenységnek) a lényegét, hanem a hazai pártpolitikai múlt szellemi háttérét is. Munkásságában ráirányítja figyelmünket a politikatudomány egy lehetséges és itthon általában elhanyagolt aspektusára: a *történeti-összehasonlító* megközelítésre. A történeti-összehasonlító megközelítés lényege olvasatomban az, hogy korabeli események leírásán keresztül használható értelmezési kereteket adjon *mai* folyamatok megértéséhez is, noha nem gondolom, hogy a történeti analógiákat vég nélkül alkalmazhatnánk a jelenkorra. Ám az is nyilvánvaló, hogy Schlett írásának olvasásakor nem lehet nem gondolnunk az általa adott értelmezés mai meghosszabbítására. Ebben az írásban az tehát a kiindulópontom, hogy a Közgazdasági Szemlében publikált tanulmány nem csupán azért érdekes számunkra, mert új és eredeti megvilágításban ad elő egy régi történés-sorozatot, hanem azért is, mert *napjaink* pártstruktúra-átalakulásainak leírásához is jó értelmezési keretet nyújt.

Schlett István dolgozata a magyar történelem egy viszonylag ismert, ám politológusok által alig elemzett időszakára koncentrál, s ez az 1875. évi pártfúzió. A tájékozottabb közönség tudja, hogy ebben az évben indul s egészen 1890-ig tart Tisza Kálmán kormányzása. Schlettet az érdekli, hogy milyen tényezők állnak az 1875-ben bekövetkező pártfúzió háttérében, hogyan változott meg néhány év alatt az a politikai közeg, amely 1867 után, a kiegyezés korában alakult ki. A korszakról persze születtek az elmúlt években releváns történeti, jogtörténeti és politikátörténeti feldolgozások (Kozári Mónika, Sente Zoltán, Czieger András és mások munkáira gondolunk²), de a szerző egészen járatlan terepen halad, amikor a fúzió *gondolati* háttérét próbálja rekonstruálni³. Dolgozatának tárgya: hogyan és miért alakultak át a fő parlamenti pártok (mindenekelőtt a Deák Párt és az ellenzéki Balközép Párt) vezető képviselőinek nézetei 1873 és 1875 között?

Mindjárt írása elején meg is előlegezi végkövetkeztetését: „A pártstruktúra átalakulása a pénzügyi válságnak nemcsak következménye, hanem az államháztartás rendezésének az egyik legfontosabb feltétele is volt”. (Schlett, 2008: 145.) Az elemzés arra fókuszál, hogy bizonyítsa: a korabeli pártrendszer kereteinek módosulása és a pénzügyi-gazdasági válsághelyzet által kiváltott reformigény között oda-vissza kapcsolat létezik; a válsághelyzet erősen ráirányította a figyelmet a pártstruktúra gyengeségeire és ebből viszonylag gyorsan egy merőben új pártstruktúra keletkezett.

Az, hogy a pénzügyi válságoknak milyen elképesztő hatásuk lehet a pártpolitikára, a mi korunkban nem szorul különösebb igazolásra, de mindez újszerű gondolat az 1870-es évek történeti anyagán szemléltetve. Természetesen a történészek körében a 70-es évek gazdasági válsága régóta ismert és tárgyalt, a hazai politikatudomány azonban a legutóbbi időkig nem igazán volt fogékony az ilyesmire, ezért maga az alapállás is fontos innováció. Schlett-nél tehát a gazdasági-pénzügyi válság a kontextus, amelynek időszakában „módosult a meghatározó politikai szereplők magatartása – és a politikai gondolkodás is. A politikai elit jelentős csoportjai felülvizsgálták az 1867-es átalakulásra vonatkozó előfeltevéseiket, prioritásaikat, cselekvési lehetőségeiket” (Uo.)

Ezek az előfeltevések az 1867-es rendszerváltó liberális nemzedék világképéből fakadtak. A tanulmány többször is visszatér arra, hogy az 1867-es rendszerváltó elit világképében kiemelt helye van a liberalizmus korában szabaddá váló egyének öntevékenységének (Uo.143). Ugyanakkor ezt a féltve őrzött eszmei alapot nagyon gyorsan kikezdi a „gyakorlat”, magyarán az, hogy sokak lecsúszása és elbizonytalanodása már 1867 után megindul. Valamint az, hogy az állam drámaian eladósodik. Az, hogy az államháztartással baj van, hamar kiderül, de a kormányzó elit (ahogyan az a politikában megszokott) halogató magatartást tanúsít és a problémával nem néz igazán szembe. Schlett onnét indítja elemzését, amikor a vitát már nem lehet elkerülni, amikor már mindenki számára nyilvánvaló, hogy komoly baj van. Két kérdés igazán izgalmas itt: 1. Milyen válság is van

Magyarországon: gazdasági vagy annál több, rendszerválság? 2. Hogyan lehet adekvát választ adni a válságra, azaz mi a leghatékonyabb megoldás?

Azt, hogy *milyen* válság is van, a vita korai szakaszában még nem egyértelmű. Érdekes, hogy a válság észlelésének pillanatában, 1873 elején a válságot a kormánytáboron belül a legtöbben „egyszerű” pénzügyi vagy gazdasági válságként értelmezik s ekként is próbálnak választ adni rá. Ám ez a nézőpont már 1873 nyarától megváltozik, s a kormánytáboron belül sokan rendszerválságról kezdenek beszélni. Ez a megközelítés találkozik az ellenzéki Balközép Párt leendő miniszterelnökének, Tisza Kálmánnak a nézetével is, aki egyenesen úgy fogalmaz, hogy a pénzügyi válság megoldásának kulcsa egy *új politikai konstelláció* létrehozatala (Uo.152.). Viszont az, hogy milyen összekötő értékeken és elveken nyugodhatna ez az új konstelláció, 1873 második felében még egyáltalán nem tiszta. Nem véletlen, hogy a válságnak ebben a periódusában nemhogy nem javul a kormány-ellenzék viszony, de átmenetileg még romlik is; az ellenzék nem szavazza meg a kormány kölcsönszerzési tervét (Uo.153.)

A tanulmány szerzője izgalmasan vezeti tovább az olvasót a „*milyen* válság van” kérdésén túl afelé, hogy „*hogyan* lehet megoldani” a válságot. A politika két alapvető és klasszikus kérdéséről van itt szó, népszerűbben szólva a diagnózisról és a terápiáról. A tekintetben Schlett nem hagy kétséget, min múlik az, hogy végső soron melyik álláspont győz. Úgy véli, a döntő tényező az *elvi* politikai álláspont ereje. 1873-74-ben a vita nem csak arról folyik, hogy pénzügyi válság, avagy rendszerválság van-e (az uralkodó álláspont inkább az utóbbi), hanem arról, hogy a terápia milyen mértékben érintse az 1867-es kiinduló rendszer alapkereteit. Természetesen nem közjogi értelemben, hiszen a kormányoldal és a mérsékelt ellenzék – az előbbi feltétel nélkül, az utóbbi megszorításokkal – a fennálló közjogi rendszer híve. A kérdés az, hogy a kétségkívül szükséges és bevezetendő reformok mennyire legyenek *radikálisak*, s hogyan viszonyuljanak a fennálló liberális status quo-hoz. A parlamenti vitákban jócskán megjelennek ilyen radikális nézetek, nem kis részük a kormánypárton belül. Megtudhatjuk, mit gondolt a gazdaság talpra állításáról a konzervatívnek minősített Sennyey Pál vagy Somssich Pál, s mit a liberális, ám kormányfői szerepéről nem sokkal korábban leköszönni kényszerülő Lónyay Menyhért. Schlett szerint ők (többekkel együtt) a *radikális* rendszer-átalakítás szószólói, s mint ilyenek nagymértékű félelmet és összezárást váltanak ki a kormánypárt zöméből és a Balközép Párt meghatározó csoportjaiból, amelyek a *mérsékelt* átalakításra szavaznak. A mai olvasó számára talán meglepő (mert hiszen a konzervatív eszmerendszer képviselője mai olvasatban még mindig a fontolva haladó szinonimája), hogy a vitában konzervatívok jóval *nagyobb* reformhajlandóságot mutatnak, mint a liberálisok. A liberálisok a kultúrállami program védelmét (voltaképp a 67-es liberális elveket) tartják elsődlegesnek, s maguk is elengedhetetlennek tartják a változásokat, de elsősorban a *pártrendszer* és a *kormányzóképeség megerősítése* szintjén.

Ez a pártrendszer 1867-ben meglehetősen kialakulatlan, a Deák Párt számos egymástól eltérő eszmeiségű csoportot integrálva - ma úgy mondanánk - gyűjtőpártként működik. 1873-ig a belső eszmei törésvonalak (például a konzervatív-liberális törésvonal) nem meghatározóak, ám a válságkezelés időszakában az derül ki, hogy a kormánypárt különféle erőcsoportjait nehezebb egy pártban tartani, mintha a pártstruktúra újraalakításával próbálkoznának. De a törésvonalak erősödése még mindig nem volna elég, ha 1874-75-ben nem jelennek meg rendszerváltoztató igénnyel megírt programok a (szélső)baloldalon és a jobboldalon, a kormánypárt konzervatív szárnyán. „A két tűz közé került liberálisok számára – írja a szerző - az elhatárolódás és az önmeghatározás együttes kényszere könnyítette meg a programalkotást” (Uo.156.) Amely végeredményben a pártok újracsoportosulását eredményezi 1875-ben. Nem véletlenül így összegez Schlett: „A Deák-párt és a balközép liberálisainak fúziója teremtette meg a stabil kormányzáshoz szükséges politikai feltételeket,

amelyek nélkül az államháztartás egyensúlyának helyreállítására tett erőfeszítések mindegyike hiábavaló volt”. (Uo., 163.)

A szerző beszél arról is, hogy a pártstruktúra átalakulásának hátterében a *politikai tudás* felértékelődése, az elvek és a célszerűség együttes alkalmazása áll. Az az álláspontot győzedelmeskedik, amely a politikai tudásnak ezt az összetett változatát testesíti meg a kizárólag csak az elvek tisztaságára koncentrált álláspont ellenében.⁴ Az elveken túlmenően a célszerűséget is magába foglaló politikai stratégia tehát a következő szemléletmódra támaszkodik: 1. A létező pártstruktúra a kialakuló gazdasági válság körülményei között nem adekvát; 2. E kell kezdeni a tárgyalásokat egy újfajta politikai konstelláció létrehozataláról; 3. Emellett hatástalanítani kell azokat az ellenvéleményeket, amelyek szerint nem csupán a pártstruktúrát, de a gazdaság és a politikai rendszer egész szerkezetét radikálisan át kell alakítani; 4. A vita eredményeként létre kell hozni egy pártot, amely erős többséggel bírván helyreállítja a megtépzott kormányzóképeséget.

1875-ben a választásokon a Szabadelvű Párt nagyon erős parlamenti többséget ér el. Az 1873-tól körvonalazódó tervek valóra válnak; a pártstruktúra nem csak átalakul, de a/ a gazdasági válság kezelése is sikeresen megkezdődik; b/ ezt a választók is visszaigazolják; c/ az újonnan létrejött párt hosszú időn keresztül megőrzi kormányzati hatalmát és a pártstruktúra is állandósul.

A pártstruktúra ki-és átalakulásának útja az 1989-90-es rendszerváltás után

Az írás második részében egy jóval későbbi eseménysorozatot, az 1989-90-es rendszerváltás utáni hazai pártosodási folyamatot, illetve a pártstruktúra menet közbeni átalakulásait tekintem át. Ebben a fázisban még csak elvétve teszek összehasonlító megállapításokat (azokra majd a következő részben kerül sor), de azért célom már e részben is a Schlett-i szemléletmód alkalmazása a rendszerváltást követő időszakra. Az első kérdés mindjárt az, hogy szabad-e egyáltalán összevetni két egymástól ennyire eltérő korszakot. Hiszen 1873 és 75 között Magyarország egy dualista államrendszerben, tehát birodalmi keretek között élt, ellenben manapság ilyen „kettős Monarchia” nem létezik. Akkor a pártok működésének korlátot szab a dualizmushoz, mint közjogi szisztémához való viszonyuk, most ilyen „eleve elrendeltség” nincsen. Akkor erősen korlátozott választójoggal választottak képviselőket, most általános választójog érvényesül. Akkor a magyar területen lakó népesség nagyobbik része nemzetiségi volt, a rendszerváltás után erről szó nincs. És így tovább.

Ezek valóban létező és kardinális különbségek, de az összehasonlítás – elsősorban a politikai gondolkodás és viselkedés dimenziójában – mégis lehetséges. Hiszen mi másért írta volna meg Schlett István a dolgozatát, ha nem azért, hogy megpróbálja megragadni az *akkori* politikusi észjárás és viselkedés *általánosítható* vonásait. Az 1870-es években a politikusok persze másképpen válaszoltak a nem hatékony kormányzás kihívására, mint ma. Akkor néhány év elég volt ahhoz, hogy egy felismert hiányosságot („a kormánypárt egymagában képtelen kezelni a válságot”) megnevezzenek, és a hiányosságra megtalálják a megoldást (pártfúzió). Ma ez sokkal bonyolultabb, igaz ma is született egy válasz a problémára, s ez a kétharmados kormánytöbbség, illetve a „centrális erőter” stratégiája.⁵

Mint fentebb láttuk: Schlett István – az 1870-es évek folyamatait vizsgálva - egy rendkívül impulzív „kölcsonosság-elméletet” dolgozott ki, amelyben a külső kihívás (gazdasági válság) ösztönzi a kormányzó párt és a mérsékelt ellenzék belső felismerését és ez a felismerés indítja őket a pártrendszer átalakítására, s ez egyben a válság sikeres kezelésének záloga is. Vajon van-e ilyen összefüggés az új demokratikus rendszer indulásakor, 1989-90-ben? Vagy másképpen: a gazdasági kényszer belátásokra készíti-e a politikusokat? Ami elsöre is feltűnik, hogy bár az 1980-as évek végén fontos szerepet játszik a gazdasági válság, a pártok létrejöttében nem a gazdasági dimenzió a meghatározó tényező. Pártok azért alakulnak

Magyarországon, mert a puha diktatúra politikai rendszere teljesítő-képtelenné válik, s emiatt a pártosodás, az egypárti struktúra többpártivá való átváltoztatása lesz a rendszerváltás sikeres megoldásának legfontosabb eszköze.

Viszont ebben az átváltozási folyamatban már benne rejlik a hazai pártosodás egyik fő sajátossága (erről Schlett is bőségesen beszél a maga példázatában): nem a *legradikálisabb* rendszerváltó forгатókönyv győzedelmeskedik. Az antalli „tetszettek volna forradalmat csinálni” szlogen pontosan erre a dilemmára utal: 1990-ben sokan „klasszikus” forradalmat kívánnak, ám velük szemben a békés vagy mérsékelt átmenet politikáját vallók triumfálnak. Ez utóbbi esetben sokkal inkább kerülnek meghatározó szerepbe azok az erők, amelyek a Bibó István által 1945-ben megírt „határolt forradalomnak” a forгатókönyvét aktualizálják az adott helyzetre.⁶

A rendszerváltás utáni pártstruktúra tehát az előző rendszerhez való viszonyában, az attól való elhatárolódásban kristályosodik ki és szilárdul meg, de kompromisszumot vagy korlátot is tartalmaz. Ugyanakkor az 1990-es választások nyomán intézményesedő pártstruktúra csak látszólag tudja lezárni az előző rendszerrel éppen csak megkezdett küzdelmét és egy többlépcsős pártstruktúra-átalakulás veszi kezdetét. Ennek az sem mond ellent, hogy 1990 és 2006 között a pártrendszer nagyfokú a stabilizálódása és koncentrálódása következik be (Tóth, 2001.), amelynek alapját a demokratikus keretek megteremtése és fenntartására irányuló konszenzus biztosítja. A pártrendszer stabilitása tehát a demokratikus rendszer egységes megítélésével függ össze, ám a demokráciáról, a demokratikus rendszerről vallott felfogások a 90-es évek közepétől erőteljesen divergálni kezdenek. Ezt a divergálást az egyciklusú kormányzatok váltakozása pontosan visszatükrözi, ami persze kelet-közép-európai összehasonlításban még mindig stabilitást jelent a 4 éves ciklusidejüket sem kitöltő kormányzatokkal szemben (lásd erről: Csizmadia, 2012.), viszont nem tesz lehetővé egy perspektivikusabb kormányzást, s ennek alapjaként nem eredményez egy hosszútávra állandósuló pártstruktúrát. Ellenkezőleg: bár a pártstruktúra állandónak, sőt merevnek tűnik, az ezt övező közbizalom gyenge és az egyes pártok is nagyon váltakozó teljesítményt nyújtanak benne. Ami 2011 optikájából visszatekintve feltűnik: a pártstruktúra stabilitása és merevsége mellett annak ideiglenessége legalább annyira meghatározó.

Ha a több lépcsős pártstruktúra-átalakulás meghatározó pontjait keressük, elsőként kétségkívül az 1994-es kormányváltás, az MSZP-SZDSZ-kormány megalakulása, illetve az MSZP-nek a hatalomba abszolút többséggel történő visszatérése tűnik fel. Ehhez a fejleményhez szervesen kapcsolódik a Fidesz pólusváltása - a liberális elkötelezettség fokozatos feladásával átjuttatja magát a konzervatív térfélre -, amelyet sokan az óta is „árulásként” értékelnek (Erről bővebben és történeti nézőpontból is: Csizmadia, 2009: 7-33.) Holott a pártstruktúra folyamatos átalakulása szempontjából a lényegesebb mozgás inkább *szervezeti*. Az MSZP nagy párttá válik, s az SZDSZ-szel együtt kétharmados többséget birtokol, és ez a változás a Fideszt is arra kényszeríti, hogy jövőbeli profilját ne csak pártként, hanem annál *szélesebb* szövetségként formulázza meg. A versenyben maradás eszköze a szélesebb szövetségformálás, s éppen innen lesz érthető, hogy 1994-et követően miért válik a „posztkommunista kihívás” meghatározóvá az immáron a Fideszt is magában foglaló és kisebbségben maradó jobboldal számára. Az „árulás” teória itt kevés; az utódpárt politikai térben elfoglalt növekvő szerepe valójában egy olyan szerkezeti adottság, amely Kelet-Közép-Európa más országaiban nem figyelhető meg: míg Magyarországon a volt állampárt befolyása és szavazatszerző képessége mozgása növekvő, addig a környező országokban a volt kommunista pártok - ha átalakultak is - nem mindenütt és nem ilyen mértékben maradnak a pártverseny fő aktorai. (Grismala-Busse, 2002.)

Ráadásul Magyarországon nemcsak 1994-ben ér el kiemelkedő eredményt az MSZP (azaz népszerűségének megugrása korántsem egyszeri), hanem - átmeneti ellenzékiesség után - 2002-ben visszatér a hatalomba, sőt 2006-ban - a rendszerváltás utáni hazai történelem első

pártjaként – a második egymást követő választást is képes megnyerni. Ezzel viszont a kommunista-antikommunista törésvonal tovább erősödik, ahelyett, hogy (mint például Lengyelországban) gyengülne, kizárhatóvá téve a bal- és a jobboldal közötti bármiféle megbékélést, netán a romló gazdasági helyzetben történő kormányzati összefogást.

Bármi is a véleményünk a magyar baloldal politikai teljesítményéről, kormányzásának minőségéről, meg kell állapítanunk, hogy a pártversenyben játszott túldomináló szerepe a hozzá való negatív jobboldali viszonyulás talán legerősebb kiváltója. De felülírhatná-e ezt a politikai-ideológiai törésvonalat a 2000-e évek végén jelentkező – az 1873-75 közötti válságra emlékeztető - *gazdasági* válság percepciója?

Először is tegyünk különbséget a gazdasági válság fokozatai között. A gazdaság sokszor kerül nehéz helyzetbe az elmúlt 20 évben. 1995-ben, amikor a Bokros-csomagot bevezetik, a magyar pártpolitikai aktorok gazdasági válságot lereagáló képessége meglehetősen fejletlen, és bár az államcsőd veszélye nem távoli, mégsem merül fel annak lehetősége, hogy a válság megoldására újfajta pártpolitikai kombináció lenne szükséges. Legfeljebb az akkor 54%-os többségben kormányzó MSZP-n *belül* történnek szerkezeti módosítások, a kormány-ellenzék viszony azonban változatlan marad, sőt inkább a válság hatására kiéleződik. A 2000-es évek második felére, a világgazdasági válság időszakára a helyzet – és benne a válságérzékelés kifinomultsága - változik; Magyarország immár az EU tagjaként lényegesen erősebben megszenvedti a válságot, s emiatt 2008-ban már senki számára nem meglepő, amikor Gyurcsány Ferenc miniszterelnök egy napilapban ír dolgozatot *Megegyezés* címmel s ebben már nyilvánvalóan felvetődik a pártpolitikai aréna átalakulásának gondolata⁷. Természetesen a gazdasági válságban való összefogás lehetőségét ekkor is felülírja a pártpolitikai érdek, vagy inkább a 2006 óta érvényben lévő Őszöd-paradigma, s a korszak jobboldala számára evidens, hogy egy „illegitim” miniszterelnökkel semmifajta megegyezés nem lehetséges.

De hogy a gazdasági válságnak mégis van a pártrendszerre érintő hatása, azt jól mutatja, hogy 2008-ban Gyurcsány Ferenc először kiszorítja koalíciós partnerét, az SZDSZ-t (s az MSZP formálisan kisebbségben kormányoz tovább); majd 2009 elején ő maga is lemond pártelnöki és miniszterelnöki szerepéről átadván helyét Bajnai Gordon „fél-szakértői”, gazdasági válságkezelő kormányának. 2008-ban kezdődik tehát valójában a pártstruktúra érdemi átrendeződése, aminek nem csupán az SZDSZ-nek a koalícióból való kilépése a jele, hanem új pártok (LMP, Jobbik) megalakulása is. A kisebbségi kormányzással pedig egy 18 évig ismeretlen kormányzási forma honosodik meg, jól mutatván, hogy a rendszerváltók által elképzelt kormányzati és pártstruktúra-stabilitás erőforrásai kimerültek. Természetesen, ami a kormányzati oldalon veszteség, az ellenzéki térfélen nyereség; a Fidesz „Őszödöt” követően, majd pedig a 2008-tól kezdődő gazdasági válság hatására jelentősen növelni tudja népszerűségét, és nem véletlen, hogy a válság megoldására Orbán Viktor már a választások előtt egy évvel kifejti a „centrális erőter” kiépítésének stratégiáját, amelynek lényege a jobboldal irányvétele a pártpolitikai aréna átalakítására és a rendszerváltás utáni pártstruktúra „ideiglenességének” megszüntetésére. A lezáráshoz egy nagy domináns párt létrejötte szükséges, amely hasonlatos a magyar politikatörténet nagy kormánypártjaihoz, például az 1875-ben – fúzió által – létrejövő Szabadelvű Párthoz. Ellentétben azonban azzal, hogy annakidején a Deák Párt és a Balközép egyezik meg egymással, a 2010. évi választások előtt – a Fidesz olvasatában – *nincs kivel* megegyezni, így a Fidesznek saját magával kell „megegyeznie”. Utána pedig már csak az van hátra, hogy a választók visszaigazolják és létrehozzák ezt a „szupertöbbséget”.

A Fidesz helyzetértékelése végül helytállóan bizonyul, és a párt a 2010. évi választásokon legalább akkora vereséget mér ellenfeleire, mint amilyen vereséget ő maga szenvedett el 1994-ben. Nagy győzelméből azonban másfajta következtetéseket von le, mint első kormányzása idején az MSZP, amely igyekezett „önkorlátozó” módon kormányozni. A

Fidesz viszont belekezd az *egész* politikai rendszer (s ezen belül a pártstruktúra) átalakításába, amellyel természetesen nem pusztán csak a szokásos kormány-ellenzék viszonyának megfelelő kritikákat vált ki, de létrehozza a rendszer-ellenzéki új hullámát is.

Ez a döntően 2011 őszére kirajzolódó, új típusú rendszer-ellenzéki nyilvánvaló módon útját akarja állni annak a kormányzati törekvésnek, hogy egy domináns párt több cikluson keresztül választást nyerjen és ellenfeleit „örökös” ellenzéki pozícióban tartsa. A mára szervezeti kereteket is öltő négy új formáció: 1. Az MSZP-ből kiváló Demokratikus Koalíció; 2. A Szolidaritás nevű – döntően szakszervezeti jellegű – tömörülés; 3. A Milla (Egy millió a sajtószabadságért) nevű mozgalom; 4. A 4K nevű tömörülés. Ezekon kívül egy lehetséges ellenzéki szövetség tagja lehet az immár „rég” LMP és a Magyar Szociáldemokrata Párt is. A Jobbik viszont láthatólag sem a kormánytáborral, sem a régi és új ellenzékkel nem kíván kooperálni, s továbbra is önálló utat jár. 2014-ben mindezen pártok és csoportok célja (természetesen az MSZP-t is ideértve) a kormány leváltása, de jól tudják, hogy ezt csak különösen kiterjedt szövetségkötési stratégia keretében tudják megtenni. A sikeres ellenzéki szövetségalkotás keresztülhúzhatja a Fidesznek a pártstruktúra véglegesítésére irányuló törekvését; az ellenzék kudarca ugyanakkor hosszabb időre „bezárhatja” az újonnan létrejött domináns pártrendszert. Jelenleg mintha az utóbbira látszódnék nagyobb esély, de az is tény, hogy korábban egyetlen kormány ellenében sem szerveződött ennyi új párt, s az újak együttes erejéből a centrális erőter tervének megghiúsítása származhat.

Mindezekből nyilvánvaló, hogy ez a pártosodás eléggé eltérő mintázatú, mint az 1873-75 közötti. Ott a gazdasági válság képes volt közös nevezőre hozni az ellentétes oldalon állókat, most az ellentétes oldalon állók között csak növekszik a feszültség, miközben a kormányoldal „saját hatáskörben” hozna létre új pártstruktúrát. A kérdés az, hogy miért történik ez így? Miért nem a 19. századi „modell” érvényesül, amely kétségtelenül nagyobb erőkoncentrációt és a válságkezelésben nagyobb hatékonyságot eredményezne? Az utolsó fejezetben ezekre a kérdésekre keresem a választ.

A két pártstruktúra-átalakulási folyamat összehasonlítása

A két pártstruktúra-átalakulási modellt Schlett István elemzéséből kiindulva az „*egylépcsős*” és a „*többlépcsős*” fogalmakkal különböztethetjük meg egymástól. Schlett persze nem használja egyiket sem, de talán nem tévedünk, ha az általa bemutatott példát az „*egylépcsős*” pártátalakulás mintájának tekintjük: a pénzügyi-gazdasági válság megoldására létrejön egy új párt, s ez „egy ugrással” megoldja a kormányzati deficit problémáját. Ezt követően a pártstruktúra „megnyugszik”, nincs kitéve további grandiózus rengéseknek. Ezzel szemben az 1990-es évek közepétől egy „*többlépcsős*” pártstruktúra-átalakulás zajlik, amely 2011-re sem jut nyugvópontjára, annak ellenére, hogy – mint kifejtettük – a Fidesz 2010-ben „le akarja zárni” ezt a folyamatot. Az első esetben a „külső” kihívás (a gazdasági-pénzügyi válság) elég erős ahhoz, hogy egyszeri korrekcióval új pályára állítsák a pártrendszert; a második esetben a legerősebbnek tűnő „posztkommunista kihívás” a pártstruktúrát folyamatosan forrásban tartja, és ez nem engedi létrejönni az ideológiai törésvonalak átmetszésére épülő új struktúrát.

Annak, hogy a pártstruktúra-átalakulásnak a Schlett által leírthoz képest az 1990-es évektől más variánsa érvényesül, döntően két oka van: 1. *Ideológiai faktor*: 1873 után a gazdasági kihívásra egy már létező ideológiai konszenzusra épített választ lehet adni, s ez a pártstruktúra átalakulását eredményezi. Ilyen ideológiai konszenzus 1994 után nincs, így a pártstruktúra átalakítását – ha valaki szeretné – csak „önkéntesen” lehet végrehajtani; 2. *Rendszer-faktor*: 1873 után az aktorokat segíti a létező dualista rendszert illető percepcióik

hasonlósága. A létező demokráciáról vallott felfogás az 1990 második felétől inkább radikálisan különbözik, mintsem hasonló lenne, ebből következően a pártpolitikai versenytársaknak (mindenekelőtt az MSZP-nek és a Fidesznek) nincs esélyük arra, hogy a 2000-es évek végétől jelentkező gazdasági válságra közös válaszokat adjanak, netán közösen egy újfajta pártpolitikai arénát teremtsenek. Nem véletlen, hogy a 2010-es választások nyomán előálló kétharmados Fidesz-kormány és a mögötte álló domináns párt *önmagában* próbál választ adni erre a kihívásra.

Az ideológiai faktor: az ideológiai homogenitás és heterogenitás tézise

Tézis: Ahhoz, hogy egymás riválisaként jellemezhető politikai táborok között „váratlanul” megállapodás szülessék, minimális ideológiai előfeltételekre van szükség. Ezek az előfeltételek 1873 után léteznek, 1994 után nagy részben hiányoznak.

A Schlett-dolgozat evidenciának tekinti azt a körülményt, hogy az 1875-ben bekövetkező pártfúzió ideológiai serkentője az addig két ellentétes politikai oldalon álló párt közös osztozása a *liberalizmus* elveiben. Itt leegyszerűsítve arról van szó, hogy az 1867-es kiegyezés (a kormányoldalon és az ellenzékben egyaránt) beemelte a politikába az 1830-40-es évek (1849 után passzivitásba szoruló) liberalizmusát, így a kormány-ellenzék szembenállásnak elsősorban nem ideológiai, hanem közjogi tartalma volt. A liberalizmus, mint ideológia birtoklása tehát egyáltalán nem monopolizált; a kormánypárt és az ellenzék nagy része is szabadelvűnek tekinti magát.

Ennek a körülmények a jelentősége akkor domborodik ki igazán, ha egy pillantást vetünk a kormánypárt *belső* szervezeti struktúrájára. A Deák Párt gyengeségét és törekenységét *belső* tagoltságából érthetjük meg: a párt 1867-től kezdődően sok áramlatot sűrít magába. Az 1873-75-ös viták előtt ezt a *belső* tagoltságot úgy-ahogy sikerül elrejténie, ám a gazdasági válság nyomában kirobbanó vita megmutatja a dominánsan liberális kormánypárton belül létező egyéb (elsősorban konzervatív) irányzatok létezését és képviselőinek gondolati irányát. A liberálisok és a konzervatívok közötti polémia két kérdésben kulminál: a/ a változásban inkább radikalizmusra vagy mérsékletre van-e szükség?; b/ a változásoknak a pártpolitika, sőt a politikai rendszer egészére is ki kell-e terjedniük, avagy inkább a gazdasági szféra reformálására korlátozódjanak? A kormánypárti és az ellenzéki szabadelvűek végül is azért foghattak össze és lehettek sikeresek, mert *mérsékelt* és kisebb költséggel járó forgatókönyvet terjesztettek elő, mint a liberális kormánypárt *belső* konzervatív szakadárjai, illetve a dualizmus egész rendszerét elvető radikális ellenzék. Schlett szerint az ideológiai törésvonalak kiélezése szükségszerű és nagyfokú tanulóképességet jelez, és amikor 1875-ben megalakul a Szabadelvű Párt, az belül sokkal egységesebb, s a kormányzásra sokkal alkalmasabb, mint elődje.

1990 után a magyar parlamentben ilyenfajta világos ideológiai frontok és értékpozíciók nincsenek. A rendszerváltást követő első politikatudományi programelemzés is megállapítja, hogy éppen csak formálódóban lévő ideológiai álláspontokról beszélhetünk (Kovács-Tóth, 1992.) Természetesen a parlamenti pártok nemzetinek, liberálisnak, szocialistának, kereszténydemokratának nevezik magukat, de e fogalmak mögött nem állnak világos értéktartalmak. Talán a legkompaktabb ideológiai tartalma a *demokrácia* fogalmának van: a demokratikus értékeket övező konszenzus segít a szereplőknek, hogy stabilan elhatárolják magukat az előző rendszertől. A pártstruktúrának ez a megalapozása azonban nem tartós, hiszen 1994-től kezdődően lassú átalakulását regisztrálhatjuk. Míg a dualizmus kormány- és ellenzéki pártjai találkozni tudnak a *liberalizmus* értékeiben, addig az 1990 utáni demokrácia pártjait azonban az időben előrehaladva egyre jobban megosztják a *demokrácia* értékei.

A dualizmus politikai elitje támaszkodni tud a reformkorban kialakult és széles körben elfogadott szabadelvű ideológiára; a politikusok kormányon és ellenzékben egyaránt *ezt* kívánják alkalmazni. Az 1990-ben induló demokráciának azonban nincs ilyen előzetesen kialakult és hasznosítható ideológiai készlete. A rendszerváltás időszakában túlságosan gyorsan és előzmények nélkül alakul ki például az *alkotmányos jogállam* eszménye ahhoz, hogy erre konszenzust lehetne építeni, noha a rendszerváltó elitben erős törekvés van arra, hogy a fentebb Bibó alapján „határoltnak” nevezett átmenetet konszenzuálisnak nevezze. Ám, hogy mennyire korán elkezdődik a rendszerváltás fogalmának és folyamatának alternatív értelmezése, azt jelezi, hogy például Pokol Béla már 1998-ben is teljesen a mainstream-kánontól eltérő értelemben beszél, amikor megállapítja, hogy Magyarországon szélsőségesen konszenzusos demokrácia jött létre. Kérdés, írja, „hogyan lehetett a 89-es forradalmi hevületben égő politikai közvélemény légkörében ilyen antiforradalmi politikai rendszert létrehozni!?” (Pokol, 1998: 86.)

Természetesen meg is fordíthatjuk a kérdést: miért kellett volna megismétlődnie egy 19. századi modellnek, amikor a 20. század végén, a 21. század elején nyilvánvalóan mások a körülmények és a kihívások? Kétségtelen: a 19. század 70-es éveiben a magyar politika különleges szerencséje a kompakt módon rendelkezésre álló liberális ideológia. Ráadásul a liberalizmus megítélésében döntő, hogy – Magyarországon legalábbis – nem volt még kormányzati szerepben, ezért csalódnni sem lehetett benne. A korszak kormánypárti és ellenzéki liberálisai tehát az emelkedő liberalizmus jegyében fognak össze és hozzájárulnak a válságelhárító új pártjukat.

Ellenben az 1990 utáni demokratikus rendszerben a liberális ideológia kezdettől támadások kereszttüzében áll, amit csak erősít, hogy 1994 után az SZDSZ betársul az abszolút többséget birtokló MSZP mellé kialakítván a „farok csóválja a kutyát” össznépi megítélését.. A végső csapást pedig az jelenti a liberális ideológiának, amikor a második Gyurcsány-kormány idején az SZDSZ-t azonosítják a *neoliberalizmussal*, vagy másképpen a megszorításokkal. Természetesen az, ami a hazai liberalizmussal történt, azért emelendő ki, mert 1990-ben Magyarországon a *liberális* demokrácia kiépítése volt a kitűzött cél. Ehhez képest a liberalizmus ideológiája nemhogy konszenzusteremtő lett volna (mint az 1870-es években), de kifejezetten megosztó.

Természetesen másfajta ideológiai konszenzus is létrejöhetett volna, mint például a *pluralista* minimál-konszenzus. A sokféleség elismerése, a mindenkori kisebbség jogainak felkarolása azonban az elmúlt 20 évben nem tudta összekötni a rivális feleket. A plurális demokrácia kultúrájának hiánya és szervetlensége miatt viszont a releváns szereplők még azt sem feltételezik egymásról, hogy *valamennyien* demokratikusak (ha a demokrácia más és másfajta felfogását képviselik is).

Egyetértve azzal a lehetséges ellenvetéssel, hogy a 21. század elején a helyzet nagyon más, mint a 19. század második felében, mégis megállapíthatjuk: a pártstruktúra „válság-alkalmazkodását” lehetetlenné tette és teszi, hogy az ideológiák egymástól erőteljesen divergálnak és a felek egyetlen ideológiát sem ismernek el legkisebb közös többszörösüként.

A rendszer-faktor: a fennálló politikai rendszer fenntartásának és fejleszthetőségének kérdése

Tézis: Ahhoz, hogy a rivális felek között – a gazdasági csőd elkerülésére - pártpolitikai alku köttessék, szükség van a létező status quo-nak valamifajta egységes megközelítésére. 1873 és 1875 között a kormány- és az ellenzéki oldal túlnyomóan egységes a rendszer teljesítményének negatív értelmezésében; 1994 után a rendszer megítélése a feleket végletesen szembeállítja egymással.

Schlett István részletesen bemutatja, hogy az 1867-es kiegyezés megítélése (néhány évvel a dualizmus kezdete után) a közvélemény nagy részében rendkívül kedvezőtlen. A korszak politikusai között is szinte általános a vélekedés, hogy a kiegyezési rendszer súlyos zsákutcába került, aminek oka – többek között – a korrupció és a kormánypárt kormányzásra való alkalmatlansága. Természetesen a kormányzat politikusai nem azonosíthatóak a közvéleménnyel, és sokáig mást mondanak, mint a mérsékelt ellenzék, de pénzügyek megrendítő állapotával tisztában vannak. Éppen a rendkívüli helyzet miatt alakul ki a kormánypárt soraiban is a rendkívüli retorika: a rendszerváltás retorikája. Ennek kapcsán két szempont igazán fontos: 1. A kormánypárti liberálisoknak saját pártjuk konzervatívjaival szemben is hangsúlyozniuk kell, hogy a rendszerváltásnak hol vannak a határai, s az nem lehet *totális* vagy *radikális* rendszerváltás. 2. Ugyancsak különbséget kell tenni a rendszer közjogi és politikai fogalma között. A kormánypárti és ellenzéki „rendszerváltóknak” úgy kell megfelelő pártstruktúra-változást előidézniük, hogy az a legkevésbé sem érintse a dualizmus közjogi szerkezetét. Ez különösen a dualizmus második felével összehasonlítva érdekes (ezt a korszakot ebben a dolgozatában Schlett nem elemzi), amikor egyre erőteljesebben fogalmazódnak meg javaslatok a *közjogi* rendszerváltásra vonatkozóan is⁸.

Túlmenően tehát a közös eszmei-ideológiai alapokon, az 1870-es évek pártstruktúra-váltó elitjét összeköti a dualizmus gyenge hatásfokú politika-gazdasági rendszerét illető erős kritika is. Az 1873-75 között elhangzó kritika és önkritika azután beépül a Szabadelvű Párt kormányon követett politikájába, például a Széll Kálmán pénzügyminiszter által vitt adónövelő gazdaságpolitikába. Az adók szintjének növelése akkor, mint az államháztartási hiány csökkentésének egy lehetséges eszköze jelenik meg, és Tisza Kálmán 15 éves kormányzásának végén sikerre is vezet.

A rendszer megítélését övező konszenzus a magyar rendszerváltó elit tagjai között talán csak a Kádár-rendszer megítélésében mutatható ki. Az állampárt puha diktatúráját párthovatartozás nélkül valamennyi rendszerváltó párt elutasítja s – mint már leírtam – vele szemben a demokrácia értékeit részesíti előnyben. Az új demokratikus rendszer megítélésében azonban ilyen erős konszenzus nem alakul ki. Inkább ellenkezőleg: 1994 után a pártstruktúra kezdődő átalakulásában már annak van meghatározó szerepe, hogy az MSZP és a Fidesz egyre ellentétesebb diagnózist ad nem csak az aktuális helyzetről, de rendszerváltás folyamatáról és a létező status quo-ról is. Az értelmezéseknek ez a nagyon erős divergálása a Fidesz 1996-os programjával kezdődik: hiszen itt talán először fogalmazódik meg egy teljes – és a másik oldalától gyökeresen eltérő – világgép⁹. De természetesen ebből nem az következik, hogy a Fidesznek kellene vállalnia a felelősséget mindazért, ami ezt követően történik. Az a narratíva, hogy „minden baj forrása a Fidesz profilváltása”, súlyosan leegyszerűsítő. Ugyanis a pártrendszer fokozatos átalakulásának logikája (amelynek első lépése a Fidesz pólusváltása) annak a szélesebb folyamatnak a része, amely az átmenet lezárásával függ össze. A diktatúrából a demokráciába történő átmenet idején (s így volt ez a demokratizálódás korábbi hullámában, Dél-Európában is) mások a megoldandó kérdések, mint az átmenet lezárulásával. Ily módon az átmenet során inkább a közelmúltnak, azt követően pedig a távolabbi hagyományoknak növekszik meg a szerepe¹⁰, s ez a pártstruktúrát is átalakítja. A nemzetközi irodalomban a 2000-es évek második felétől már sokat foglalkoznak az ún. „tortured past” (Lásd például: Wolin, 2011; a történelmi múlt újraértelmezéséről: Toole, 2007.) jelenségével. A magyar jobboldal már ebben a múlthoz fűződő új kontextusban formálódik át a 2000-es évek elejétől, azaz korántsem csupán a „horthysta múlt” gazdag mintázata kerül előtérbe.

Mindezen folyamatok felerősítik a rendszervitát, ahelyett, hogy a különféle politikai erők számára a rendszerváltás és a létező demokrácia az egyetértés fix pontjai maradnának.

Ráadásul a politikai verseny 1990 és 2002 közötti ritmizálása is megváltozik 2006-ban. A 2002 előtti négy választást mindig más nyeri meg, viszont 2006-ban az MSZP egymás

után másodszor is választási győzelmet arat. Mindez egy hagyományos nyugat-európai demokráciában nem lenne rendkívüli fejlemény, Magyarországon azonban – ahol 1990 után az egyciklusú kormányzás válik tradícióvá – annak számít, és a versenytársak közötti disszenzust erősíti. Ugyanis ezzel a politikai elit közötti interakcióikat valamilyen módon szabályozó - még létező – megegyezés is véget ér. Az egyes pártok között bármennyire is hiányzik az ideológiai hasonlóság valamint a rendszer megítélésében való egyetértés, a kormányzás stabilitása mindegyiküknek fontos, hiszen egymást váltva kormányozzák végig a demokrácia első négy ciklusát. A Fidesz 2006-ban nem tud visszatérni a hatalomba, az MSZP „váratlan” második ciklusa megbontja ezt a hallgatólagos megegyezést, s ez által az egész pártstruktúrát új kihívás elé állítja.

Ellentétben az 1873 utáni időszakokkal – amikor minden mérvadó erő át akarja alakítani a rendszert – 2006 után a rendszer-átalakítást (a megromlott pénzügyi mutatókra, az államháztartás állapotára és nyugat-európai kritikákra hivatkozva) a baloldali-liberális kormány tervezi, miközben a jobboldali ellenzék a rendszer (pontosabban a *társadalom*) védelmezőjeként lép fel. A nagy gazdasági kihívást a jobboldal kezdetben a baloldal ármánykodásának tekinti, és ezért utasítja el (mint láttuk) a miniszterelnök egységre és összefogásra történő felszólítását. A jobboldal tehát magát a baloldalt *azonosítja* a rendszerrel, és támadja azt már a 2010. évi választások előtt is. A választásokon alulmaradó bal- és liberális oldal pedig 2010 óta a rendszer-védelem letéteményeseként lép fel. Ilyen szerepfelfogások mellett nem tekinthető meglepőnek, hogy a felek számára a folyamatosan növekvő gazdasági kihívás és kockázat nem jelent készletét álláspontjaik felülvizsgálatára. A Fidesz „rendszerellenességéből” a bal-liberális kormányzatoktól megörökölt intézményes rend „forradalmi” lebontása, a bal-liberális oldal „rendszervédelméből” az új rezsimmel szembeni totális ellenállás következik.

Végeredményben az 1990 induló új demokrácia pártstruktúrája látszólag élesen elkanyarodik a Schlett-modellben bemutatott mintától. Hiszen míg az 1870-es években a problémák felismerése nyomán pártfúzió, addig itt a pártok még élesebb elkülönülése, illetve az ellenállás új közegeinek megszervezése történik. Ám az ellentét csak látszólagos. A magyar választók a 2000-es évek végére – az együttműködésnek nem lévén meg a feltételei – a jobboldalt bízzák meg azzal, hogy – a válságkezelés egy lehetséges módjaként - a domináns párt fölényére alapuló pártstruktúra kereteit lefektessék. Mivel azonban ez a megbízás a választóktól és nem a politikai riválisok megegyezéséből származik, hatálya csupán addig tart, amíg a mai ellenzék ezt nem tudja kikezdeni.

A fenti tanulmányban Schlett István jelentős dolgozatát alapul véve a magyar pártstruktúra-átalakulás két útját mutattam be és hasonlítottam össze. A két folyamat időben egymástól nagyon távol esik, mégis megkockáztattam összehasonlító elemzésüket. Schlett írásától ösztönzést kapva két utat különböztettem meg: 1. Amikor a pártok – az ország érdekeire hivatkozva – képesek megegyezni egymással; 2. Amikor a pártok – szintén az ország érdekeire hivatkozva – nemhogy közelebb kerülnének egymáshoz, de minden korábbinál erősebben kiélezzik ellentéteiket. 1873 és 1875 között az előbbi, 1994 után s különösen napjainkban az utóbbi történik.

Igyekeztem bizonyítani, hogy az előbbi modellben két fontos okból sikerül a megegyezés: a/ mert van egy a politikai ellenfeleket összefűző közösen vállalható ideológia (liberalizmus); b/ mert a riválisok a fennálló politikai rendszer rossz teljesítményéről is hasonlóan gondolkodnak. Kimutattam, hogy az 1990-es rendszerváltás pártjainak későbbi megegyezését sem bármiféle közös ideológia, sem a demokratikus rendszer teljesítményének hasonló megítélése sem segíti; ellenkezőleg: ideológiai és rendszerszintű szembenállások feszülnek közöttük.

Nem bontottam ki, ugyanakkor nagyon fontosnak tartom a – nevezzük így - *együttműködési hagyományok* hiányát, ami végül is behatárolja a rendszerváltás utáni

pártpolitikai elit problémamegoldó képességét. Nem azt állítom, hogy ezek a hagyományok valamikor megvoltak, aztán később „elvesztek”, azt azonban igen, hogy együttműködési technikák kialakítására és karbantartására kevés figyelem fordítódott az elmúlt két évtizedben. Ezek az együttműködési technikák nem ugyanazt jelentik, mint például a rendszerváltást segítő, s a maguk idején hasznos megállapodások (például a paktum). Formális megállapodásban a rendszerváltó erők mindig is erősek voltak, ám 2006 után ez a korábban viszonylag sikeres formális együttműködés (például az egyciklusú váltógazdálkodás fenntartásában) már nem elegendő, új, a korábbiaktól eltérő minőségű közös teljesítményre volna szükség. Ám éppen ellenkezőleg: a 2006 után kialakuló heves politikai versenyben ismét arra lesz magyarázat, hogy ez az együttműködés miért marad el. Végeredményben, ha a pártstruktúra átalakításának „1875-ös útja” lehetetlen is, kerülő úton mégis csak valami hasonló történik, mint akkor: egy „1875-ös típusú” domináns párt egymagában ragadja magához a hatalmat és próbál választ adni a politika és a gazdaság által fölvetett összes akut problémára.

5. Esettanulmány II: A konzervativizmus ideológiájának fejlődéstörténete Magyarországon a 19. század közepétől napjainkig

Irányadó publikáció: A konzervativizmus vagy valami más? A magyar jobboldal képletei régen és ma. Limes (tudományos folyóirat), 2012/3. 15-30.

Fontos része volt kutatásomnak a különböző pártfejlődési korszakok hasonlóságainak – s ezen belül a pártstratégiák és –interakciók – bemutatása. Nem kevésbé fontos felismerése kutatásomnak az *ideológiák* folytonossága is. A konzervativizmus fejlődéstörténetének vizsgálata nem kevés – s talán meglepő – tanulsággal is szolgál. A vizsgálódásban itt is egészen napjainkig jutunk majd el, s igyekszünk megválaszolni azt a kérdést, hogy vajon a Fidesz politikai átalakulásamennyiben „vezethető le” történelmi folyamatokból; pontosabban: a történelmi folyamatoknak van-e bármilyen köze a Fidesz 1990-es évek közepén kezdődő átalakulásához.

A hazai konzervativizmus kérdésköre azonban sokkal szerteágazóbb jelenség annál, semmint hogy az okokat pusztán az aktuálpolitika dimenzióiban ragadhatnánk meg. Az aktuálpolitikai megközelítésekkel szemben kiindulópontként máris rögzítenünk kell: Magyarországon a szorosabban vett¹ konzervatív gondolkodás és az arra ráépülő pártpolitika - minden látszattal ellentétben – a modern magyar pártpolitika (tehát a reformkor) kezdete óta gyengének és terheltnek mondható. Azzal együtt mondhatjuk ezt, hogy a konzervatív eszmekörnek nagyon erős beköszönése volt az 1848-as forradalmat megelőző években. A Konzervatív Párt 1846-os zászlóbontása ugyanakkor olyan népszerűtlenséget hozott a hazai konzervatívokra, amelyet a későbbiekben sem tudtak kiheverni, s az 1867-es kiegyezés utáni a politikatörténeti tradíciót vizsgálva is azt látjuk: a szerveződő pártok „gondosan” kerülnek önmaguk konzervatívkénti identifikálását, s még inkább a konzervatív szónak a párt nevébe való beillesztését². Ez persze így csak a múlt körébe tartozó történeti szakkérdés lenne, csakhogy az 1990-2012 közötti 22 évben mintha visszatérne a történelem, s a magyar politikai arénában ismételen nincs konzervatív párt³. A téma van annyira jelentős, hogy alapos vizsgálat alá vegyük, méghozzá egy átfogóbb történelmi szemléleti keretben. A politikatudományban – legalábbis Magyarországon – ritkán fordulnak a történelemhez, s ezért

nekem is az olvasó türelmét és figyelmét kell kérnem. Az írásaimat ismerő olvasók azonban tudják, hogy hosszú ideje következetesen igyekszem bizonyítani: a mai magyar politika jelenségei nem érthetőek meg önmagukból, csupán az elmúlt 22 év kontextusában. Szükségünk van tehát egy tágabb nézőpontra. (lásd erről bővebben: Csizmadia, 2009.)

A kutatás ezen dimenziójában is voltak előzetes hipotéziseim.

1. *hipotézis*: Magyarországon – szinkronban Európával – korán megjelenik az angolszász típusú konzervatív gondolkodás és pártpolitika, de a sajátos magyar viszonyok miatt ez az áramlat nem válhat a pártpolitikai verseny és parlamenti váltógazdaság integráns részévé;

2. *hipotézis*: A konzervatív eszmekör nem jelent gondolati és politikai statikusságot. Ha a konzervativizmus ideológiailag nem versenyképes a liberalizmussal (mint azt láthatjuk a 19. század második felében), akkor alakot vált, és a közjogi törésvonalon keres népszerűséget magának. A mai magyar konzervativizmusban is erősen dominál a „közjogi” mondanivaló.

3. *hipotézis*: A magyar konzervativizmus 1867 és 1945 között soha nem tudott önálló pólusképző erővé válni, viszont a konzervatív eszmevilág és elmélet annál virulensebb volt. A pártpolitikai tradíció hiánya magyarázatot ad arra, miért oly nehéz manapság ilyen irányzatú pártot létrehozni; a nem magyar alapokon nyugvó konzervatív gondolkodásnak ma is erőteljes lenne az a vonása („nemzetietlensége”), ami miatt története során mindig népszerűtlen volt.

Ezen hipotézisek igazolásáról számolok be az alábbiakban, de először megadom a kérdés vizsgálatához szükséges szemléleti kereteket, felhasználva ehhez egy a maga korában kiemelkedő és mára méltatlanul elfelejtett politikatudósnak, Concha Győzőnek a közjőről valamint a konzervativizmus és a liberalizmus komplementer jellegéről kialakított elméletét. A második egységben áttekintem a korai hazai pártpolitikai konzervativizmus indulási körülményeit s e körülmények determináló hatását a későbbi pártversenyre, megállapítván, hogy a terhelt a 19.-20. században sokan a terhelt „konzervativizmus” szót igyekeztek elhagyni és kiiktatni, illetve a „nemzetivel” felváltani. A harmadik egységben pedig – részben Concha elméletéhez is visszakanyarodva – megvizsgálom: vajon az 1990 után szerveződő jobboldali irányzatok egy merőben új érvkészletet alkalmazva avagy – mint gondolni vélem – erősen történeti alapokon és érvekkel írják le saját szerepüket és ideológiájukat.

Szemléleti keretek és előfeltevések

Statikus vagy dinamikus nézőpont?

A kutatás során – e dimenzióban is – használtam – a „statikusság” és a „dinamika” fogalmakat. A konzervativizmus jelenségek köre kapcsán *statikus* a legtöbb forgalomban lévő tan- és kézikönyv szemléletmódja, amelyek a konzervativizmus érték- sztenderdjeit veszik számba. Ez a funkció persze igen fontos, hiszen a politika iránt érdeklődő olvasók e tankönyvekből betekintést nyerhetnek egy idealizált (és „időtlen”) konzervatív értékvilágba, és eldönthetik, tudnak-e azonosulni vele, vagy más eszmerendszerek irányába fordulnak. A konzervatív eszmekör ilyen sztenderd hívószavai például: szervesség, hierarchia, tekintély, történelmi folytonosság, forradalomellenesség, természetes egyenlőtlenség, vallás, család, középszint, hagyományelv és így tovább. (Lásd erről: Gyurgyák, 1999; McLellan, 1995; Hoover, 1993; Knight, 2006.; Freedman, 2006.) Ebben a megközelítésben inkább az ideológia állandó elemeinek kidomborítása dominál, á, ez a közelítés viszonylag a konzervatív eszmerendszer belső változásainak, illetve a többi ideológiával való kölcsönhatásának a bemutatására.

A második megközelítés viszont a folyamatok *dinamikájára* koncentrálna, s nem annyira a sztenderd elemek, mint inkább a változások leírása érdekli⁴. Ezek között is az első helyen az, hogy milyen társadalmi és politikai tényezők jelölik ki egy adott eszmerendszer hatóképességének határait. Esetünkben az igazán izgalmas kérdés tehát nem az, hogy a

konzervatív ideológiának mi az az öt-hat konstans összetevője, amely a mai napig összeköti az önmagukat konzervatívnak vallókat, sokkal inkább az, hogy egy Európában mértékadó eszmekörnek Magyarországon miért olyan korlátozott a hatóképessége. Nagyon leegyszerűsítve: mi okozza, hogy Nagy-Britanniában a konzervativizmus már a 18. században is befolyásos szellemi, majd pedig pártpolitikai áramlat, míg Magyarországon megalakulásától kezdve a konzervatív eszmekör és a nevében fellépő párt csekély népszerűséggel bír, és mindez később sem változik?

A történelmi kutatás e témában azért is elengedhetetlen (s ezért is kérem az olvasó türelmét), mert amennyiben sikerül perdöntő történelmi érvekre találunk, akkor cáfolhatóvá válik az a már idézett megállapítás, miszerint a mai Magyarországon Orbán Viktor és a Fidesz „aknamunkája” miatt nincs lehetőség egy mérvadó konzervatív párt működésére. Ezzel szemben plauzibilisebb az a magyarázat, miszerint a konzervatív eszmekör és pártpolitikai sikeresség 1990 utáni hiányának oka döntően történelmi okokkal magyarázható (ami nem azt jelenti, hogy ne történhetnének kísérletek egy konzervatív párt létrehozatalára).

Concha Győző, avagy a konzervatív és a liberális elv találkozása a közjóban

A statikus és a dinamikus konzervativizmus-értelmezés közötti vitában e dolgozat írója természetesen a dinamikus szemléletmódhoz áll közelebb. Mielőtt azonban a magam nézőpontját felvázolnám, hadd hívjam fel a figyelmet a 19. század vége, 20. század eleje híres politikatudósának, Concha Győzőnek egy munkájára (Concha, 1935: 520-572)⁵, amelyben a szerző - Szekfű Gyula: Három nemzedék című könyvét recenzálva - nagyon érdekes elméletet fejt ki nem pusztán a konzervativizmusról, hanem konzervatív és liberális elv egymáshoz való viszonyáról, egymást kiegészítő, ún. „komplementer” jellegéről. Concha azzal kezdi elemzését, hogy rögzíti s el is utasítja a már az ő korában is statikusnak számító megközelítések sarokpontjait: a konzervatív csupán a meglévő fenntartására, a liberális viszont annak megváltoztatására koncentrál. Ezt a szembeállítást egyszerűen „képtelenségnek” nyilvánítja, melyre „az emberi társadalmak itt-ott ideig-óráig vetemedhetnek, de melyek tartósan nem elégitik ki az emberi szükségleteket” (Concha, 520).

Azzal, hogy a konzervativizmust és a liberalizmust néhány statikus szlogennel jellemezve erősen elkülönítjük egymástól nem csak az a baj, hogy a két ideológiát lényegében külön pályára helyezzük, s nem látjuk, miképpen vonatkoznak egymásra, hanem az is, hogy nem érzékeljük: együttesen milyen funkcióik vannak az egész politikai arénának s magának a társadalomnak a formálásában. Concha természetesen korának szülötteként és a korabeli uralkodó eszmék interpretároként foglal állást e témában, s ezért túlmisztifikálja a politikai elvek társadalom-integratív funkcióját. Jóval kisebb jelentőséget tulajdonít ugyanakkor a tényleges pártversenynek. Az ő modelljében a pártok majdhogynem közös társadalomintegráló elvek szolgálói, ami azért a valóságban nagyon ritkán van így. Abban persze igaza van, hogy a közjó vagy a közérdek nem magától állítódik elő, s abban szerepe lehet az egymással rivalizáló politikai elveknek is, az elmélet azonban messze nem kielégítő módon tárgyalja a magyar pártfejlődést és egyáltalán nem tér ki arra, hogyan „viselkedik” a konzervatív és a liberális ideológia, amikor nem társadalomintegráló elvként, hanem a primer pártverseny elsődleges támasztékeként jelenik meg.

De ha az elméletnek ettől a hiányosságától eltekintünk, mégis csak érdekes belátásokra jutunk arról, hogy – ideális esetben – a politikai elvek „méltányos” működtetése hogyan biztosíthat valamiféle társadalmi konszenzust. Concha szerint ez a „csodaszer” a politikai elvek egymástól való kölcsönös függősége, vagy másképpen az, hogy az egyik elv „fölteszi a

másiknak viszonylagos érvényesülését”. Mindez nem azt jelenti, hogy a konzervativizmusnak és a liberalizmusnak ne volna egy jól elkülöníthető magja. A konzervativizmus tömör Concha-i meghatározása: „A konzervatív elv összetartja az egyéneket, hogy megférjenek, együttműködjenek osztatlan, különös nemzeti szellemben”. A liberális elvről pedig ezt olvashatjuk nála: „A liberális az igaz, szép és jó egyetemes emberi gondolatának sajátosan árnyalt nemzeti körén belül megadja az egyéneknek az önértékükhez, erkölcsi szabadságukhoz és felelősségükhöz nélkülözhetetlen szabad teret” (Uo.:529.) A két elvnek azonban Cochánál nem csak az a szerepe, hogy elkülönülten létezzenek, hanem az is, hogy keressék a „közös jó” (az összetartozás) elérésének módozatait. (Uo.: 530.). Van tehát egy „közös lényegük”, mégpedig a „köz rendjének” fenntartása. Éppen azért van szükség konzervativizmus és liberalizmus komplementer jellegének kibontakozására, mert ha nem ez történik, a közjó és a közérdek sérelmet szenved⁶. A Concha-i elméleti konstrukcióban tehát a két elv közösen gondoskodik a közjó és a közérdek biztosításáról, arról, hogy sem a konzervatív nemzetelv, sem a liberális egyénelv ne váljék kizárólagossá. Ha ugyanis például a konzervativizmusból kivesszük a liberalizmus kiegyensúlyozó szelleme, könnyen válhat maradvánnyá, mozdulatlanvá vagy reakcióssá; míg a konzervativizmus mérséklő szerepéről lemondó liberalizmust a radikálissá és rombolóvá válás fenyegeti. (Concha, 531.) De a két elv között létező „viszonylagos jogosultságok megtagadása” nem csak a két ideológia önmagában vett deformálódásához, hanem az egész társadalmi együttélés megzavarodásához is vezethet, amit csak akkor lehet megakadályozni, ha stabilan működnek a két elv „összetartó kapcsolatai”, úgy mint a/ az „állami intézmények” (amelyeket személyek irányítanak, s a személyek által „az intézmények életet nyernek”); és mint b/ az ún. „társadalmi hatalmak” (vallás, egyházak, tudomány, sőt az irodalom).

Concha nem hagy kétséget a felől, hogy a két elv közül a konzervatív elvet tartja meghatározónak egyén és állam összekapcsolódásában. De azt is világossá teszi: a konzervatív elv csak addig tölt be pozitív szerepet, amíg az állami és a társadalmi hatalmak az egyének javára dolgoznak. Amint nem ezt teszik, bekövetkezik a romlás, s a konzervatív elv nem tarthat többé igényt a vezető szerepre (Uo.: 530.)

A régi konzervativizmustól a nemzetelvű továbbfejlesztésig

Fontos látnunk: Concha nem mást, mint egy sajátosan magyar „konszenzus-elméletet” dolgoz ki, amelynek funkciója, hogy stabil ideológiai háttérrel biztosítson a kormányzásához. Ha tetszik: a sajátos magyar fél-parlamentarizmus elméleti továbbgondolásaként az itt a fő kérdés, hogy mi a konszenzus „terjedelme” s hol vannak a határai.

Angolszász politikaelméleten és alkotmányjogon iskolázott szerzőként⁷ Concha pontosan ismeri a brit és a magyar politikai fejlődés hasonlóságait valamint különbségeit, s tudja: bár 1867 után Magyarországon is megkísérlik a brit típusú parlamentarizmus adaptálását, ez a parlamentarizmus sok okból (mindenekelőtt az uralkodó sajátosan kiemelkedő státusa miatt) mégsem lesz olyan, mint a meghonosítani kívánt brit mintarendszer⁸. A brit parlamentarizmus ugyanis a konzervatív és a liberális párt (majd a 20. század elejétől a Munkáspárt) versengésére és váltógazdálkodására, s nem utolsósorban az uralkodó folyamatosan csökkenő hatalmára épül, s mivel ott ez a váltógazdálkodás működik, s az uralkodó nem kívánja ellensúlyozni a parlamentet, ezért megvalósulhat a két párt közötti „tiszta” parlamentáris verseny, és semmi szükség arra, hogy a konzervatív és a liberális elv Concha-i konvergenciáját a mindenkori kormánypárton *belül* valósítsák meg.

Viszont a magyar parlamenti valóság más, mint az angol, s a Concha-i elmélet ehhez igazodik, ha zárójelbe is teszi, miért nem jöhetett létre Magyarországon egy angol típusú konzervatív-liberális pártpolitikai verseny. Annál inkább érdekli, mi tartja fenn a rendszert, s

erre a kérdésre a Fidesz kapcsán magunk is visszatérünk. Most viszont még nem tartunk itt; célunk most a magyar konzervativizmus korai szakaszának, majd 1867 utáni fejlődésének értelmezése.

A „nemzetiellen” konzervativizmus

Ez a pártfejlődés nyilvánvalóan nem véletlenül öltötte azt az alakot, amit öltött, noha eleve determinálnak sem nevezhetjük. Amikor ugyanis a reformkorban létrejönnek az első valóban pártnak tekinthető parlamenti formációk, még nem lehet tudni, hogy a jövőben az angol típusú váltógazdálkodás vagy a sok európai országban megvalósuló domináns párti kormányzás lesz-e az uralkodó tendencia⁹.

Az közismert, hogy a magyar politikai osztály a reformkorban erősen külföldi, azon belül is amerikai és angol minták hatása alatt állt (Závodszy, 1997), azonban a *társadalmi* és a *pártpolitikai* reformok befogadása két teljesen különböző dolog. Nyugati jellegű társadalmi és gazdasági reformokat követelni nagyjából az 1830-as évektől megszokottnak számított¹⁰, de azzal, hogy 1846-ban létrejött a Konzervatív Párt, a belpolitikai konfliktusoknak egy új dimenziója nyílt meg. A Konzervatív Párt ugyanis adaptálni kívánja az angol kétpártrendszer, s ebben természetesen maga akar fellépni a kormány parlamenti háttérét adó többségi támogatóként.¹¹ A párt megalakulásakor elfogadott dokumentumokból világosan kiderül, milyen nagy jelentőséget tulajdonítanak annak a lépésnek, hogy felsorakoznak a kormány mögött. Programjuk 4. pontjában a párt létrehozásának egyik fő indokaként „a szükséges alkotmányos majoritás” megteremtését jelölik meg. A 7. pontban ezt olvashatjuk: „Mindent, mit törvény és alkotmány engednek, a mostani elvünkkel, véleményünkkel azonosult kormányért; semmit a mostani kormány ellen, amíg azt nézeteinkkel, s elveinkkel megegyező utakon menni látjuk”. Az 5. pontban pedig kijelentik: amíg az ellenzék olyan politikát folytat, amelyet, a kormánypártnak kötelessége az ellenzékét folyamatosan leszavazni.¹² Az egész későbbi pártfejlődést meghatározó alappontnál vagyunk. Elvben lehetőség volna – mint a konzervatívok szeretnék – egy angol típusú kétpártrendszer kialakítására, de csak elvben, mert a rivális felek magatartása ennek ellentmond. A kétpárti váltógazdálkodáshoz a másikkal kapcsolatos minimális jóhiszeműség szükséges; annak elismerése például, hogy az ellenfél alkotmányos talajon áll. Erre azonban sem a konzervatívok, sem a velük szemben álló Deák Ferenc vezette Ellenzéki Párt sem képes. S mivel az utóbbi befolyása a közvéleményre lényegesen nagyobb, mint az előbbié, a konzervatívok – szándékaik ellenére - nemhogy nem válnak egy kétpárti váltógazdaság egyik pólusává, de a kiformalódóban lévő nemzeti (liberális) közvélemény egyenesen periferizálja, sőt idegen érdekek kiszolgálóivá bélyegzi őket¹³. Természetesen abban, hogy ez bekövetkezik, a konzervatívok is felelősséggel bírnak, hiszen – mint láttuk – a konzervatívok is erős elvi alapon állva és az alkotmány védelmében határozzák el az ellenzéki párt javaslatainak leszavazását, amíg az szerintük nem helyezkedik „helyes” alapra.

A történelmi folyamatok tükrében meg kell tehát állapítanunk: az 1846-48 közötti időszakban megteremtődik ugyan egy parlamentáris váltógazdálkodás létrejöttéhez szükséges (minimálisan) két párt, de ezek között nem alakul ki rendezett verseny, aminek döntően az az oka, hogy közjogi értelemben nem ismerik el egymást alkotmányos (magukkal egyenrangú) szereplőnek. A konzervatív és az ellenzéki párt közötti vita így nem folyhat olyan kérdések körül, mint amilyen kérdések körül a brit konzervatívok és liberálisok vitatkoztak. Bármennyire is népszerű volt tehát Anglia a korabeli politizáló magyar elit körében, a konzervatívok angolszász jellegű pártalapítási kísérlete népszerűtlen, sőt mi több: a konzervativizmus kívül van a magyar liberális elit belső konszenzusán¹⁴, s így súlyosan megbélyegezett résztvevője a politikai versenynek.

A konzervativizmus versenyképessé tételének kísérletei

A konzervatív eszmekör későbbi karrierje szempontjából is meghatározó volt az indulás, s mivel az a tudat rögzült meg a korabeli közvélemény tekintélyes részében, hogy a konzervatívok idegen érdekek kiszolgálói, nem is igen lehetett számolni velük akkor sem, amikor a feltételek (az 1849-1865 közötti apály után) kedvezőbbre fordultak. Nem véletlen, hogy az 1860-as években a Habsburgokkal való kiegyezés előkészítése is a szabadelvűek részvételével történik, s hiába akarnak ebben a folyamatban konzervatívok is segíteni, a kiegyezésnek – magyar részről – csak akkor lesz meg a támogatottsága, amikor azt a liberális elit írja a zászlajára¹⁵

Ennek a terhes örökségnek köszönhető, hogy az 1867 utáni periódusban a konzervatívok sajátos, de nem meghatározó tónust képviselnek. Ez a tónus megjelenik a kiegyezést tető alá hozó Deák Párton belüli jól körvonalazható konzervatív csoport, s a konzervatívok egészen a Deák Párt és a Balközép Párt 1875-ös fúziójáig a pártban maradnak¹⁶. Amikor azonban létrejön az „egyesült” Szabadelvű Párt, a konzervatívok nem maradnak a régi párt keretében, hanem önálló pártalapítással kísérleteznek. Természetesen nem feladatunk a különféle konzervatív áramlatok további sorsának nyomon követése, azt azonban meg kell állapítanunk, hogy – mint már Apponyi Alberttől idéztük – a „konzervatív” szó korábbi súlyos lejárátódása miatt a dualizmus időszakában senki nem akart ilyen névvel pártot alapítani. Nem véletlen, hogy 1875-ben a Deák pártból kiváló konzervatív disszidensek önmagukat előbb Jobboldali, majd pedig Mérsékelt Ellenzékként (tehát mindkét esetben köztes kifejezést alkalmazva) határozták meg¹⁷.

Ugyanakkor az a tény, hogy reformkori népszerűségén túlmenően a liberalizmus ideológiája 1867 után *kormányzati* szerepbe is kerül, alapvetően rajzolja át ezen ideológia belső tartalmát, lehetőségeit és viszonyát a többi ideológiához és az ezeket képviselő pártokhoz. Schlett István alaposan kimutatta, hogy a dualizmus első szakaszában a kormány- és ellenzéki pártok osztoznak a liberalizmus értékeiben (lásd erről: Schlett, 2007; Cszimadia, 2012/a), ugyanakkor a pártok közötti törésvonal ezt követően a közjog területén jelentkezik, s az ellenzék – különösen 1875 után – az állagfenntartó, rendszervédő liberális kormányokkal szemben fogalmazza meg a maga alternatíváit, amelyek nem nélkülözik a rendszerszintű kritika elemeit sem.¹⁸

Érdekessége a korszaknak, hogy ez a fajta liberális ideológiai konszenzus hogyan hat az önmagát nem a közjogi törésvonalon elhelyező, kezdetben Sennyey Pál, később Apponyi Albert által vezetett kis konzervatív ellenzéki csoportosulásra¹⁹. Az nyilvánvaló, hogy a konzervatív eszmerendszer most sem népszerű, s ezen a párt radikális belpolitikai reformprogrammal akar úrrá lenni. Ez a program – a közigazgatás „ázsiai állapotára” hivatkozással - a közigazgatás radikális átalakítása²⁰. Ami tehát a lényeg, hogy a dualizmus időszakában folytatódik a reformkor végén kezdődő trend a váltógazdálkodás nélküli kormányzásról. Mint fentebb láttuk: már a reformkor végének két pártja sem tudja egymást legitim vetélytársként azonosítani, s ez a helyzet annyiban megmarad 1867 és 1918 között is, hogy kormányképesnek *csak* egyetlen párt nevezhető, az, amelyik a legnagyobb (sőt az egyetlen) garanciát jelenti az 1867-es közjogi konstrukció fenntartására. Váltógazdálkodás tehát ebben az időszakban sincs (az 1905-ös válság kivételével), amit – a közjogi konstrukció fenntartásán túl – megakadályoz a konzervativizmus örökölt népszerűtlensége is. A konzervatív gondolat persze újabb és újabb pártformákon keresztül jelen marad a magyar politikában, de népszerűsége javulásához – az „idegenszerűség” bélyegének levakarásához - szükség van a konzervativizmus *nemzeti* irányba való „továbbfejlesztésére” is. Ez csak eléggé későn, az 1890-es években, Apponyi Albert Nemzeti Pártjának megalakulásával következik be; a konzervatív gondolkodású Apponyi jól mérte fel, hogy sikerre csak akkor számíthat, ha kiegyezéspárti alapattitűdje mellett erősebben hangsúlyozza a nemzeti elvet, megteremtve ezzel egy reménybeli alternatív kormánypárt lehetőségét²¹. Önállóan ugyan soha nem tudott

választást nyerni, de 1899-ben például a Szabadelvű Pártba és kormányba integrálódva konzervatív politikai irányzatát kiemelte az „örök” ellenzéki pozíciójából.²²

A konzervativizmus tehát önmagában nem vált kormányképesé sem ebben a korszakban, sem pedig a két háború között, amikor már a keresztény-nemzeti gondolat lép a liberalizmus helyébe. 1867 és 1945 között nem alakul ki egy brit típusú parlamenti kétpártrendszer és váltógazdálkodás; helyette egy másfajta modell hagyományozódik tovább: mindig egy *nagy* párt kormányoz, s vele szemben egy *sok pártból álló*, ám egységesülésre, belső kohézióra képtelen ellenzéki mezőny áll. A korszak politika- és jogtudósai – köztük az általunk is idézett Concha – azért tartják tehát a konzervativizmus és a liberalizmus szövetségét elengedhetetlennek, mert csak is ezzel a kormánypárton belüli integrációval látják megakadályozhatónak a közérdek parcializálódását. A nagy és leválthatatlan kormánypárt valójában azt a szerepet tölti tehát be, mint Angliában a váltógazdaság: intézményes stabilitást biztosít. Rudai Rezső fogalmazásában: „minél inkább távolodnak el az egyes pártok attól a kötelességüktől, hogy a *nemzeti érdek részei* legyenek, minél inkább *egyoldalú önérdeket* követnek, annál inkább szükséges a nemzet életében a *politikai egységes erő*, a parlamentáris egypártrendszer” (Rudai, 1936: 27 – kiemelés az eredetiben).

A közjogi törésvonal rehabilitálása és a magyar jobboldal 1990 után

A történeti vizsgálódásunkból nyert legfontosabb belátás: a magyar történelem (különbféle neveken futó) modern kori jobboldali kormányai az angolszász váltógazdaság helyébe egy domináns pártrendszert állítva törekednek az általuk elképzelt közjó szolgálatára, miközben ellenfeleiket – mint akik a közjó szolgálatára képtelenek - igyekeznek „örökös” ellenzékiiségbe kényszeríteni. Az 1990 utáni magyar politika látszólag egészen más alapokon indul, s semmi jele nincs annak, hogy bármely politikai aktor rövidtávon képessé válhatna ellenfeleinek a hatalomtól való több ciklusú távol tartására. 2006-ban azonban már megmutatkozik, mi történik, ha egy párt egymás után másodszor is választást nyer, s 2014-ben ez újra megtörténhet. Mindez önmagában is nagy változás a négy évenkénti, szinte „automatikus” váltógazdálkodásra berendezkedő párt-és kormányzati rendszerben. Ha pedig az egész folyamat összefüggésbe hozzuk a történelmi előzményekkel, merőben új aspektusból nézhetünk rá a mai magyar pártversenyre.

Analóg-e az 1990 utáni rendszer a régebbi korszakokkal?

Mielőtt azonban megvizsgálánánk az elmúlt 22 évet, nem árt feltenni azt a kérdést: hasznosak vagy károsak-e az ilyen összehasonlítások? Sokan fogalmaznak meg kritikai véleményeket a mai és a régebbi korok összehasonlíthatóságának értelmét illetően.

Ha a történelmi analógiáknak van haszna, akkor az éppen az, hogy általuk rámutathatunk az első látásra valóban különbözőnek tűnő politikai korszakok hasonló szerkezeti sajátosságaira vagy a szereplők magatartásának hasonlóságára, végső soron pedig a politikai *hagyományok* továbbélésének fontosságára. Ahogy fentebb láttuk: a magyar konzervativizmus (mint szorosabban vett politikai irányzat) a reformkorban lejárta magát, s mint életképes ideológia nem válhatott a későbbiekben sem a közéletben megbecsült és sokak által nyíltan képviselt ideológiává. Lejáratozásának oka „idegenszerűségében” ragadható meg: a magyar politizáló közvélemény sokáig az *egyoldalúan* Habsburg-orientációjú konzervatív politikával szemben a mérsékelt Habsburg-barát, bár a közjogi kiegyezést védő nemzeti liberalizmust tekinti a számára legvonzóbb elvi alternatívának²³. Később – az Osztrák-Magyar Monarchia megszűnésével – a liberális irányzatok visszaszorulnak, ám (a

kiegészítés közjogi rendszerét menedzselő kormánypártokhoz hasonlóan) újabb „rendszermenedzselő” kormánypártok jelennek meg, amelyek immár a keresztény-nemzeti értékrend nevében tesznek kísérletet egyfelől a gazdasági válság menedzselésére²⁴, másfelől a trianoni határok békés revíziójára. Ez tehát egy masszív hagyomány, amelyet nem csak észben kell tartanunk, de kutatnunk is kell, máskülönben semmit nem fogunk érteni bizonyos – meghaladottnak vélt – szerkezetek, struktúrák vagy magatartásformák mai jelenlétéből.

1948-at követően persze *valamennyi* történelmileg kimunkált ideológiai platform ellehetetlenül, de ezek az irányzatok negyven év múltán, az 1980-as évek legvégén mégis csak újra megjelennek.

Amikor tehát az 1990-ben meginduló új politikai rendszeren belül szeretnénk kijelölni és értékelni a konzervatív politikai áramlat státusát, nem tekinthetünk el attól, hogy az ide vonatkozó hagyomány roppant ellentmondásos. Van tehát ilyen hagyomány, ha némileg aszimmetrikus is: nagyobb a *gondolati*, mint a *pártpolitikai* tradíció²⁵. Ennek a mélyen fekvő hagyományrétegnek a tudományos feltárása csak a legutóbbi időben kezdődött el (lásd például: Romsics szerk., 2009.), s a vele való szembesülés (különösen baloldali-liberális körökben) korántsem súrlódásmentes. Egy ideig az is nehezítette e tradíciók a feldolgozását, hogy az 1989-90-es, ún. „negyedik hullámú” átmenet²⁶ első évtizedében Magyarországon a politikai közösség nem mutatott hajlandóságot a közelebbi és a távolabbi múlttal való kapcsolatteremtésre. Amiből – tévesen – azt a következtetést vontuk le, hogy ez a múlt *nincs* vagy többé nem lesz releváns. Minderre alaposan rácsáfoltak a 2000-es évek, amikor nem csak Magyarországon, hanem a világon szinte mindenütt ismét megjelentek a korábban múltba vesző irányzatok s – egyszerűen szólva - „visszatért a történelem”²⁷

Diszkontinuitás és kontinuitás

Magyarországon is érzékelhető ez az éles időbeli különbség. Az első periódusban (ami egészen az 1990-es évek végéig tart), a magyar politika ideológiai kínálata és az ezekre az ideológiákra épülő pártpolitika kezdetleges. Az előzmények ismeretében ezen nincs mit csodálkozni. A magyar pártok korai (1989-90-es) választási programjait elemző szerzők nem véletlenül jutnak arra a következtetésre, hogy ezek a programok hiába próbálják magukat hagyományos nagy ideológiákhoz kötni, mégsem igazán autentikusak. Különösen feltűnő a megszakítottság a jobboldali értékek esetében: „teljesen hiányzik a *jobbaldaliság*, mint politikai kategória...az elmúlt negyven év örökségeként a liberális konzervatív tradíciók szinte teljes hiánya miatt tovább élt az előítélet, hogy aki jobboldali, az reakciós, az fasiszta” (Kovács-Tóth, 1992: 101)²⁸. Ezért – fogalmazzák meg a szerzők – a jobboldali pártok inkább „történelmi pártnak” vagy a „vallásos emberek pártjának” nevezik magukat (Uo.)

A rendszerváltozást követő első évtizedben ezért egy sajátos „elő-jobboldaliság” alakul ki, amelynek képviselői tesznek ugyan kísérletet saját történelmi gyökereinek megkeresésére, de inkább maguk is a diszkontinuitást hangsúlyozzák a folyamatossággal szemben. Ebben az is közrejátszik, hogy az új korszak vezető kormánypártja, az MDF – legalábbis néhány évig – ambivalens viszonyban áll a jobbaldalisággal, hiszen alapítói között számosan (Csurka István, Bíró Zoltán, Für Lajos, Kiss Gy. Csaba és mások) a népi írók örökösének vallják magukat, s a népi írók közismerten nem voltak jobboldaliak. Velük szemben jelenik és veszi át az MDF irányítását az Antal József féle kereszténydemokrata centrum, s e kettő kiegészülve az Elek István és Debreczeni József által fémjelzett nemzeti liberális szárnyal alkotja egy ideig a „háromrétegű” MDF-et.

Bár az MDF 1994-ben nagy választási vereséget szenved, a bukás ellenére is tanulságos, hogy a rendszerváltás utáni első magyar jobboldali kormány működése milyen gyorsasággal hívja elő a választóközönségből a magyar történelem korábbi szakaszaiból jól ismert, nagy parlamenti többséggel bíró domináns párti kormányzás iránti igényt. Az MSZP-SZDSZ szövetség kétharmados választási győzelme 1994-ben nem csupán azért érdekes, mert

– mint akkoriban sokan írták – „nagy az állampárti korszak iránt nosztalgia”, hanem döntően azért, mert a történelmi múlt egyik első feltámadását, a diszkontinuitás megtörését láthatjuk benne. A „túlsúlyos” kormánypártokra való igény bejelentésére ekkor senki nem figyel fel, mert az ebben rejlő esetleges veszélyt ellensúlyozza a rendszerváltó elit szokásszerűen működtetett négy évenkénti parlamenti váltógazdálkodása. 1994-ben továbbá azért is baloldali a „túlsúlyos” párt, mert *nincs* versenyképes jobboldal Magyarországon. 2010-re azonban alapvetően fordul a kocka; ma a baloldal küzd versenyképességi deficittel.

E futólagos áttekintés kapcsán is felmerülhet azonban két kérdés: 1. Miért a Fidesz lesz a jobboldal vezető ereje; 2. Milyen formában és tartalommal teszi a Fidesz versenyképessé a jobboldalt s az általa képviselt szellemi-politikai irányzatnak van-e köze a konzervativizmushoz?

Miért a Fidesz?

A Fidesz azért emelkedik ki a jobboldali térfélen, mert 1994-es bukásával az MDF képtelenné válik a jobboldal további vezetésére; az 1994-ben a parlamentbe legnagyobb ellenzéki mandátumszámmal bekerülő Kiszegpártban pedig nincs elegendő szellemi és erőforrásbeli tekintély a jobboldal megújításához. A Fidesz 1996 és 1998 között lesz az új jobboldal vezető ereje – sok kritikus véleménye szerint a liberalizmus elveinek elárulásával²⁹.

A kiemelkedésnek persze van előtörténete: amikor a Fidesz 1988-ban megalakul, értelemszerűen az állampárttal szemben határozza meg magát, ám identitásának másik fontos eleme a „köztes” jellege. Ez azt jelenti, hogy a párt nem csatlakozik sem az egyik (népi), sem a másik (urbánus) értelmiségi szubkultúrához. A liberális pártként megalakuló SZDSZ-hez ugyan kezdettől szorosabb szálakon kötődik, de a Fidesz korai pártprogramjai jelzik, hogy a párt a *nemzeti* liberalizmus ideológiai talapzatán állva a SZDSZ által képviselt liberális felfogást sem osztja teljes egészében. 1988 és 1994 között a Fidesz „szubkulturális protopárt”, avagy a „belgák pártja”, amely egyensúlyozni próbál a „két nagy”, az MDF és az SZDSZ között.

1994-től ezen az önmeghatározáson már csak azért is változtatni kellett, mert a szavazat-maximalizálás 1993-as trendje (a párt ekkor közel 40%-os népszerűségi mutatón állt) átmenetinek bizonyult és 1994-ben jócskán 10% alá esett vissza, ami a Fidesz további létét is kockára tette. A gyenge szereplés okait keresve írja Tellér Gyula, hogy 1990 és 1994 között a Fidesz a politikai erőtér legabsztraktabb pártja, amely egyáltalán nem kötődik társadalmi csoportokhoz (Tellér, 1996: 54).

Az absztraktság, a szubkulturális jelleg és a „belgaság” problémáira 1994 után a Fidesz egy hatékony gyógymódot talál: markáns pólus- és ideológia-váltásba kezd. Szemben korábban követett felfogásával a továbbiakban már „harcosan” kiáll a pártrendszer polarizálódása és a kétosztatúság mellett, elfoglalván ezzel az MSZP-SZDSZ kormány által képviselt állagvédelemmel, ország-menedzseléssel³⁰ szemben a „nemzeti” ellenzék ugyancsak történetileg kondicionált szerepkörét. A Fidesz 1994 betöltött szerepe ugyanakkor erősen emlékeztet az 1875 utáni korszak Függetlenségi Pártjának szerepére, amely – a Fideszhez hasonlóan – alkotmányos talajon állva, de rendszer-ellenzékiességgel is kacérkodó attitűdöt honosított meg. Nem véletlen, hogy ekkor kerül a párt szótárába a „kormányváltásnál több, rendszerváltásnál kevesebb” szlogen, s az sem véletlen, hogy a közjogi struktúrát menedzselő, makrogazdaságra fixált kormánypártokkal szemben a Fidesz ekkortól lesz a mikro-társadalom érdekeinek, „az” embereknek a védelmezője. Ezt a kettősséget – már a Bokros-csomag bevezetésének tanulságait is felhasználva - Csígy Péter máig ható érvényességgel írja le: „Az ellenzéki megnyilatkozások alapvető különbsége a kormányzatiaktól abból fakad, hogy a gazdasági rendszer absztrakt szintje helyett a családok, egyetemisták, oktatási rendszer, önkormányzatok, egészségügy stb. mindennapi életgyakorlatára orientálódnak, s e pozíció

racionalitása szerint problematizálják a kormány döntéseit, a társadalom helyzetét” (Csigó, 1997: 34.)

A Fidesz – igazolva, hogy a jobboldal egyetlen versenyképes pártja – 1998-ban először kerül kormányra, s befolyását 2002-es kormányzati bukása után sem veszíti el. Sőt mai politikai karakterét, stratégiáját és arculatát a 2002-2010 közötti időszakban alakítja ki igazán. Ebben a periódusban a párt elhagyja az 1990-es évek végének olyan jelzőit, mint *polgári* vagy *nemzeti szabadelvű*³¹ s 2010-re eljut az egész politikai rendszer megváltoztatásának gondolatáig.

A jobboldal versenyképessége és a Fidesz gondolatrendszerének tartalma

Nem véletlenül fejeztem be úgy az iménti részt, hogy a polgáritól vagy a szabadelvűtől jut el a Fidesz a – rendszerváltó radikalizmusig. A legtöbb elemző éppen a miatt nem tartja konzervatívnak a Fideszt, hogy programja s különösen elmúlt két éves kormányzása tele van *radikális* elemekkel, holott a konzervativizmus és a radikalizmus/forradalmiság egymást kizáró fogalmak. Ez azonban csak akkor elfogadható állítás, ha a dolgozatunk elején említett „tankönyvi” megközelítéseket vesszük alapul s szemléletünk statikus. Ha ugyanis statikusan nézünk egy ideológiát, akkor megrögzítjük annak ismérveit és mindig, minden helyzetben ugyanazon elvek érvényesülését kérjük számon. Csakhogy ahogyan láttuk a dualizmus példáján: a konzervativizmus „nézőpontot válthat”, ha az adott politikai térben a konzervativizmus filozófiai elveit továbbra sem népszerűek. Ilyenkor a konzervativizmus akár *radikalizálódhat* is – mint azt Sennyei Pál példáján láttuk. Sennyei konzervatív pártja az éppenséggel „állagvédő” kormánypárttal szemben nem a fennálló helyzet fenntartását, hanem annak radikális megváltoztatását szorgalmazta. Anélkül, hogy erőltetett kapcsolatot teremtenénk a két korszak között, mégis megállapítható: hasonló folyamat zajlik le 2002 és 2010 között, amikor a Fidesz a kormányon lévő bal-liberális erők állagörzése ellenében „forradalmi” módon kezdi meghatározni önmagát.

Ez persze akár véletlenszerű vagy formai hasonlóság is lehetne, csakhogy van valami, ami miatt a hasonlóságot komolyabbnak és a politikatudomány szempontjából is relevánsnak kell tekintenünk. Ez pedig a korábbi és a mostani rendszerek közötti hasonlóság „közjogi” dimenziója. A közjogi dimenzió meghatározza az egyes ideológiai áramlatok és pártok politikai térben betöltött szerepét. Nem az a meghatározó kérdés, hogy ki liberális és ki konzervatív (a dualizmusban, mint láttuk, majdnem a teljes elit liberális volt, a Horthy-korszakban majdnem a teljes elit keresztény-konzervatív), hanem, hogy kinek mi a viszonya a létező közjogi konstrukcióhoz. A dualizmus idején ez a Monarchia intézményes szerkezetének védelmét, a Horthy-korszakban a trianoni békerendszer törvényi szintű elfogadását (ugyanakkor persze az ellene való küzdelmet) jelenti.

Az elmúlt tíz évben pedig, s különösen Magyarország 2004-es Európai Unió csatlakozása óta szintén van a magyar politikának egy „közjogi” szintje, s ez EU-hoz való viszonyunk. Ebben a kontextusban alakulnak tehát a táborok; az egyik oldalon azon erők, amelyek az EU-s kereteket adottnak, szilárdnak és változtathatatlanak vélik (ezek a bal-liberális oldal pártjai); a másikon pedig azok (ezek a jobboldal pártjai), amelyek – különösen a 2008-as válságot követően – Magyarország „függőségi viszonyainak” átalakításában, a nemzeti szuverenitás fokozásában látják a megoldást. A mai jobboldal újdonsága a történelmi elődökhöz képest: nem állagvédő, hanem állagváltató, s inkább az 1930-as évek világválsága idején működő magyar kormánypárthoz, semmint a dualizmus szabadelvű kormányaihoz hasonlatos. A dualizmus kormánypártjai a monarchia realitását fixnek vették, s azt mindenáron megvédelmezték a nem is ritka támadásokkal szemben. A mai kormány *radikális* jellegét az EU-s „közjogi” realitásokhoz és intézményekhez való követő jellegű alkalmazkodás megkérdőjelezése adja. Ennyiben tehát a mai jobboldal nem is próbál másnak

látszani, mint ami: a fennálló viszonyok átalakítását tekinti fő programjának – kül- és belpolitikai téren egyaránt. S ha a külpolitikai stratégia leírására a *radikalizmus* kifejezést tartjuk jellemzőnek, a belpolitikai stratégiát viszont (Concha Győző fentebb kifejtett gondolatival összhangban) *konzervatívnak* (ha nem is az angolszász értelemben vett válfajának) kell tekintenünk.

Az orbáni „centrális erőter” 2009-es meghirdetése³² valójában a Concha-i közérdek-elmélet meghirdetése mindazok számára, akik a centrális erőteren *belül* állnak. Láttuk, hogy Concha szerint a konzervatív és a liberális elv kiegészítik egymást, de ezt a szerző a dualizmus korszaka tapasztalataként írja, amikor is a bomlás – többek között – azért következhetett be, mert az elvek közötti összhang tartósan nem állt fenn. Ahogyan megfogalmazza: „Nem a hazatérő katonák, nem a szociális csoport, nem a fővárosi mob varázsütésére omlott össze közrendünk. Összeomlott, mert legfőbb elveit, legfőbb tényezőit, főnállásának, erejének pilléreit nem tartotta föltétlen, egységes nemzeti meggyőződés s nem vette körül a sérthetetlen szentség nimbuszával” (Concha: 573).

Ez meglehetősen hasonló logika, mint amikor a Fidesz már 2010 előtt – és azóta is – arra hivatkozik, hogy az előző kormány alatt a magyar gazdaság és társadalom teljesítőképessége alapvetően legyengült s a választók arra adták a kétharmados meghatalmazást, hogy a Fidesz mindezt helyreállítsa. A centrális erőter és a nemzeti együttműködés rendszere tehát ennek a helyreállításnak adják az intézményi kereteit – természetesen „kihagyva” e keretek közül azokat, akik a Fidesz ellenzékét alkotják.

Nem nehéz észrevenni: itt az a fajta konzervatív szemléletmód jelenik meg, amely a két háború között is erősen hatott a társadalomtudományban és a közéletben, s amely a nemzeti érdeket egységesnek látta, s szerette azt egyazon politikai tényezők kezében látni. Azzal, hogy ezt az elmúlt két évben a Fidesz ilyen nyilvánvalóan kimondja, egyértelműen elutasítja a másik oldalt az azt a felfogását, miszerint a mai társadalomban csak pluralista keretek között zajló diskurzusok által lehet megfogalmazni – ha egyáltalán – a közjó fogalmát. Egyúttal az elmúlt két év kormányzati megnyilvánulásából az is kiderül, hogy a mai kormányzópart nem pusztán csak egy konzervatív társadalomfilozófiát kíván meghonosítani, de az is, hogy ennek a centrális erőternek az érvényességét időben szeretné mind tovább kitolni. Ez pedig nem mást jelent, mint az 1990 és 2002 között érvényesülő 4 éves ciklusok felváltását a magyar történelemben szinte egyeduralkodó hosszú kormányzati ciklusokkal.

Ez nyilvánvalóan óriási kihívás az egész politika mező számára. Az 1990-ben létrejött politikai szerkezet azonban nagy valószínűséggel nem került volna olyan komoly kihívások elé, mint amilyeneket az elmúlt két évben megéltünk, ha a magyar politikai hagyományokban nem azok a szerkezetek és magatartásformák formálódnak ki, amelyek. Ahogyan írtuk: az 1990-es változás „nem vett tudomást” a történelem e rejtett szférájáról, amely azonban napjainkra megtalálta autentikus megszólaltatóit. Így a politikai verseny alakulását már nem érdemes e hagyományrendszerrel eltekintve vizsgálni.

6. Pártok és kormányzati ciklusok: váltógazdálkodási trendek történeti és komparatív megközelítésben

Irányadó publikáció: *Egyciklusú és többciklusú kormányzás. Nyugat-Európa, Közép-Európa, Magyarország. A ciklushosszabbodás logikája a 2006-os Magyarországon (Kézirat, 2012-2013.)*

A kutatásba szervesen beemelődött a pártpolitika „ciklusgazdálkodási” kiegészítése. Arra kerestem a választ, hogy pártfejlődés eddig vizsgált trendjein túl a történelmi folyamatoknak még milyen egyéb hatásuk lehet a politikára. Állításom az, hogy van ilyen

hatás a kormányzati ciklusok terjedelmét illetően is. Ha a mai magyar pártok életében kimutathatóak történelmi hatások, miért ne történne eza ciklusokra vonatkozóan is? Éppen ezért ebben a kötetzáró értekezésben arra a kérdésre koncentrálok: milyen következményekkel jár, ha egy országban a ciklusgazdálkodás szokásszerű rendje „hirtelen” megfordul? A ciklusgazdálkodás vagy a ciklustörés fogalmáról az alábbiakban bőven esik szó; a bevezetőben annyit szükséges megállapítani, hogy Magyarországon 1990-et követően – egészen 2006-ig - ún. „egyciklusú” kormányzati periódusok váltakoztak, s a 2006-os választáson fordul meg a trend, amikor az MSZP-SZDSZ páros mandátumot nyer egy újabb kormányzati ciklusra. Az, hogy ez korábban senkinek nem sikerült, természetesen nem a szándék hiányának köszönhető; nincs olyan kormány(párt), amelyik ne akarna több cikluson át kormányozni. Viszont az ellenzéki pártoknak (a proteszt-hangulatú választói tömegek segítségével) ezt a szándékot minden választás alkalmával sikerült megghiúsítani.

2006-ban viszont az ellenzék erre nem volt képes, s az MSZP-SZDSZ kormánykoalíció megkezdhette második kormányzati ciklusát, amelytől a kormányoldalon a kormányzati hatékonyság növekedését, illetve egy mélyreható reformprogram megvalósítását remélték. Csakhogy a várakozások egyáltalán nem igazolódtak, sőt éppen ellenkezőleg: a kormányzati hatékonyság nem növekedett, mélyreható reformok nem következtek be és a politikai versenyben a korábbiaknál lényegesen intenzívebb polarizálódás kezdődött.¹ A kétciklusú kormányzás kudarcát mi sem bizonyítja jobban, minthogy 2009-ben - az 1990 utáni korszakban először – a többségi kormányzás kisebbséginek adja át a helyét, illetve 2010-ben az ellenzéki pártok koalíciója kétharmados felhatalmazást szerez.

A hazai ciklusok vizsgálata során három tézist igyekezünk bizonyítani. 1. Magyarországon a rendszerváltó elit – nyugati mintákat szem előtt tartva - fontos alapértéknek tekinti és alkotmányosan intézményesíti a stabil kormányzást, amelynek eredményeképpen 2006-ig sem négy évnél hosszabb, sem annál rövidebb ciklusok nincsenek. 2. A 4 éves ciklusok addig működőképesek, amíg a kompetitív elit-verseny ellensúlyozására fölös többségi kormányok regnálnak, illetve amíg a koalíciókon belül a domináns pártnak nincs centrális vetélytársa. Amint (2002 után) ezek a feltételek nem biztosítottak, az egyciklusú kormányzás sem jelent stabilitást. 3. Erős korreláció van a 2006-ban bekövetkező „ciklustörés” és a nyomában meginduló kormányzati „degenerálódás” között. A kétciklusú kormányzásra való áttérés drasztikus ellenhatásaképpen jön létre 2010-ben a Fidesz kétharmada.

A fejezet első részében - jó néhány nemzetközi (nyugat- és kelet-közép-európai) példát híva segítségül - igyekszem definiálni a ciklusgazdálkodás fogalmát. Utána megrajzolom az 1990-2006 közötti magyar ciklusgazdálkodás jellemzőit, köztük azokat a tényezőket, amelyek arra stabilizálólag, de azokat is, amelyek (főként 2002 után) destabilizálólag hatottak. Harmadszor megvizsgálom a 2006-os „ciklusváltás” okait, s azt, hogy a ciklus „meghosszabbodása” milyen folyamatokat indít be és ezek hogyan „degeneralizálják” a hazai politikát. Végül összegzem a teoretikus belátásokat, s javaslatot teszek egy szisztematikusabb (történeti és összehasonlító) cikluskutatósi projektre.

A ciklusgazdálkodás fogalma, kormányzati ciklusok Nyugat- és Kelet-Közép-Európában

A kormányzati ciklusokra vonatkozó hatalmas nemzetközi irodalom feldolgozása még csak nyomokban sem történik meg az alábbiakban². A rendelkezésre álló szakmunkákból egyrészt azokat használom, amelyek empirikusak s adatokat tartalmaznak a ciklusok terjedelmére, illetve a kormánykoalíciók összetételére (Woldendorp-Keman-Budge, 1998 és 2003., Müller-Rommel, 2005., Somer-Topcu-Williams, 2008.); másrészt azokat, amelyek valamiféle logikai magyarázatot is kínálnak a tanulmány alapkérdésére: milyen horderejű

változásokat idézhet elő a ciklusgazdálkodás megszokott rendjében, ha az addig „fölös” többségben működő kormánykoalíció egy választást követően „egyszerű” (minimális) többségévé válik? Csaba Nikolenyi dolgozatában éppen ilyen esetekről esik szó (Nikolenyi, 2004.); szerinte egy kormánykoalíció teljesítőképessége és többség „terjedelme” között Kelet-Közép-Európában alapvető összefüggés áll fenn. Tétéle – és ezt elfogadva a mi tételünk is -: Magyarországon 2002-ig úgynevezett *fölös* többségi kormányok váltogatták egymást, amelyek képesek voltak (a négy évenkénti váltások ellenére is) a kormányzati stabilitás megteremtésére, ezzel szemben 2002-ben *minimális* többségi kormány³ jött létre, s ez (persze nem önmagában, de meghatározó faktorként) komoly szerepet játszott a kormányzati stabilitás megrendülésében, illetve abban, hogy 2006-ban létrejött a kétciklusú kormányzás.

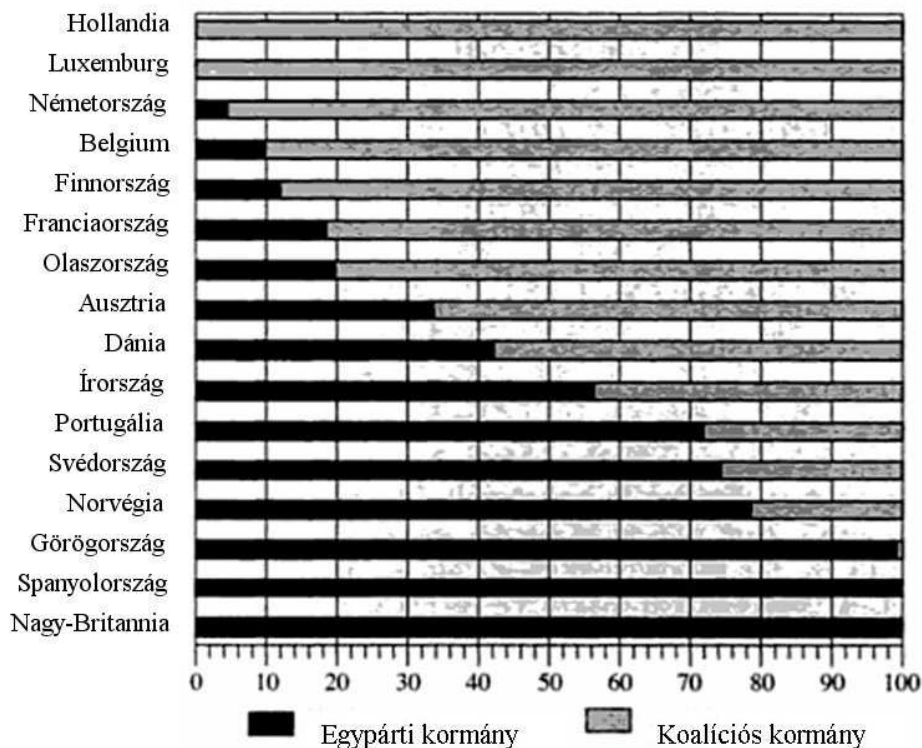
Dolgozatunk kulcskategóriája tehát a *ciklus*, ezért ennek a fogalomnak a pontosabb behatárolásával kell kezdenünk. A ciklus – a legegyszerűbben megfogalmazva – két választás között a kormányzásban eltöltött idő. Demokratikus rendszerekben a kormányzati ciklusoknak van egy viszonylag kialakult mintázata. Ez a mintázat a következő jellemzőkből tevődik össze: 1. *Ciklussterjedelem* – az adott országban inkább az egy- vagy a több- (sok)ciklusú kormányzás-e a jellemző; 2. *A kormánykoalíciók mérete* – fölös többségi, minimális többségi vagy kisebbségi kormányok regnálnak-e; 3. *A kormányok pártösszetétele* - egypárti, egyszerű koalíciós vagy nagykoalíciós kormányok-e a jellemzőek. A három mutató alapján meglehetősen pontossággal meg tudjuk mondani, hogy egy adott országnak milyen a ciklusgazdálkodása.

A ciklusgazdálkodás évtizedek alatt rögzült hagyományokat jelent; ennyi idő szükséges ahhoz, hogy a ciklusok ismétlődése vonatkozásában trendekről beszélhessünk. A trendek megfelelő esetszám mentén kibontakozó tendenciák. Az 1945 utáni klasszikus nyugat-európai demokráciák⁴ több mint négy évtized alatt megfelelő esetszámot produkáltak, amelyek alapján például elmondhatjuk, hogy Nagy-Britanniában, Németországban vagy Svédországban inkább a hosszabb ciklusok jellemzőbbek, míg Olaszországban például a rövidebbek vagy egyenesen a „ciklustörések”, amikor egy-egy kormány a négy éves intervallumot sem tudja kitölteni. Ugyanakkor, ha az átlagokat nézzük, a nyugat-európai kormányok élettartama sem éri el a négy évet. Norman Schofield kormányzás-időtartam vizsgálata szerint 1945 és 1987 között a legtovább luxemburgi kormányok regnálnak (bár ezek átlagos élettartama sem éri el a négy évet); őket Ausztria, Németország és Izland követi, míg a sor végén a belgák, a finnek és az olaszok állnak. (Schofield, 1995: 249)

Müller és Strom 16 nyugat-európai nyugati parlamentáris demokrácia kormányzati méreteinek alakulását vizsgálva bemutatja, hogy inkább egypártiak vagy koalíciósak-e az 1945-1990 közötti kormányok. (Lásd az 1. ábrát)

1. ábra: Koalíciós és egypárti kormányok Nyugat-Európában 1945-1999.

Forrás: Müller-Strom, 2000:2.

1. ábra

Az adatokból kiderül: a kormányzatok egy országon belül eléggé kiszámíthatóak összetételüket illetően: Nagy-Britanniában a vizsgált időszakban a kormányok száz százalékban egypártiak, míg – másik végletként – Hollandiában mindig koalíciósak. A skála két pontja között helyezkednek a többi vizsgált ország kormányai; itt tehát a kormányzati összetétel állandó trendjeit regisztrálhatjuk. A kormányzati ciklusgazdálkodás – e táblázat ezt nem mutatja meg – tág is rugalmas keretek között zajló folyamat, ami azt jelenti, hogy egypárti vagy koalíciós keretek között sokféle kombináció valósulhat meg. Ez azért fontos, mert a kormányváltásokat az aktorok nem értékelik ciklustörésnek és ez nem is nagyon változtatja meg a magatartásukat⁵.

A nyugat-európai tapasztalatok a ciklusgazdálkodásnak arra a vonására hívják fel a figyelmünket, hogy nincsenek benne „hirtelen” változások, a mintázat állandó és stabil. Ezzel szemben olykor azért ott is, Kelet-Közép-Európában pedig az elmúlt 20 évben gyakran történtek hirtelen módosulások. Mit jelent a „hirtelen” változás? 1. *Hirtelen ciklusrövidülés* - amikor egy országban tartósan több (olykor három-, sőt négy) ciklusú kormányok működnek, majd pedig ennek a ritmizáltságnak vége szakad, és legalább két egymást követő választást is más politikai erők nyernek meg, egyciklusú kormányzási képletet hozva létre. 2. *Ciklus-hosszabbodás* - amikor egy országban a kormányok hagyományyszerűen rövid életűek, olykor az egy ciklust sem töltik ki, ám „hirtelen” megváltozik a helyzet és hosszabb kormányzati periódusok alakulnak ki. Persze ezeket a trendeket csak utólag, kellő esetszám bekövetkeztével tudjuk regisztrálni.

Kelet-Közép-Európa 1990 utáni kormányzati ciklusgazdálkodását vizsgálva, szembevetendő, hogy itt a kormányok ciklusideje jóval rövidebb, mint a nyugat-európai átlag; a poszt-szocialista térségben a kormányok élettartama hektikusabb⁶. A kormányzati ciklusokkal foglalkozó ismert kutató, Müller-Rommel 10 kelet-közép-európai ország kormányait vizsgálta 1990 és 2003 között. (1. táblázat)

1. táblázat: Párt-kormányok működési időtartama években (1990-2003)

Ország	Kormány	t
--------	---------	---

										0	Átlagidő, az ügyvivő kormányo kat leszámítv a	Az összes kormán y átlaga
Bulgária	,14	,80	,27	,05	,27	,17					,29	,62
Cseh Köztársaság	,50	,49	,53	,99								
Észtország	,03	,45	,54	,08	,28	,04	,83	,19			,31	,31
Magyarország	,58	,56	,97	,89							,00	,00
Lettország	,19	,26	,15	,48	,67	,63	,19	,44	,80	,51	,93	,93
Litvánia	,28	,94	,79	,43	,45	,99	,68				,38	,22
Lengyelország	,45	,79	,49	,36	,92	,73	,60	,36	,36		,32	,23
Románia	,76	,04	,27	,29	,04	,66	,02	,02			,34	,01
Szlovákia	,18	,66	,32	,74	,88	,96					,62	,62
Szlovénia	,20	,86	,05	,27	,48	,05					,65	,65

Forrás: Müller-Rommel, 2005. 5.

A táblázatból kiolvasható, hogy a magyar kormányok és a cseh kormányok a legtartósabbak, miközben számos ország kormányai alig lépik túl az 1 éves élettartamot. Lettországban például a 10-ből mindössze 1 kormány érte meg a 2,5 évet és 3 jutott túl az 1 éven, az összes többi 1 év alatt teljesített. Látványos változást (kormányzati ciklusnövekedést) regisztrál a szerző Szlovákia esetében, ahol az első 4 kormány egyaránt 1 év alatt teljesített, majd a következő 2 kitöltötte mandátumát. (A tendencia a vizsgálatot követően is folytatódott és hipotetikusán megfogalmazható: talán köze van Szlovákia komparatív előnyeinek fokozódásához a környező országokkal szemben). Litvániában viszont éppen fordított a helyzet: a vizsgálati időszakba bevont utolsó 3 kormány közül egyik sem érte meg az 1 éves működést.

Még érdekesebb a szerző másik adatsora, amely kabinet típusok szerint is bontja a kormányzati ciklusokat. Ebből az állapítható meg, hogy a kormányzatok háromötöde többségi, egyharmada kisebbségi; a többségi kormányok átlagos élettartama viszont kétszer akkora (2 év), mint a kisebbségieké (1 év). Müller-Rommel 19 minimális többségi kormányt és 16 fölös többségi kormányt regisztrál, s ezek működési ideje közel azonos. Ez Nyugat-Európával összevetve feltűnő különbség, hiszen ott jóval tartósabbak a minimális többségi koalíciók (Uo.:6.) Látni fogjuk: Magyarországon éppen ellenkezőleg: a 2002 utáni minimális többségi kormányzásra való áttérésnek komoly szerepe van a 2006-os ciklus-hosszabbodásban.

További fontos innovációja a dolgozatnak, hogy a Woldendorp-féle metódust alkalmazva⁷ kíváncsi a miniszterelnököknek és a minisztereknek a kormányzásban eltöltött összehasonlítható adataira is, s a térségi adatokat nyugat-európai adatokkal ütközteti. Nyugat-Európában például a miniszteri élettartam kétszer annyi, mint Kelet-Közép-Európában; míg régióinkban egy miniszter átlagosan 2 évet, addig Nyugaton 4,5 évet tölt a hivatalában.

(Uo.:8.) A vizsgálatba vont kormányfők is sokkal kevesebbet vannak hivatalban, mint nyugati kollégáik: 49 térségbeli miniszterelnökből 15 kevesebb, mint 1 évig volt hivatalban igaz 9 miniszterelnök, több mint 4 évig. Az arány nem jó; „a miniszterelnökök 66 százaléka nem elég hosszú időt tölt a hivatalában, ahhoz, hogy beletanuljon szerepébe” (Uo. 10.)

A kelet-közép-európai kormányok, miniszterelnökök és miniszterek együttes mutatóit vizsgálva a szerző egy még érdekesebb megállapítást tesz, amikor megállapítja: élettartam dolgában a miniszterelnökök állnak a legjobban (2,4 év), őket a miniszterek követik (2 év) s csak a harmadik helyen állnak a kormányok (1,6 év), azaz az *aktorok* szintjén van a relatíve legnagyobb, míg a *struktúra* szintjén a relatíve legkisebb stabilitás. (Uo.: 10.) A szerző által kifejlesztett Kabinet Stabilitási Indexből az is kiderül, hogy Magyarország e kombinált mutató tekintetében Szlovénia után (Csehországgal együtt) a második helyen áll. (lásd a 2. táblázatot).

2. táblázat

Kelet-Közép-Európa országainak kormánystabilitási indexei (1990-2003)

Ország	Átlagos kormányzati terjedelem (években)			Összesített (kormány, miniszterelnök, miniszterek) rangsor Átlag rangsor
	Kormány (rangsor)	Miniszterelnök (rangsor)	Miniszter (rangsor)	
Szlovénia	1,65 (3)	5,16 (1)	2,54 (1)	1,3
Cseh Köztársaság	2,38 (2)	3,31 (2)	2,35 (4)	2,6
Magyarország	3,00 (1)	3,00 (4)	2,37 (3)	2,6
Szlovákia	1,62 (4)	3,25 (3)	2,41 (2)	3,0
Észtország	1,31(8)	2,09 (5)	1,90 (6)	6,3
Lengyelország	1,23 (6)	1,58 (7)	1,67 (7)	6,7
Bulgária	1,62 (5)	1,62 (6)	1,45 (10)	7,0
Románia	1,01 (9)	1,35 (10)	1,93 (5)	8,0
Litvánia	1,22 (7)	1,43 (9)	1,55 (9)	8,3
Lettország	0,93 (10)	1,55 (8)	1,61 (8)	(8) (8)
Összesen	1,60	2,43	1,98	

Forrás: Müller-Rommel, 2005: 11.

Egyciklusú kormányok és viszonylagos kormányzati stabilitás Magyarországon (1990-2006)

A továbbiakban arra vagyunk kíváncsiak, milyen tényezők tartották fenn az egyciklusú kormányokat, s mely tényezők vezettek az egyciklusú kormányzás feltételeinek erodálódásához, amelynek eredményeképp 2006-ban ciklus-hosszabbodás következett be. Ismét leszögezzük: 1990-ben a rendszerváltó elitek *nem* arról döntöttek, hogy a jövőben egyciklusú kormányzást honosítanak meg (erre egy versengő demokráciában nem is lettek volna képesek), hanem a kormányzás minimális stabilizálásáról, arról, hogy a regnáló kormányok *legalább* egy ciklust végigkormányozzanak, függetlenül az őket éri heves ellenzéki támadásoktól. Az tehát, hogy az Antall/Boross-, a Horn- és az Orbán-kormány – kelet-közép-európai viszonylatban – stabilan kitölti 4 éves mandátumát (tovább viszont nem tud kormányozni), egy „megtervezett” ám viszonylagos stabilitásról tanúskodik. „Megtervezett” abban az értelemben, hogy az aktorok a kormányzati cikluskeret alkotmányos védelmében egyetértettek egymással; viszonylagos azért, mert a demokratikus politikai rendszer jóléti alapjainak híján s a közönség zúgolódása miatt a kormányok 4 évenkénti cserélődése (hogy a regnáló kormányok nem tudják ciklusukat meghosszabbítani) szinte szükségszerű volt. Mindezen okokból a magyar ciklusgazdálkodás keretivé (a három kormány egymást követő azonos kormányzati idejét elegendő esetszámnak elfogadva) a 4

éves „rövid ciklus” vált. A cikluskeretek stabilitása azonban nem elsősorban egy bizonytalan és tudományosan nehezen leírható előzetes elit-megállapodáson nyugodott (már csak azért sem, mert az 1990-től „érvényes” elit-megállapodás mögött egy a politikai versenyt kielező elit-magatartás állott)⁸, sokkal inkább a pártpolitikai verseny és a kormányalapítás szokásszerűvé váló mintázatán. Az egyciklusú kormányzatok fennmaradása így módon – felülírva az értelmiségi táborharcot – két pártpolitikai adottságnak tulajdonítható: 1. Annak, hogy az egymást váltó koalíciós kormányok mindvégig „főls többségek”; 2. Annak, hogy a koalíciós kormányokon belül 2002-ig van egy domináns párt, amely a koalíciós hierarchiából kiemelkedik (Nikolenyi, 2004: 135-143.). A főls többségi kormányzás megszűnése és a domináns párt mellett a centrális játékos pozíciónövekedése⁹ lesz az a két strukturális változó, ami miatt 2002-től, a Medgyessy-kormány idején kezd erodálódni a korábbi „viszonylagos” kormányzati stabilitás. Ezt a két tényezőt vizsgáljuk a továbbiakban.

A koalíciók pártösszetétele és a koalíció mérete

Bihari Mihály egy átfogó elemzésében (Bihari, 1999: 270.) kifejezetten pozitívan nyilatkozik a rendszerváltás utáni kormányzati ciklusok 4 éves ritmizáltságában rejlő innovatív erőről. Ezt az innovációt akár alá is támaszthatják a kelet-közép-európai országok kormányzati ciklusait bemutató fentebbi összehasonlító táblázatok: Magyarországon a 4 éves cikluskeret a legtöbb környező országhoz képest hosszabb; a kormányok, a miniszterelnökök és a miniszterek több időt töltenek hivatalban, mint a környező országokban.¹⁰ Értelmezésünkben azonban ezek csak addig biztosítják az innovációt, amíg a pártverseny visszatérően hasonló mintákat produkál. Csaba Nikolenyi dolgozata éppen ebben a dimenzióban segít nekünk, amikor rámutat az 1990-1998 közötti három kormány egyik közös jellemzőjére: azok „főls többségi” mivoltára.¹¹ Ugyancsak ő jelzi, hogy 2002 az első választás, amikor ez a helyzet megváltozik (lásd az 2. ábrát).

2. ábra: A magyar kormányok mérete (1990-2002)

A kormányok megnevezése	A koalíció mérete	Főlsleges párt
Antall-(Boross-) kormány	főls többségi	KDNP
Horn-kormány	főls többségi	SZDSZ
Orbán-kormány	főls többségi	MDF
Medgyessy- (Gyurcsány-)kormány	minimális többségi	Nincs

Forrás (a Medgyessy-kormányig): Nikolenyi, 2004: 129.

Van-e itt valami törvényszerűség? Miért válik modellé a „főls többségi” kormányzás? A válasz a túlságosan kompetitív elitmagatartás folyamatos jelenlétében keresendő: (túl)versengő elitmagatartás esetén a (túl)biztosított koalíciós többség a 4 éves ciklus integritásának biztosítója. Mivel Magyarországon a rendszerváltást követően politikai aktorok viselkedése legfeljebb korlátozottan konszenzuális, s az értelmiségi dimenzió polarizáltsága nagyon erős, a kormányzati ciklusgazdálkodásban fontos hagyománnyá válik a kormányzati potyautas párt jelenléte. A főls többségi kormányok – más kelet-közép-európai országokkal összevetve – komparatív előnyben vannak, képesek megtartani a cikluskereteket, de ahhoz nem elég erősek, hogy – nyugat-európai összehasonlításban – is versenyben legyenek, amit a ciklusidő meghosszabbításával tudnának elérni. Ha tehát a kormányzás hatékonysága fokmérőjeként nem pusztán a 4 éves ciklusidő kitöltését, de a ciklusidő meghosszabbításának képességét is számításba vesszük, akkor nem látjuk alátámasztottnak a 4 éves ciklusok váltakozásában rejlő s Bihari által feltételezett innovációt.

A 2. ábrából leolvasható továbbá a 2002-es választás fordulópont-jellege, hiszen ekkor alakul meg az első minimális többségi kormány. Van-e ennek a változásnak valamilyen

specifikus magyarázata? Egyrészt a felszínen - a ciklusgazdálkodás hagyományaként – ismét ciklusváltás következik be, másrészt viszont már nem marad a kormányban potyautas párt: az MSZP és az SZDSZ együttesen is csak minimális többséget alkot. Az új helyzet magyarázata, hogy a választók proteszt-hangulata nem volt annyira egyértelmű, mint a korábbi választásokon. 2002-ben ugyan a Fidesznek reális esélye volt egy második kormányzati mandátum megszerzésére, ám ellenfeleinek ezt sikerült ezt megakadályozniuk. De az új kormánytöbbség nem rendelkezik a „megszokott” túlbiztosítással (főlős többséggel), csak egy minimális koalíciós fölényel. Ily módon 2002-ben még nem következik be ciklustörés, ám a kormányzásban - az értelmiségi/elit verseny mintázatában a választási eredmény következtében még erősebbé váló polarizáció ellensúlyozására – nincs meg a megfelelő belső kohézió és számbeli fölény. A korábban regnáló fölős többségi kormányok működése alatt soha nem következik be olyan pártváltság, mint amilyen az MSZP-t éri 2002-öt követően: a párt 2004-re teljesítőképessége határához ér. 2004 és 2006 között (Gyurcsány Ferenc első kormányzása idején) a dilemma már az, hogy vagy összeomlik a párt vagy létjogosultságát – a rendszerváltás utáni időszakban először – egy második ciklus megnyerésével igazolja.¹²

A fölős többségi kormányzás megszűnése és a minimális többségi kormány megjelenése érdekes különbségeket mutat a környező országok kormányainak méretéhez képest – időbeli tagolásban. Lengyelországban és Csehországban 1990 után ismeretlenek a fölős többségi kormányok. A lengyel kormányok minimális többségek vagy egypárti kisebbségek; a cseh kormányok pedig kisebbségi koalíciósak vagy egypárti kisebbségek. (Nikolenyi, 2004: 128.) Ebből arra következtethetünk, hogy a kormányzati stabilitás 4 éves hagyományának kialakulásával Magyarország szinte egyedi a térségben; más országokban a tendencia inkább fordított: az időben előrehaladva, jó néhány kombinációt kipróbálja tesznek szert több ciklusú kormányzati stabilitásra (mint például a mai Lengyelországban). A Magyarországon viszont kezdettől jelen van kormányzati stabilitásra, túlbiztosításra való törekvés, s ennek – túlmenően a különféle kormányzásbeli méretek meghonosításának hiányán túl – az az ára, hogy amikor a túlbiztosítás csökken, az aktorok nem tudnak releváns választ adni s áttérni egy hasonlóképpen stabil kormányzásra. Amint (2002-ben) a kormány már csak szimplán többségi, a kormányzati aktorok közötti együttműködés konfliktusosabbá válik és a kormányzati instabilitás növekszik. Ennek következtében a magyar demokrácia második évtizede három különféle méretű kormányzatot produkál: minimális többségi (2002), kisebbségi (2008), „szupertöbbségi” (2010).

A koalíciós dominanciaviszonyok: a domináns párt és a centrális párt

Miután megvizsgáltuk, hogy a kormányzat összetétele/mérete milyen fontos hatással jár a kormányzás stabilitására, lássuk Nikolenyi másik elméleti felvetését, ami arról szól, hogy 2002 és 2006 között válnak szét egymástól jól megkülönböztethetően a kormányzaton belül a domináns és a centrális játékosok. A szerző az aktorok koalíciós konfigurációja szerint ötféle kabinettypust különböztet meg. (3. ábra)

3. ábra: Kabinettypusok a domináns-centrális dimenzió szerint

Domináns játékos	Centrális játékos	Kabinettypus
Létezik	létezik	Domináns/Centrális
Létezik	létezik	Domináns, Centrális
Létezik	hiányzik	Domináns
Hiányzik	létezik	Centrális
Hiányzik	hiányzik	meghatározhatatlan

Forrás: Nikolenyi, 2004: 136.

Az ábráról leolvasható, hogy az első két típusban egyaránt létezik mind a domináns, mind a centrális szereplő. A különbség, hogy míg az elsőben egy és ugyanaz a szereplő

mindkettő, a másodikban két különböző játékosról van szó. A szerző 8 kelet-közép-európai ország kormányait vizsgálva Magyarország esetében azt találja, hogy az első három magyar kormányban a domináns és a centrális párt megegyezik, míg 2002-től kezdődően – az SZDSZ személyében – megjelenik egy önálló centrális párt is. Mivel az egyciklusú kormányzás magyar szisztémájában másfajta kormányzati variánsok (egypárti, kisebbségi stb.) 2002 előtt – ellentétben más környező országokkal - nem léteztek, a kormányzás innovációjának szinte egyetlen csatornája a domináns-centrális játékosok egymáshoz viszonyított relációjában mutatkozik meg, azaz abban, hogy a domináns párt és a centrális párt egybeesik-e vagy a centrális párt önállósul. 2002-től van önálló centrális párt, 2006-tól ugyancsak, s ennek jelentősége majd 2008-ban mutatkozik meg, amikor a centrális párt kilép a kormánykoalícióból. (Lásd a 4. ábrát)

4. ábra: Kabinet-típusok Magyarországon (1990-2002)

A kabinet neve	A kabinet típusa
Antall (Boross)	Domináns és Centrális párt egybeesik
Horn	Domináns és Centrális párt egybeesik
Orbán	Domináns és Centrális párt egybeesik
Medgyessy-Gyurcsány	Domináns és Centrális párt különválnak

Forrás (az Orbán-kormányig): Nikolenyi, 2004: 142.

Amennyiben a Nikolenyi nyomán kialakított elméleti keretünk possible, abból az következik, hogy a minimális többségi kormányzásra való áttérés (a fölös többségi kormányzatok egymásutánja után) strukturálisan módosítja az aktorok pozícióját és egymáshoz való viszonyát a koalíción belül. Az MSZP domináns párti jellege relatívvá válik; önmagában nem elégséges erőt képvisel ahhoz, hogy biztosítsa a stabil koalíció feltételeit. A centrális szerepbe kerülő SZDSZ pedig 2002 és 2004 között belső vetélytársává válik az MSZP-nek, amit a legerőteljesebben a Medgyessy Péter D209-es ügyével kapcsolatosan bizonyít. Az SZDSZ nem lép ugyan ki a koalícióból, az MSZP-nek továbbra is csak partnerével együtt van lehetősége a ciklus integritásának fenntartása, de a D20-es ügy által generált morális probléma (lásd például Kis, 2002, 2004.) felértékeli a centrális párt szerepét, amely jelentős „árnyékdominanciára” és „informális hatalomra” tesz szert. (Lásd: Wiener, 2010./a, b).

E két erőforrás mozgósítása révén a Medgyessy-kormány két alapvető célját (a demokrácia helyreállítása és a jóléti rendszerváltás) az SZDSZ kiegészíti a *köztársaság* programjával, amelyet bár Medgyessy Péter magáévá tesz, az mégis különbözik az MSZP által delegált miniszterelnök „demokrácia-programjától”. Míg tehát 1994 és 1998 között az abszolút többség segítségével az MSZP féken tudja tartani az SZDSZ-t, és a liberális párt nem tud önálló centrális pólust képezni, a 2002-2006 közötti ciklusban az SZDSZ centrális potenciálja 2002-től folyamatosan növekszik, s ezen erőforrása mozgósításával az SZDSZ nagymértékben hozzájárul a miniszterelnök bukásához. A minimális többségi kormányra való átállás – mint a kormányzati stabilitást veszélyeztető faktor - kockázata mellé odakerül a centrális SZDSZ, mint kockázat is, s a domináns/centrális kormányzás dualizmusa negatív hatással jár a domináns pártra, amely 2004-ben veszélyes helyzetbe kerül, és nagyon is reális alternatíva, hogy – a szokásos cikluslogikának megfelelően - el fogja veszíteni a 2006-os választásokat. Ezen a számára kilátástalan perspektíván az MSZP egy az SZDSZ által erősen támogatott miniszterelnök-cserével kívánt változtatni. Gyurcsány Ferenc miniszterelnökké válása tehát nem pusztán a történelmi véletlen műve, hanem a 2002-es változásból következő – lényegében szükségszerű – lépés. Privilegizált koalíciós szerepének megszűnésével ugyanis az MSZP – a kormányzati stabilitás megőrzése érdekében – koalíciós társának lojalitására volt utalva. Cserében el kellett fogadnia a centrális párt forgatókönyvét.

Gyurcsány Ferenc 2004-2006-os első miniszterelnökségét tehát célszerű behelyezni a 2002-es választással induló (még nem ciklus-, de) trendváltásba. 2002-ben minimális többségi kormányzás alakul ki, s ezzel párhuzamosan a koalícióban létrejön a domináns és a centrális párt egyensúlya. A kormányzásban növekvő intenzitású konfliktusok ebből fakadnak. Ugyanakkor az elit-verseny dimenziójában nem pusztán a kormányon belül, de a kormány-ellenzék metszetben is élesebbé válik a verseny. Ennek oka, hogy az első Orbán-kormány (1998-2002) bukását a jobboldalon sokan az MSZP választási csalásával magyarázzák. A jobboldalon ekkor alakul ki az a narratíva, hogy nem érdemelték meg a választási vereséget, járt volna nekik még egy ciklus. A 2002-ben hatalomra kerülő bal-liberális kormánnyal szemben a jobboldali ellenzék nagyobb intenzitással lép fel, de 2002 és 2006 között még nincsen olyan „legitimációs retorika”, mint 2006 őszétől. 2004-ben, Gyurcsány Ferenc miniszterelnökké választásától kezdődően elhangzanak az első hangok az előre hozott választásra vonatkozóan¹³, s ennek szinte párhuzamos kiegészítőjeként jelenik meg a gyurcsányi gondolat: az MSZP-nek meg kell nyernie a 2006-os választást is. Míg tehát korábban – mint utaltunk rá – a ciklusidő „elmozdítása” mind föl-, mind lefelé szinte elképzelhetetlen (s empirikusan soha nem is történt meg), 2004 őszétől a magyar politika szembesül azzal, hogy a/ az ellenzék szerint a baloldal kormányzására 4 év is sok; b/ a kormány szerint hatékony és eredményes kormányzást egy ciklus alatt nem lehet megvalósítani. Ez utóbbi elgondolást erősen táplálta, hogy a Gyurcsány számára elsődleges mintát jelentő Tony Blair harmadik választási ciklusát kezdte meg Nagy-Britanniában. A 2006-os választások fő kérdése az volt (mivel az ellenzéknek nem sikerült lerövidítenie az első Gyurcsány-kormány ciklusát), hogy vajon az ellenzék a választásokon visszaállítja-e a megszokott 4 éves ciklus-gazdálkodást, avagy Gyurcsánynak sikerül „történelmet írva” másodszor is győzelemre vinnie az MSZP-t.

Ciklus-törés és kormányzati „degenerizálódás” (2006-2010)

A 2006-os választást az MSZP újra megnyeri és az SZDSZ-szel együtt újra minimális többségi kormányt alakít. A 8 éves ciklushosszúságra való áttéréssel megtörik egy 16 éves trend, amely a kormányokat – szinte automatizmusként - szűk időbeli keretek közé zárta. A történetekkel a magyar ciklusgazdálkodás egy fontos dimenzióban (a kormányzati ciklusok hosszúsága tekintetében) közelebb lépett a számos nyugat-európai országban honos ciklusnormákhoz, s ennek folyományaképpen és az új kormány is olyan programot fogadott el, amely hosszabb időtávra van méretezve.¹⁴ A rendkívül ambiciózus kormányprogram azonban nemhogy nem valósult meg, hanem épp az ellenkezője következett be: a kormányzat ahelyett, hogy elindult volna egy emelkedő pályán, és képes lett volna honorálni az őt másodszor is hivatalba segítő választók bizalmát, rövid idő alatt legitimitási válsághelyzetbe került, és „degenerizálódott”

A kormányzati „degenerálódás” Timothy Heppel fogalma, aki összehasonlító tanulmányában – angol példán - három hosszú ideig működő kormányzat „degenerálódási” tüneteit gyűjti és hasonlítja össze: az 1960-as évek elejéig működő konzervatív MacMillan-kormányéit; az 1990-es évek második feléig működő konzervatív Major-kormányéit; és a Blair–Brown-féle munkáspárti kormányéit. (Heppel, 2008). Az ő gondolatmenetén haladva igyekszünk közelebb férközni annak megértéséhez, hogy a második ciklusába lépő Gyurcsány-kormány miért jutott el kritikus gyorsasággal a „degenerálódáshoz” vagy – semlegesebben fogalmazva – a cselekvőképtelenséghez.

A szerző kiindulópontja először is az, hogy egyértelmű a kapcsolat a kormányzási periódus terjedelme, illetve a degeneratív tendenciák felerősödése között; minél tovább „szolgál” egy kormány, annál nagyobb a valószínűsége, hogy a kezdetben meglévő pozitív potenciálja az ellentétébe csap át, illetve, hogy a kezdetben gyengének mondható ellenzéki

pozíciót sikerül egy a választások megnyerésére alkalmas pozícióra konvertálni. Heppel ugyanakkor nem beszél arról, amikor egy országban rapid módon felborul a ciklusgazdálkodás. Vele ellentétben úgy gondoljuk: nem csupán akkor „degenerálódhat” egy kormány, ha túl sokáig kormányoz, de akkor is, ha a ciklushagyományok hirtelen megszakadásával *váratlanul hosszabb ideig* gyakorol kormányzati hatalmat, mint az adott ország politikai vagy ciklus-hagyományaiból az következne. Nagy-Britanniában 1945 után a hagyomány általában a kétciklusú kormányzás volt, amihez képest a Heppel példában szereplő három-négy ciklusú kormányok kivételnek számítanak. Magyarországon 1990 után a hagyomány az egyciklusú kormányzás, amihez *képest* az első kétciklusú kormány rövid idő alatt „degenerálódik”. Lássuk, milyen szempontokat ad meg Heppel a „degenerálódás” jellemzésére. (Lásd a 4. ábrát)

4. ábra: A többciklusúságból következő kormányzati degenerálódás öt jellemzője

1. A kormányzási kompetencia elvesztése,
 2. A vezetésre való képesség elvesztése
 3. Belső ideológiai megosztottság,
 4. Korrupciós ügyek és botrányok megszorodása,
 5. Az ellenzék fokozódó aktivitása és kormányzóképeségének látványos jelei
- Forrás: Heppel, 2008: 380.

Heppel nem azt állítja, hogy egy 3-4 ciklusú kormányzás utolsó ciklusa *eleve* degeneráló jellegű, azt azonban igen, hogy ilyen hosszú kormányzási időszak alatt a felsorolt területeken radikális változások *állhatnak* be. Például fontos vízvonal a „degenerálódás” felé vezető úton, ha a korábban hozzá kötődő, általa birtokolt gazdasági kompetenciát a kormány nem tudja megtartani, és ha egy korábban gazdaságilag kompetensnek (sőt egyedül kompetensnek) tűnő kormány elveszíti a mértékadó gazdasági körök beléje vetett bizalmát. De a szerző részletesen elemzi a többi kritériumot is, megállapítván, hogy minél rosszabbul teljesítenek a kormányok, minél inkább kumulálódik a „degenerálódás”, az ellenzék annál jobban kiaknázhatja a helyzetben rejlő lehetőségeket. (Uo.: 381.)

A Heppel-féle vizsgálati logikát alkalmazva megállapíthatjuk, hogy a második Gyurcsány-kormány esetében rövid idő alatt mind az öt kritérium tekintetében zuhanásszerű romlás következik be.

1. Kompetencia. A kompetenciát nem csak szakpolitikai dimenzióban veszítheti el egy kormány. Gyurcsány Ferenc második kormánya döntően a „szignifikáns események” dimenziójában vált inkompetenssé, nem sokkal a 2006-os választások megnyerése után. A fogalom nem Heppel, hanem egy másik szerző, Gareth Smith fogalma, aki nagyon érdekes elméletet fejtett arról, hogy a választók elsősorban *események*, nem pedig ideológiai orientációk alapján azonosulnak a pártokkal. Szignifikánsak azok az események, amelyeknek hatására a választók alapvetően megváltoztatják az eseményben érintett párttal kapcsolatos véleményüket. Ezek az események stratégiai fontossággal bírnak az adott párt, mint brand szempontjából. (Smith, 2005: 92-93.) Smith alapján nyilvánvaló: az őszi beszéd a 2006-2010-es ciklus minden mását maga mögé utasító szignifikáns eseménye, amely ekként is rögzült a politikai köztudatban. A beszéd nyilvánosságra kerülésének körülményei számunkra most érdektelenek; azt viszont rögzítenünk kell, hogy a beszéd nyilvánosságra kerülése által kiváltott degenerálódási hatásokat nem sikerült ellensúlyozni sem Gyurcsány Ferenc önmaga ellenében kért bizalmi szavazásával, sem a kormány 2006 őszétől - kompetenciája helyreállítására – beindított „permanens szakpolitikai kormányzásával”¹⁵. Az őszi beszéd „szignifikanciája” egészen Gyurcsány lemondásáig kísérti, hiába próbálkozik meg a kormányfő 2007 és 2009 között tisztázó írások sokaságával¹⁶. Öszöd hatása olyan nagy, hogy a kormánykoalíció legerősebb oldalának vélt gazdasági kompetenciát sem sikerül helyreállítani.

2. *Vezetőképesség.* A vezetőképességet is nagymértékben rontja az őszi beszéd szóhasználata, és az, hogy megkérdőjeleződik a szónok szavahihetősége. Gyurcsány Ferenc 2001 és 2006 között (a jobboldal számára már ebben az időszakban is nagyon vitatott módon, de) legitim leader¹⁷, 2006-tól kezdődően azonban – az ellenzék számára – illegitim vezetővé, a kormány pedig illegitim testületté válik. A legitimitás hiánya vagy bizonytalanná válása lehetetlenné teszi, hogy az 1990 utáni 4 éves parlamenti ciklusok „normális” kormány-ellenzék viszonya a 2006-ban induló második 4 éves ciklusban megmaradjon. A változás 2006 után nem abban van, hogy a kooperatív elitmagatartások kompetitívbe fordulnának (mint láttuk a kompetitív magatartás a rendszerváltás idejétől erősen és egyre fokozódó mértékben jelen van), hanem abban, hogy a verseny *abszolúttá* válik, s azt a továbbiakban nem mérsékli a kormányzók és az ellenzék közötti minimális tisztelet¹⁸.

3. *Belső megosztottság.* Oka a kormányzat „degenerálódásának” a koalícion belüli belső megosztottság növekedése is. Ez a folyamat – mint láttuk - 2002-ben, a koalíció domináns/centrálissá alakulásával kezdődik, D 209-es üggyel nyilvános vitajelleget ölt; 2004-ben, Medgyessy megbuktatásával folytatódik, majd kritikussá az őszi beszéd nyilvánosságra kerülése után válik (noha az SZDSZ ezt a szöveget mint igazságbeszédet kifelé támogatja.) A belső megosztottság növekedésének végső magyarázata azonban abban van, hogy a kormányzat sem szakpolitikai, sem szimbolikus témákban nem tud sikereket elérni, s ezzel a 2006-ban meghirdetett átfogó reformprogram mentén a közös kormányzásnak nem marad tartaléka. 2004-ben a centrális SZDSZ hatalomba segíti Gyurcsány Ferencet, 2008-ban azonban – a kormány által elbukott népszavazás után – az SZDSZ számára Gyurcsány többé nem garanciája semmilyen reformprogram megvalósításának. Ezzel az SZDSZ azt deklarálja, hogy egy második választási ciklust már nem tud az MSZP-vel végigkormányozni¹⁹.

4. *Botrányok.* A mindmáig feltáratlan őszi kiszivárogtatás botrány is, s mint ilyen tünete is a második ciklusra mandátumot nyerő kormánypárt(ok) belső erőviszonyainak. Szisztematikus kutatás híján nem tudjuk megmondani, hogy pontosan kik és miért juttatták ki az őszi beszédet, mint ahogy azt sem, hogy a 2006-2010-es ciklus további pénzügyi-vesztegetései és egyéb botrányai összefüggésben vannak-e (s igen, milyen módon) az őszi tematikával, illetve az MSZP belső erőcsoportjai közötti harcokkal. Annyit azonban megállapíthatunk, hogy az őszi beszéd nyomán keletkezett legitimációs problémákat nemhogy nem sikerült lecsillapítani, de azok további botrányok halmozódásában öltöttek testet és „bizonyították” a közvélemény számára a párt „degeneratív”, kormányzásra alkalmatlan jellegét²⁰.

5. *Az ellenzék vitalizálódása.* A kormányzat „degenerálódásában” komoly szerepet játszik, hogy az ellenzék kezdettől kihasználja a második ciklusát kezdő, de rögtön feloldhatatlan morális helyzetbe kerülő kormány hibáit²¹. A második ciklus tehát nem előnnyé, hanem hátránnyá válik, mert morális igazolhatósága kérdésessé válik, s a ciklusnövekedésből nem (mint várható lenne) a kormány, hanem az ellenzék profitál. A Fidesz 2006 nyarától kezdődően átveszi az agenda irányítását, s a 2010. évi választásokig azt ki sem engedi a kezéből. Ennek során elhitei, hogy a/ a baloldal gazdasági és vezetési kompetenciája nincs meg többé (miközben nem dolgozza ki a maga gazdasági kompetenciára vonatkozó nézeteit)²²; b/ egy megosztott, belső vitákkal és botrányokkal terhelt és erkölcstelen párttal szemben a Fidesz egy belülről egységes, egy cél irányába menni képes, erkölcsös párt. A választók pedig 2010-ben nem csak elfogadják a Fidesz retorikáját, de olyan hatalmas felhatalmazást adnak a jobboldal számára, amely ilyet az új magyar demokrácia történetében megközelítőleg sem birtokolt.

A 2006-os ciklustöréssel és a kétciklusú kormányzásra való átmenettel tehát felszabadultak a zsilipek. Mivel a magyar demokrácia korábban nem próbált ki különféle kormányzati kompozíciókat, s mivel az elitek közötti verseny (kormányon belül és a

kormány-ellenzék metszetben egyaránt) szélsőségesen polarizálódott, a kétciklusúvá növekvő kormányzás minden területen instabilitáshoz vezetett, s ráirányította a figyelmet arra, hogy Magyarországon a kormányzásnak sem az egy- sem a kétciklusú minimális többségi variánsa nem biztosít megfelelő stabilitást. A második MSZP-SZDSZ- (majd kisebbségi, majd fél-szakértői) kormányzás tehát kiélezetten veti föl a túlbiztosítás hiányának kérdését, s azt, hogy Magyarország *kormányozható-e egyáltalán fölös többségi kormányzás nélkül*. A Fidesz 2010-es győzelme mindenesetre – legalábbis átmenetileg – azt a választ adja, hogy nem. Ráadásul az utolsó választás egy zavarba ejtő tanulsággal is szolgál: a nagy kormánytöbbség mellett egy szétaprózott ellenzék áll, ami nem az 1990 utáni magyar demokrácia, hanem az 1945 előtti politikai múlt sajátossága.

Konklúzió: egy történeti alapú ciklus kutatás felé

Kutatásomban úgy találtam, a magyar rendszerváltást követő több mint 20 évben a kormányzás viszonylagos stabilitását a 4 éves ciklusok érinthetlensége biztosította, s ameddig ezt sikerült (a kormányok „túlméretezésével” és a koalíciókon belüli domináns pártok erőfölényével) biztosítani, addig a rövid ciklusok láncolatát nem fenyegette veszély. Amint azonban nem sikerül a fölös többségi kormányok intézményes biztosítása, a kormányzatok – mint azt fentebb bemutattuk - elbizonytalanodnak, egyébként sem túl magas hatékonyságuk minimálisra csökken. A fordulat a 2000-es évtizedben zajlik le: 2002 előkészíti 2006-ot, 2006-ból pedig logikusan következik 2010. A folyamat logikája a kormányzóképeség elbizonytalanodása (2002-ben), átmeneti (ciklustöréssel történő) megerősítése (2006-ban), s a kormányzat „degeneratív” válása (2006 ősztől), majd egy újabb – most úgy látszik: tartósabb – megerősítés (2010 tavaszától). A magyar politikai elit a rendszerváltás kezdetétől kialakított egy zárt ciklusgazdálkodást, ebben a keretben minden pártnak jutott kormányzati hatalom, csak hogy nem gondoskodtak megfelelő alternatívákról, s amikor – 2006-ban – sikerült megtörni a korábbi trendet, akkor az aktorok között már nyoma sem volt semmiféle konszenzusnak. A bal-liberális kétciklusú kormányzás (mint új opció) 2010-re oda vezetett, hogy egyrészt helyreállt a korábbi váltógazdálkodási trend, másrészt a 2002 előttinél is jóval monumentálisabb fölös többségi kormány jött létre.

A fölös többségi kormányzás – úgy tetszik – kulcsfontosságú Magyarországon, mert amint a 4 éves ciklusokat *nem ilyen* karakterű kormányok hordozták, felborult a rendszerváltás kormányzati stabilitásra vonatkozóan kialakított szerkezete. Ennél többet pillanatnyilag nem tudunk mondani a történelekről, de azért jelezniük kell, hogy a folyamatokat – egy majdani kutatás keretében – másképpen is interpretálhatjuk. Egy ilyen interpretációban nem lesz elégséges pusztán az elmúlt 20 év trendjeinek átvilágítása, sőt még az összehasonlító adatsorok felhalmozása sem. Itt ugyanis az egész jelenségsoportot egy új szemléleti paradigma felől lehet majd sikerrel értelmezni. Nevezük ezt a paradigmát *történetinek*. Egy új kutatási program látszik szükségesnek, amelynek keretében mind Nyugat-, mind Kelet-Közép-Európa, s természetesen Magyarország kormányzati ciklusainak hagyományait vethetjük majd össze. Ahogy a dolgozat első részben jeleztük: minden országnak van egy hosszabb idő alatt felhalmozott ciklus-hagyománya vagy ciklus-gazdálkodása. Azt állítottuk, hogy az 1945 *előtti* nyugat-európai ciklusok hosszabbak, mint az 1990 *utáni* magyar ciklusok. Nem vizsgáltuk az 1990 utáni nyugati trendeket, de az adatok hasonló különbségeket mutatnak. De mi van akkor, ha a 2000-es évek hazai történései nem pusztán csak a legújabb demokratizálódás logikája, hanem a hazai történelmi hagyományok felől is értelmezhetőek? Ha meg karjuk tehát érteni az elmúlt 20 évet, s abban az elmúlt 10-et, akkor fel kell tennünk a kérdést: vajon az 1990 után szokásszerűvé váló rövid ciklusok eléggé mély hagyománnyá váltak-e, vagy pedig a kormányzati stabilitás biztosítására ezek a keretek

csupán átmenetinek tekinthetőek? E kérdéssel szembesülve egyelőre zavarban vagyunk, hiszen – mint kimutattuk – az elmúlt két évtized a gyors változásokhoz szoktatott hozzá bennünket. A Fidesz kormányra kerülését azonban már megelőzte a „centrális erőtér” fogalmának definiálása, s ezzel Orbán Viktor pártja mintha a történeti hagyományhoz akarna visszatérni, s a hatékonyságot ugyanott keresné, mint a régi magyar kormányok: a sokciklusúság rehabilitálásában. A sokciklusúság akár nyugati jelenség is lehetne, azonban azt is fontos látni, hogy a sokciklusúság – az 1956-1989 közötti periódust leszámítva – Magyarországon mindig a *jobboldal* kormányzását jelentette. Ha tökéletesen mást is képviseltek, de jobboldali volt a dualizmus Szabadelvű Pártja és a Horthy-rendszer valamennyi kormányzó ereje. Ebben a történeti perspektívában rögvest feltűnik a magyar politikatörténet pluralisztikus jellegének hiánya és a baloldal kormányképtelensége. A Fidesz mostani kormányzásával ez a hagyományréteg került elő, amellyel szemben a bal-liberális oldal – érthető módon – a közelmúlt hagyományáért perel.

7. Rendszerváltások összehasonlítása: Magyarország 1989 – Németország 1945.

Irányadó publikáció: *Demokratizálódási hullámok és politikai programok. Az 1989 utáni magyar és az 1945 utáni németátmenet összehasonlító perspektívában. Metszetek folyóirat (Debrecen), 2013. 2-3. 80-96.*

A kutatás második szakasza lehetőséget adott arra is, hogy a pártpolitikai és a ciklustörténeti irányt egy még tágabb keretben, a demokratizálódás mintái felől is megvizsgáljam. A kutatásnak ez a része tovább erősítette azt a korábban is megérlelődő meggyőződésemet, hogy egy adott országban ahagyományok minden másnál erősebb formálói nem csak a pártversenynek, de a demokratizálásnak is. A demokratizálásnak egészen más mintáját képviselik azok az országok, amelyek történetileg jóval korábban, mint amelyek a demokratizálás legutolsó hullámában estek át rendszerváltáson.

A politikatudomány szempontjából újszerű kihívásnak tekinthető annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy egy adott átmenet (rendszerváltás stb.) során miért éppen olyan politikai programok keletkeznek, amilyenek. Erre a kérdésre a politikatudósok ritkán kérdeznak rá, vagy ha rákérdeznak, természetesnek, egyértelműnek tekintik a válaszokat. A leggyakrabban adható „természetes” válasz, hogy egy demokratikus átmenetben demokratikus programok születnek, amelyek a demokratikus átmenet során felmerülő kérdésekre „válaszolnak”. Csakhogy ezzel messze nem válaszoltunk meg számos kérdést. Mert milyen kérdések merülnek is fel egy átmenet során? Hogyan specifikálhatóak ezek a kérdések? Van-e közöttük valamiféle hierarchia vagy egyformán fontosak? Rangsorolhatóak a felmerülő kérdések a szerint, hogy politikaiak, gazdaságiak vagy éppen társadalmiak? És folytathatnánk.

Éppen emiatt az alábbi dolgozat nem elégszik meg kényelmes és felületi válaszokkal, hanem abból indul ki, hogy egy átmenetben a politikai és/vagy pártprogramok erőteljesen kötődnek az adott körülményekhez és kihívásokhoz. Ha elfogadható az a megközelítés, hogy az átmenet maga is tele van bizonytalansággal, kiszámíthatatlansággal, véletlenszerűségekkel, akkor ebből az következik, hogy az ilyen körülmények között létrejövő programoktól sem várható bizonyosság, tökéletes kiszámíthatóság és mindenoldalú tudatosság. Turbulens időszakokban a programok is turbulensek vagy inkább: leszűkítő jellegűek.

Felfogásom szerint az 1989-90-es magyar rendszerváltás is tekinthető egy ilyen „leszűkítő” projektnek. Természetesen a rendszerváltás sodrában ez egyáltalán nem tűnt fel, sőt ellenkezőleg: az átmenet „kiteljesítő” folyamatként, a demokrácia győzelmeként jelent

meg a benne résztvevők számára. Ám mai optikából már feltűnnek a folyamat – akkor nem érzékelt – momentumai, például olyanok, amelyek ebből hiányoztak, miközben más, korábbi demokratizálódásoknak integráns elemei voltak. Nagyon leegyszerűsítve tehát az izgat minket, hogy miért „maradt ki” az 1989-90-es átmenetből mindaz, ami például az 1945 utáni demokratizálódás szerves tartozéka volt. Miért nem rendelkeztek a magyar rendszerváltó pártok – a demokratizálódás fontos elemeként – társadalom-integráló programokkal, s miért nem ismerték fel (mint a hatékony demokrácia kiépítésének fontos eszközét) a demokráciára nevelés fontosságát?

Az első részben tisztázni kívánom az átmenetek általánosítható szabály-és törvényszerűségeit és ezek hatását a programalkotásra. A második részben az 1945 utáni német példát mutatom be röviden, választ keresve arra, hogy miért került ennek a demokratizálódásnak a centrumába a politikai nevelés. A harmadik egységben foglalkozom a magyar rendszerváltással, és igyekszem megmutatni, milyen körülmények és feltételek egymásra hatása következtében alakult ki a pártprogramoknak egy sajátos, „közmegegyezéses” felfogása, amelynek centrumában a politikai alapintézmények kialakítása állott. Végül elméleti következtetéseket vonok le a két „esettanulmányból” s arra a következtetésre jutok, hogy a demokratizálódásoknak nagyon különböző logikájuk és lefolyásuk van, így az 1989-90-es magyar átmenet – ha számos vonásában hasonlított is – alapjában eltért a korábbi variánsoktól.

Átmenetek és politikai program-alkotás: a helyzetfüggőség problematikája

A történelem során rengeteg-féle átmenetről beszélhetünk, amelyek közül az egyik legismertebb a *forradalmi* átmenet; egy korábbi rendszer erőszakos úton való eltávolítása. A 20. század második felére az ilyen típusú átmenetek lehetősége (legalábbis Európában) nagymértékben csökkent, sőt az állam-szocialista diktatúrák egyik fő jellemvonása volt, hogy a bennük megjelenő ellenzéki csoportok stratégiája nem az erőszakra, hanem a békés megoldásokra épült. Magyarország esetében ez konkrétan olyan ellenzéki politizálást jelentett, amely nem zárta ki az állampárttal való kompromisszumot, annak érdekében, hogy a demokrácia zökkenőmentesen kiépülhessen és abba a volt állampárt utódpartja is betagoódhasson.

Az átmenet (transition) egy korábbi rendszerből egy újabb felé vezető út, amelynek jellemzője, hogy pontosan még nem tudjuk, milyen lesz ez az új. Nem véletlen, hogy a szakirodalom a „demokratizálódás” kifejezést használja arra az esetre, amikor az 1980-as évek végének (hol puhuló, hol kevésbé puha) diktatúrái irányt vettek a demokrácia felé. A demokratizálódás (democratization), önálló fejlődési szakasz, amely egyaránt különbözik az ún. „normál” demokrácia-előtti (pre-democratization) szakasztól és a már megszilárdult, beágyazódott demokráciától (embedded democracy, liberal democracy) is. Ebből adódóan a diktatúrából a demokráciába való átmenet, a demokratizálódás idején a politikai programok státusa, szerepe is nagymértékben függ a kitűzött feladatoktól, illetve attól, hogy az adott országban *milyen* a „kiinduló” diktatúra típusa. Egészen más programok következnek ugyanis akkor, ha a diktatúra az átmenet előtt nem puhult fel, mint akkor, ha a demokratizálódást megelőzően az adott országban már puha diktatúra volt (Bozóki, 1995, Csanádi, 1995.)

Ha netán azt hinnénk, hogy a demokratizálódást során jelentkező – sokszor forradalmi –átmenetek élesen különböznek a klasszikus demokráciákban jelentkező belső változási procedúráktól, akkor nem árt emlékeztetni magunkat Philippe Schmitter tanulmányára, amelyben a szerző – visszautalva Robert Dahl munkásságára – felhívja figyelmünket a stabil demokráciákon belül is jelentkező folyamatos transzformációra, amelyeken olyan *forradalmi* változásokat ért, amelyek nem erőszakosak és nem szakítják meg

az intézmények folytonosságát (Schmitter, 2012.) A demokráciák tehát folyamatosan változó, olykor radikális belső változásokon keresztül menő rendszerek. Ott azonban ezeket a belső változásokat megszokták, természetesnek, a demokrácia lényegi meghatározójának tekintik. Ezzel szemben Kelet-Közép-Európában az 1989-90-es átmenet idején éppen a forradalom szó volt a legkevésbé kurrens, s bár a rendszerváltó elitek radikális változásokat akartak, a diktatúrát demokráciával akarták felcserélni, fontos belátásuk volt, hogy ezzel párhuzamosan kísérletük ne tűnjön forradalminak. Ezért is alakultak ki a tárgyalásos átmenet vagy a (Bibó István 1945-ös kifejezésével) „határolt forradalom” stratégiái.

Így tehát mégis csak van különbség a demokráciákon belüli forradalmi átalakulások és a diktatúrákat felváltó demokratizálódások során létrejövő forradalmi változások között. Ám abban a tekintetben megint hasonlóság van, hogy a forradalmi átalakulások kitüntetett szereplője itt és ott is az elit: a változások irányítása soha nem csúszik ki egy jól körülhatárolható elit kezéből.² A negyedik típusú demokratizálódásnak³ is megvoltak tehát a reprezentatív elitjei, amelyek elkészítették a legfontosabb programokat, megadták az átmenet uralkodó eszméit, és megtervezték az átmenet utáni demokrácia szerkezetét is⁴. Az elmúlt két évtizedben számosan írták le ezeknek a csoportoknak az átmenet stabilitását meghatározó szerepét, amely azután szorosan összefüggött a stabil demokratikus kormányzás kialakulásával is. Jóval kevesebb figyelem fordítódott azonban arra, hogy ez a kitüntetett elit-pozíció milyen mértékben kötődött az adott helyzethez, s ez által a korai párt-programok milyen korlátokkal bírtak. Először vegyük sorra röviden, melyek voltak azok a tényezők, amelyek elsősorban befolyásolhatták a rendszerváltó elitek programalkotását. Három ilyen tényezőt említhetünk meg: a külső mintát, a párthagyományokat és a stratégiai tervezés kérdését.

Külső minták

A mai szakirodalom egyre gyakrabban veti fel, hogy az egyes nemzeti keretek között zajló átalakulásoknak nagyon erősek a külső ösztönzők (Mansfeld-Pevehouse, 2008; Pevehouse, 2002.; Yilmaz, 2002.). Ez az 1989-90-es évek átmenetére és demokratizálására fokozottan igaz. A fejlett nyugati országok tanácsadók révén erőteljesen determinálták az adott országok átmenetét, s például kihatással voltak arra, hogy Magyarországon 1988-89-ben hogyan kezelték a hatóságok a szerveződő ellenzéket. De a gyakorlaton túlmenően elméleti modellt is jelentett a Nyugat, hiszen a rendszerváltó elitek a nyugati politikatörténet tanulmányozása során alakították ki véleményüket saját szerepükről, s fogalmazták meg programjaikat. Itt leginkább a legkülönbözőbb nyugati intézmények tanulmányozásáról és honosításáról van szó. Gondoljunk csak arra, hogy mind a demokrácia modellje, mind a kormányforma, mind az alapintézmények vonatkozásában a nyugati modellek széleskörű tanulmányozása alapján döntöttek.

Párthagyományok

Nyugat-Európában a Schmitter által említett forradalmi átalakulások természetes módon többpártrendszer keretei között és a változást igénylő politikai kultúra által megtámogatottan valósulnak meg. Magyarországon ugyanakkor a rendszerváltás környéki politikai programalkotás jellegét meghatározta az egypárti közelmúlt, illetve az, hogy a távolabbi múltban sem igazán létezett egy a folyamatos belső változásra ösztönző többpárti versengés. Nagyjából azt mondhatjuk, hogy akár egypárti, akár egy dominánspárti keretben, de az a szisztéma érvényesült, amelyben a változások mindig egy párt kormányzásához kötődtek. 1956 és 1988 között lényegében nem kaphatnak teret rivális politikai elképzelések, s amikor (1988-ban) az új pártok megjelennek, túlságosan kialakulatlanok és diffúzak, illetve túlságosan csak a diktatúra – egyezményeken keresztül – leépítésére koncentrálnak. A pártprogram-hagyományok hiányára tehát fel kell hívnunk a figyelmet, mert később ennek

még jelentősége lesz. Túl sok mindent kellett a pártoknak hirtelen megtanulniuk, s ezért bizonyos (mai szemmel fontosnak tűnő) témák óhatatlanul kikerültek a rendszerváltó elitek és pártok érdeklődési köréből.

Hierarchikus politikai tervezés

A stratégia tervezés szerepét azért kell említenünk, mert ez szorosan összefügg az átmenet „fő” feladatával. Ha igazunk van abban, hogy minden demokratizálódás során célok és feladatok hierarchiájáról van szó, akkor ezt 1989-1990 összefüggésében úgy konkretizálhatjuk, hogy a hierarchia csúcsán álló talán legfontosabb feladat: az új elitnek biztosítania kell az intézményes stabilitást, végső soron az átmenet sikerét. Ehhez képest minden más feladat a hierarchia alacsonyabb szintjén áll. Látjuk majd a későbbiekben, hogy az 1945 utáni második demokratizálódási hullámban egészen más feladat áll az átmenetet levezénylő elitek előtt (a náci-ellenítés és a német társadalom átnevelése), ezért ehhez a célhoz szabott programok is fogalmazódnak meg a politizáló elitben. A magyar rendszerváltásban a fő stratégiai cél hármas: 1. A régi elitet radikálisan vissza kell szorítani; 2. A régi elitet nem szabad ellenérdekeltté tenni a rendszerváltásban; 3. Stabil demokratikus intézményeket kell létrehozni a rendszerváltás vívmányainak megvédésére. Ezért az átmenet során a domináns politikai/stratégiai cél e három elem kényes egyensúlyának kimunkálása; végső soron az intézmény-építés. Azok az aktorok emelkednek tehát ki, amelyeknek a legátfogóbb programjuk van ezen célok képviselőjére, s szerepük még akkor is meghatározó marad, ha 1990-ben nem is nyerik el a kormányzati hatalmat. A kormányzati hatalom mellett a demokratizálódás nyomán megjelenik a *szellemi* hatalmat birtoklók köre is, s a kettőnek valamiféle koegzisztenciája biztosítja az új magyar demokrácia stabilitását.⁵

A helyzetfüggőség tehát egyszerre jelenti két meghatározó tényezőnek (a külső mintának és a belső „determináló” körülményeknek) való „alárendeltséget”. E kettő sajátos kombinációja okozza a pártprogramoknak – mai szemmel – eléggé szűk és fixált jellegét. De ezt itt nem kritikai élel említjük. Hiába várnánk el ugyanis a programoktól, hogy olyan kérdésekre is reflektáljanak, amelyek ma talán nyilvánvalóak, akkor azonban nem voltak azok. 1989-90-ben valószínűleg nagyon kevesen érzékelték és tudták, hogy a külső mintaátvételtől nem csak az intézmények a lényegesek, hanem például a politikai kultúra is. 2012-ben azonban egyre világosabb számunkra (és a záró fejezetben vissza is térünk rá), hogy egy fejlődőképes demokráciának vannak társadalmi előfeltételei. A rendszerváltás idején a reprezentatív eliteknek egészen egyszerűen nem volt annyi Nyugat-tudásuk, hogy ezt a tényezőt súlyának megfelelően kezelhették volna. Így hát nem csoda, ha számukra a demokratizálás az egyébként nagyon is lényeges intézményteremtést jelentette. E nélkül azonban valószínűleg nem lehetett volna sikeres a rendszerváltás.

Németország példája: a politikai (át)nevelés centrális helye a demokratizálódásban

De mielőtt részletesebben taglalnánk a magyar demokratizálódás „intézmény-építő” variánsát, egy korábbi demokratizálódási folyamatról, a „második hullámos” demokratizálódás meghatározó szereplőjéről, Németországról ejtünk szót.

Máris fölvetődhet persze, hogy szerencsés-e nagyon különböző időkben bekövetkező átmeneteket összehasonlítani, s valóban igaz, hogy a külső és a belső közeg könnyen beláthatóan más volt a 40-es évek közepén, mint a 80-as évek második felében. Az összehasonlítás mégis azért tehető meg, mert – mint utaltam rá –: a rendszerváltó magyar elitek az átmenet során mintákat kerestek maguknak, s a minták közé bekerültek a nyugat-német jóléti állam által elért eredmények is. Természetesen a mintakeresés soha sem objektív, hanem mindig szelektív, de tisztában kell lennünk vele, hogy amikor a magyar rendszerváltók

kialakították az intézményes átmenetre vonatkozó elképzeléseiket, felhasználták a német modellben rejlő lehetőségeket is.

Azonban a német modell nagyon sok mindent jelentett; helyesebb, ha azt mondjuk: a magyar rendszerváltás során csak nagyon csekély mértékben jelentett irányt ennek a modellnek az *indulása*, annál inkább a *működő*, a kifejlett német demokrácia. Bennünket azonban most éppen az előbbi érdekel. Az tehát, hogy amikor a német demokratizálódás bekövetkezett, milyen politikai célok kerültek előtérbe, és miért éppen azok.

Feltételezésünk az, hogy a német demokratizálódásnak volt egy minden mást megelőző feladata, s ez a német társadalom *átnevelése*. Természetesen a németeket is érdekelte a demokratikus intézmények létrehozatala, viszont azt is tudták, hogy az intézmények csak akkor lesznek erősek, ha ezekhez az emberek kötődnek majd és bíznak is bennük. De máris jön a következő kérdés: vajon miért kerül ilyen frekvencián (talán más ország által nem is ismételt) helyre Németország 1945 utáni fejlődésében a *politikai nevelés* tematikája? A választ – véleményem szerint – demokratizálódást megelőző diktatúra természetében kell keresnünk. A német nemzetiszocialista rendszer kőkemény diktatúra volt, az 1945 utáni demokratizálódást pedig hosszú és embertelen háború előzte meg. A szélsőségesen brutális diktatúra és a tragikus pusztítással járó háború pedig olyan kombináció volt, amelyből semmiképpen sem lehetett a múlt bármilyen folytatásával tovább indulni. Ebben a modellben csak a teljes újrakezdés lehetett a kiindulópont, ami persze nem azt jelenti, hogy a múlt bizonyos személyiségei ne találhattak volna maguknak helyet az új demokráciában. Itt azonban az a fajta önmérséklet, amely a kelet-közép-európai – és ezen belül a kádári –ellen-eliteket jellemezte az 1980-as évek végén, nem volt reális opció.

Ezt a hatalmas újrakezdést azonban csak egy nagy „nemzetközi” projekt keretében lehetett megoldani, s ebben a múlthoz sok szálon kötődő nemzeti elit nem játszott domináns szerepet. A hazai diskurzusból jó részt e nemzetközi szerepnek csak a gazdasági-pénzügyi aspektusairól tudunk, nevezetesen a Marshall-segélyről.⁶ Közismert, hogy a nagyfokú amerikai tőkeberuházások alapozták meg a későbbi Nyugat-Németország gazdasági fellendülését és politikai stabilizálódását is. Azonban volt a folyamatnak egy másik oldala is (s minket most inkább ez érdekel), mégpedig a demokratizálás magatartásbeli és mentális feltételeinek megteremtése. Mit sem ért volna ugyanis a Marshall-segély egy teljes rekonstrukciós program, Németország „újra-nevelése” nélkül (Webben-Liikanen eds, 2001; Fay, 1994.) Ahogy alapvető tanulmányában egy német szerzőpáros megjegyzi: Németországban minden másnál fontosabb feladat volt a totalitarizmus visszatérésének megakadályozása. (Buck-Geissel 2009: 229). A „denácifikáció” egy minden mást „fölküldő” program volt tehát, amelyben persze nem csupán az Egyesült Államok (mint győztes hatalom) és a világ demokráciái közé belépni igyekvő Németország sajátos önértékei tükröződtek, hanem a tartós béke és fejlődés megteremtését, a további szélsőséges politikai rendszerek kialakulását megelőzni szándékozó összeurópai igények is. Noha – utólag nézve talán meglepő módon – a háború utáni Németország „újra-konstruálása” sok kortárs számára negatív szaldójú folyamat volt⁷, tagadhatatlan, hogy a német sikertörténet kiindulópontja mégis itt, az oktatás- és nevelésügybe való kiterjedt és sokoldalú beruházással teremtődött meg.

Ezt az összetett és tudatos változtatás-sorozatot (s annak a német társadalomra gyakorolt elementáris hatását) a legátfogóbban Brian M. Puaca kiváló monográfiája elemzi (Puaca, 2009.). A szerző sorra veszi az oktatás- és nevelés-ügyre vonatkozó korabeli elméleti premisszákat valamint bemutatja a gyakorlatban meghozott reform-intézkedéseket. Ami az elvi-elméleti dimenziót illeti: a német nevelésügy újjászervezése során nagymértékben támaszkodtak a 20. század első felének uralkodó amerikai nevelésfilozófiájára, jelesen John Dewey-nek az „iskola, mint közösség” szemléletmódjára (Puaca, 2009: 3). Puaca a pedagógiai reformok egy korai „csendes forradalmáról” beszél, amelynek során a német iskolák szellemiségét – amerikai eszmények nevében – drasztikusan átalakították. De persze

ezt nem rövid idő alatt és nem egy területre koncentrálni érték el, hanem körülbelül másfél évtized leforgása alatt. Nagyjából a 60-as évek elejére jutott el oda Németország, hogy demokrácia megszilárdulásáról beszélhetünk. Ebben pedig nagy szerepet játszottak a különféle oktatás- és neveléspolitikai reformintézkedések.

A könyv részletesen foglalkozik azzal az öt alapvető fontosságú reformmal, amely hozzájárult a német demokrácia megszilárdulásához. Csak nagyon röviden, távirati stílusban említem őket: 1. Hallgatói önkormányzat kérdése. 2. Tankönyvreform. 3. Csereprogramok. 4. A tanárképzés reformja; 5. A politikai nevelés diszciplínájának meghonosítása. Ennek segítségével iktatták ki a régi szemléletmódot az oktatásból. Aztán a tanárképzés reformja következett, amelyben alkalmazták a gyermekpszichológia modern felismeréseit, mindenekelőtt a kooperációra és a csoportmunkára való nevelését. S megemlíthetjük az 1948-tól életbe lépő amerikai cserprogramok témakörét is. Ezeket az Amerikai külügyminisztérium szervezte, tanárok és diákok ezrei számára. Vagy a Német Tanár Tréning Programot, amely 1950-től fiatal némettanárok látogattak az USA-ba, akik az amerikai iskolarendszer tanulmányozásán túl részt vettek a helyi közösségéletében is. Nyugat-Berlinben például már egészen korán bekerült a tantervbe a „Bevezetés a társadalomtudományba”, amely a nagypolitika és a civil társadalom kapcsolatainak fontosságára hívta fel a figyelmet.

Vizuálisan a következőképp ábrázolhatjuk ezt a demokratizálódást (1. táblázat):

Örökség Totális háború	A demokratizálás célja A német társadalom átnevelése	A demokratizálás fő aktorai Angolszász nemzetközi elit	Reformok Komplex átképzés
---------------------------	---	---	------------------------------

Természetesen az indulás körülményei a későbbi fejlődést is meghatározták. Az amerikai típusú oktatási-nevelési rendszer kiépítése megalapozta a politikai nevelés centrális helyét nem pusztán csak a 40-es-50-es évek intézményes konszolidációjában, hanem azt követően is. A már említett szerzőpáros tanulmánya – interjúk és egyéb adatfelvételek alapján – kimutatja, hogy a nevelési eszmények hogyan változtak a 60-as években, majd hogyan alakulnak a továbbiakban. Tanulmányuk összefoglalásaképpen megállapítják, hogy noha a demokratikus és kritikus polgár korai eszménye ma is tovább él, de vele szemben (vagy mellette) új politikai nevelési eszmények jelentek meg, mint például a gazdaságilag kompetens állampolgár ideája (Buck-Geisel, 2009: 238-239.)

Magyar átmenet: az intézményépítés és az elit-alkuk centrális helye a demokratizálódásban

A Kádár-rendszer végén bekövetkező átmenet – noha minden szempontból nyugatias jellegű volt – nem emlékeztet az 1945 utáni német demokratizálódásra, hiányzik belőle például az oktatási-nevelési rendszer megváltoztatására irányuló szándék. Mindez a körülmények nagyfokú változására hívja fel a figyelmünket. Ahogyan az elején már utaltam rá: a demokratizálódás jellegét nagyban befolyásolják külső és belső körülmények. Időközben a demokráciák Nyugat-Európában nemcsak kifejlődtek, de számtalan változáson is keresztülmentek, így nem annyira nevelési rendszerükkel, mint (kelet-közép-európai perspektívából) stabil *intézményes rendjükkel* jelentettek vonzerőt a térség demokratizálódására. Ahogyan 1945 után Németország sikeres demokratizálásához, úgy az 1989-90-es sikeres átmenethez is szükség volt az uralkodó eszmények egy világos sztenderdjére. Claus Offe az új intézményes rend valamilyen modelljéről beszél, amelyet az

átmenet folyamatában importálni lehetett. (Offe, 1994: 16.) Ennek a jelentősége még akkor is alapvető, ha a nyugati demokratikus rendszerekről való politikai ismeretek szintje ebben az időszakban elég alacsony, viszont a korlátozott ismeretek egyben meg is kímélik a rendszerváltókat a részletekkel való foglalkozástól, ami segíti őket, hogy *magára* az intézményteremtésre, ne pedig az ezzel kapcsolatos – az egyes szereplők közötti felfogásbeli különbségeket kiélező - részletkérdésekre koncentráljanak. Az átmenet időszakában a legkurrensebb tranzitológiai ágazat – a *kormányrendszerek* összehasonlító vizsgálata keretében – annak eldöntése, hogy az újonnan létrejövő demokráciák egyáltalán milyen kormányformát intézményesítsenek. Magyarországon is zajlik egy vita a rendszerváltás időszakában, amely arról szól, hogy a rendelkezésre álló nyugat-európai kormányzati modellek (elnöki, félelnöki, parlamentáris) közül melyik lenne a legadekvátabb Magyarországon. (Lásd a vitát a Politikatudományi Szemle, 1992/1. és 2. számában). A magyar politikai osztály a *parlamentáris* rendszert választotta, bár – mint később kiderült – annak inkább a *kancellári* demokráciához közelítő változatát (Schiemann, 2004: 128-141., a kormányformák és a hagyományok összefüggéséről: Whitehead, 1993: 137-146.)

Ha a nyugati intézmények átvétele mélyen determinálta is a rendszerváltást, sokkal kevesebbet tudunk arról, hogy az ún. „negyedik hullámos” kelet-közép-európai demokratizálódás tágabban milyen nemzetközi feltételekre támaszkodott s mennyiben tért el például a demokratizálódás korábbi hullámaintól. A „harmadik hullámos”, dél-európai és a „negyedik hullámos” kelet-közép-európai demokratizálódások közötti különbséget például John McFaul abban látja, hogy míg a korábbi demokratizálódás egy bipoláris világrendben, addig a későbbi a későbbi egy unipoláris világrend körülményei között következett be. (lásd. McFaul, 2002.). Nem belemenve most a részletekbe, egyetlen elemként annyit rögzítünk, hogy míg a korábbi demokratizálódásokban a nemzetállam-építés nagyobb szerepet játszott, addig az 1989-90-es átmenetekben a nemzeti függetlenség kivívása nem feltétlen a folyamat egyetlen és talán meghatározó iránya; inkább egyszerre jelentkezik a nemzetállam meg- és dekomponálódásának tendenciája. (A nemzetállam-építés új megközelítéséről: Allen, 2010.; a kozmopolita nemzetről lásd: Beck, 2013.)

A komparatív modellkövetés mellett az átmenet során lényeges szerep jutott a magyar politikatörténet reprezentatív gondolkodási modelljének alkalmazására is. Igazolva azt a tételt, hogy egy új rendszer strukturális alapjainak megteremtésében fontosak az előre megtervezett gondolatok, a magyar rendszerváltásban a domináns elitek Bibó István „határolt forradalom” elméletét vették át. Ezt az elméletet Bibó 1945-ben fogalmazta meg s ez a gondolati modell azért kerülhetett a rendszer-átalakító elit gondolkodásába, mert nem egy *totális* forradalom, hanem egy rendezett-tárgyalásos átmenet lehetőségét igazolta vissza. Bibó a forradalom három fajtáját (egyetemes-dinamikus; megegyezésszerű; és határolt-tervezett) különíti el egymástól és közülük kizárólag a harmadikat ajánlja az 1945-ös Magyarország politikai osztálya számára (Bibó, 1986. II: 55.). A klasszikus utcai forradalmak kora az angol vagy a francia forradalom korával elmúlt; a *megegyezésszerű* forradalom pedig azért nem lehetséges opció Bibónál, mert 1945-ben – amikor szerinte a feudalizmus maradványainak felszámolása van soron – a régi rend tagjai közül nincs *kivel* és *miben* megegyezni. Ezért az egyetlen lehetőség a *határolt* forradalom, amely jó néhány területen radikálisan, más területeken mérsékelten jelent változásokat. Más szavakkal, de a Bibó-i gondolat lényegét követve fogalmazta meg az 1989-es helyzet sajátosságát Kis János, amikor a *legalitás* folytonosságának fenntartásáról és a *legitimitás* megszakításáról beszélt. (Kis János, 1993.)

Fontos itt hangsúlyoznom, hogy ennek a politikai programnak a dominánssá válása nagymértékben függvénye volt az 1980-as években kialakuló értelmiségközi erőviszonyoknak. Konkrétan a magyar demokratikus ellenzék mozgalmára gondolok. Ez volt az a kör, amely nem nagy számarányának köszönhette a befolyását, hanem informális hatalmának. Az ellenzéki mozgalom Magyarországon – nem lévén más terep – ezt az

informális elvet tette szerveződése középponti elemévé, ez által pedig egy rugalmas „ellenstruktúrát” hozott létre az államhatalom rugalmatlan formális struktúrájával szemben. Ez nem pusztán csak (mint akkoriban sokan írták) egy „párhuzamos államot” jelentett, hanem inkább egy szabad, gyors és mozgékony szervezetet, amely éppen gyorsaságának és hálózatosságának köszönhetően sikerét. Ha arra gondolunk, hogy az internet korában a gyorsaság, az információk rapid áramlása milyen nagy szerepet játszik, akkor talán visszamenőleg is képesek vagyunk felmérni az internet előtti politikai korszaknak ezt a meghatározó sajátosságát, amikor is az államhatalommal szemben álló elitcsoportok nem csupán egy ellen-ideológiát, de egy hatékony ellen-hálózatot is képesek voltak megteremteni.

S éppen ennek köszönhetően értékelődhetett fel az 1977 után még csak néhány száz, később néhány ezer ellenzékinek a szerepe, hiszen ők olyan erőforrások birtokába jutottak, amilyenekkel a hivatalos kormányzat – hiába volt a pártnak fénykorában 800 ezer tagja – nem rendelkezett.

A néhai ellenzék „hálózatelméleti” megközelítése ugyanakkor magyarázatot adhat arra a rendkívül érdekes jelenségre, hogy vajon miért áldozik le ezen csoportok csillaga szinte mindenütt Kelet-Közép-Európában nem sokkal az 1989-90-es átmenet után. A válasz a professzionalizmus fogalmának átalakulásában keresendő. A 80-as években informális ellenzéki sejtek létrehozása a politikai professzionalizmus szinonimájának számított. A magyar ellenzék szocializációja is erre épült. Ám az 1990-es években, demokratikus keretek között a politikai aktorok egyrészt felépítették a maguk új típusú hálózatait, másrészt ezzel párhuzamosan le is értékelődött a korábban a demokratikus ellenzék privilégiumának számító sejtyszerű szerveződési forma. A magyar ellenzékéből 1988 végén létrejövő Szabad Demokraták Szövetsége kudarcát tehát – e megközelítésből – az magyarázza, hogy korábbi szervezeti erőforrásai elértéktelenedtek, ideológiai mondanivalója pedig nem volt vonzó szélesebb társadalmi rétegek számára.

Azt látjuk tehát, hogy a magyar átmenetben volt egyfelől egy uralkodó gondolkodási irányzat (a demokratikus intézmények megteremtése), és volt egy olyan értelmiségi szubkultúra, amely az intézményes programalkotásnak a többiénél hatékonyabb („hálózatossodott”) formáját teremtette meg. Ugyanakkor azt is meg kell állapítanunk: hiába rendelkezett a demokratikus ellenzék, majd az SZDSZ több erőforrással, mint a népi ellenzék, illetve a belőle megszerveződő MDF, utóbbinak az MSZ(M)P-re való befolyása és az állampárttal való interakciója – formális értelemben – egészen 1990-ig privilegizált volt, s ez meghatározta, hogy nem az SZDSZ, hanem az MDF került kormányzati pozícióba. Viszont éppen az aktorok közötti dominanciaviszonyok, a tartalmi és a szervezeti erőforrások egyenlőtlen eloszlása magyarázza, hogy kormányra kerülve az MDF-nek miért volt elengedhetetlen szüksége az SZDSZ külső támogatására, amit a két párt közötti paktum biztosított. A paktum egyetlen szempontból, a *kormányzati rendszer* stabil alapjainak megteremtése szempontjából érdekes számunka, de mielőtt erre, és a stabil kormányzás lehetőségét megteremtő törvények rövid számbavételére térnénk, először ennek elvi aspektusát, a demokratikus intézményalapítást kell érintenünk. Az új intézmények létrehozatala az új demokratikus rendszer egyik legkurrensebb „mérőszáma” volt a 90-es évek első felében (Lásd: Stephan-Skach, 1993., Greven, 1995., Plasser-Ullram, 1995.), aminek okát Claus Offe pontosan adja meg: működőképes intézményeket kell létrehozni, amelyek „társadalmilag elfogadott sztenderdekkel látják el a cselekvőket azt illetően, hogy mifélek azok a preferenciák és célok, amelyek megengedettek és várhatóan jóváhagyással találkoznak” (Offe, 1994: 6.) Offe az átmenet intézményeinek tervezése kapcsán felhívja a figyelmet az ún. „robotpilóta-hatásra”: „Ha egyszer az intézmények meghonosodtak és széles körű támogatást élveznek, működésük egy robotpilóta vezette repülőgéphez hasonlítható” (Uo.: 7.) Ebben a definícióban egyaránt fontos az intézmények „meghonosodása” és azok „széles körű támogatása”; ez utóbbi azonban nyilván lényegesebb hosszabb folyamat, mint

maga az intézményalapítás. A rendszerváltó aktorok az előbbit viszonylag magas szinten képesek voltak teljesíteni, de – mint később kiderült – éppen a kormányzás terjedelmének „kijelölésében” nem sikerül olyan hatékony megoldásokat intézményesíteniük, amelyek a tartós kormányzati stabilitást biztosíthatták volna.⁸

Vizuálisan is ábrázolva a demokratizálódás négy aspektusát, ezt kapjuk (2. táblázat):

Örökség	A demokratizálás célja	A demokratizálás aktorai	Reformok
Puha diktatúra	Demokratikus intézmények alapítása,	Nyugati tanácsadók, intézményépítő elitek	Jogállam-csomag

Átmenetek és politikai programok: a demokratizálódások változó természetének megértése felé

Az 1945-ös német és az 1989-90-es magyar demokratizálódás röviden felvillantott összehasonlító elemzése felhívja a figyelmünket arra, hogy a demokratizálódásoknak nincsen egy minden helyzetben és időben érvényesíthető foratókönyve. Az 1945-ös verzióban meghatározó szerepet játszott a demokráciára nevelés, az 1989-esben ez azonban jószereivel teljesen kimaradt. Ugyanakkor azt is látnunk kell – s ezzel foglalkozunk ebben a részben -, hogy a demokráciára való nevelés elmaradása a magyar demokratizálódásban olyan deficit, ami –legalábbis 2012-es perspektívából – az egész demokratikus átmenet megszilárdulását nehezíti.

Mielőtt annak okait vizsgálnánk meg, hogy miért is nem kapott kitüntetett szerepet a demokratikus politikai nevelés a magyar átmenetben, röviden utaljunk vissza a Németországról mondottakra. Németországban –mint láttuk – a demokratizálódás döntően külső forrásokból következett be, s az átmenet során maximálisan hasznosították a 20. század első felében felhalmozott nevelési ismeretanyagot is. John Dewey munkássága nélkül elképzelhetetlen német demokratizálás, mint ahogy erre a nevelési fundamentumra építették rá magukat az intézményeket is. A merőben új belátás itt az volt, hogy nem elég intézményeket létrehozni; ezeket az állampolgárok csak akkor fogják elfogadni, ha előzőleg megtanították nekik a demokrácia alapjait. A szó szoros értelmében vett (s fentebb röviden jellemzett) szocializációs folyamat során ugyanakkor nem pusztán a *magánemberek* szintjén kellett változást elérni, hanem meg kellett teremteni a *citizenship* (állampolgár) kategóriáját, ami jóval több, mint emberek összessége. Lényegében a német demokratikus társadalomfejlődés állampolgári alapjait hozták létre, s nem véletlen, hogy a politikai kultúrát vizsgáló híres könyvében az Almond-Verba szerzőpáros az 1960-as évek elején (szemben a 40-es évek végével) már egy megszilárdult demokratikus állampolgári kultúrát konstatál Németország vonatkozásában is (Almond-Verba, 1963).

A magyar rendszerváltásnak még csak nyomokban sem volt ilyen „neveléspolitikai” tartalma. Hogy miért nem, azt három körülménnyel magyarázhatjuk. Az egyik a kádári diktatúra puhuló természete. A magyar átmenetben senki nem érezte azt, hogy a magyar társadalmat át kellene nevelni, hiszen a társadalom tagjai (beleértve magát a pártvezetést is) úgymond azon dolgoztak, hogy a rendszer, ha óvatosan is, de átalakuljon. Azaz: az 1980-as évek második felében már „rendelkezésre állt” egy demokratikus magatartáskészlet. A másik körülmény az, hogy az átalakulást levezénylő, befolyásos politikai elitek éppenséggel az állami monopóliumok ellenében, s a szabadság nevében léptek fel, s egy „felülről meghatározott” demokrácia a szabadság eszményével ellenkezett. Másképpen szólva: a

demokratizálódás főszereplői a liberális demokrácia *liberális* elemére tették a hangsúlyt, azaz a jogállam megteremtését tartották elsődlegesnek s ehhez a feladathoz képest egyáltalán nem foglalkoztak azzal, hogy a jogállamot létrehozható-e egy szélesen megépített citizenship-alap nélkül. Végül a harmadik szempont: a magyar (és tágabban a kelet-közép-európai) demokratizálódás külső, nyugati védnökei sem kívánták meg, hogy az átmenetek során ez a demokratikus társadalmi alapzat létrejöhön⁹. Mindezek eredményeképpen – s ez dolgozatunk e szakaszának fő állítása – a magyar demokrácia a második hullámos nyugat-európai demokráciáktól merőben eltérő karakterrel jött létre.

Mindennek a jelentősége pedig óriási, különösen, ha a téma tárgyalásába bekapcsoljuk a demokrácia teljesítőképességének, hatékonyságának kérdését is. A nemzetközi irodalom a hatékonyságot és a versenyképességet, mint a demokráciák mérésének egyik fontos indikátorát említi. Erre a hatékonyságra azonban egy demokrácia csak akkor képes, ha „tervezett” és tudatosan létrehozzák állampolgári alapzatát is. A magyar rendszerváltásban azonban (mint azt külföldi megfigyelők helyesen rögzítik), csak az intézményeket „tervezték” meg¹⁰, ellenben a társadalmi élet alapjait nem igazították hozzá a liberális demokrácia kívánalmaihoz. Elmondtuk, miért nem. Ez által viszont az új demokrácia magában hordozta a társadalmi versenyképességi deficitet. Hogy ez mennyire akut probléma volt az újonnan demokratizálódó térség számára, Zon már 1994-ben jelzi, amikor megállapítja, hogy a társadalmi kohézió hiánya a térség döntő problémája (Zon, 1994). Viszont a társadalmi kohézió elérése nem történik automatikusan, hanem az ugyanolyan „tervezett”, mint a demokratikus intézmények létrehozatala. Mivel azonban a tervezésnek ez a fajtája kimaradt a negyedik hullámos demokratizálásból, ezért a magyar társadalom percepciójában kezdettől csak az rögzült, hogy a demokrácia a/ intézményes rend; b/ az csak a politikai elit elkülönült osztályára vonatkozik.

Azt kell tehát megfogalmaznunk, hogy a magyar demokratizálódás nyomán azért lett olyan az új demokrácia, amilyen, mert a rendszerváltás idejének uralkodó eszméi *nem* tartalmazták azokat a követelményeket, amelyeket 20-25 évvel a rendszerváltás után kezdünk evidenseknek tekinteni. Az átmenet idején sem a német példa konkrét lefolyása nem volt ismert, sem azok a nemzetközi tapasztalatok, amelyek a politikai nevelésnek a társadalmi kohézióra gyakorolt hatásáról, illetve egy kohézív társadalomnak a politikai intézményekbe vetett bizalmáról tanúskodnak. Ily módon a rendszerváltó magyar pártok programjaiban is hiába keressük a társadalom újraintegrálására vonatkozó elképzeléseket.

Ha az induló évek pártprogramjai nem is beszéltek politikai nevelésről vagy társadalmi kohézióról, valamifajta ideológia azonosságát mégis csak adtak¹¹. S ezzel meg is feleltek az átmenet minimál-követelményeinek, hiszen – még egyszer hangsúlyozom – a fő feladat itt egy konszolidált intézményes átmenet biztosítása volt. Ugyanakkor azt is látnunk kell, hogy az 1990-es évek második felétől már jelentkezik a megtorpanás, mégpedig két területen: a gazdasági versenyképesség csökkenésében és a demokrácia megszilárdulásának megtorpanásában. Felületes válaszképpen e két deficitre szokás azt a politikai választ adni, hogy ezek összefüggenek a Fidesz pálfordulásával, azzal, hogy nevezett párt a liberális pozíciót feladva a konzervatív pólusra helyezte át magát. Ezt a magyarázatot azonban nem fogadhatjuk el, mert hiszen a probléma forrása egészen másutt keresendő: magában a demokratizálás induló modellben.

Az induló modell tehát fontosabb, mint gondolnánk. A német példában láthattuk, hogy az induló modell „fejlődőképés” volt s képes volt integrálni a nevelési eszmények változásait. Messze nem arról van tehát szó, hogy az induló modell eleve elrendeltem csak „jó” lehet. Lényege az adaptivitásban, az alkalmazkodóképességben rejlik. A magyar demokratizálás induló modelljében nem volt benne a demokráciára nevelés és a társadalmi kohézió-teremtés szükségessége, de – mint láttuk – ez meghatározott történelmi okokból maradt ki belőle. Viszont a modell a későbbiekben sem fejlődött tovább, s emiatt már joggal mondhatjuk, hogy

a fejlődés gátjává vált. Ráadásul nemhogy a fejlődés gátjává, de a *visszafejlődés* keretivé lett; a fejlődésképtelen modell a magyar politikai közéletet visszavitte a történelmileg jól ismert konfliktusok mezejére, ahol a meghatározó törésvonal alkotmányvédők és alkotmányellenesek között van. Ahelyett, hogy a konfliktusok átkerültek volna a politikai nevelés-társadalmi kohézió-állampolgárság hármasság új területére (Lásd erről: Csizmadia, 2013.)

Így tehát a demokratizálódást korántsem csak egy rövid szakasznak, hanem egy hosszabb folyamatnak kell tekintenünk, amelyben van lehetőség korrekcióra, de csak akkor, ha az adott országban az erre irányuló szándékok megvannak és a külső késztetések is nagyok. Magyarországon napjainkban egyik ösztönző sincs meg: a politikai aktorok nem érdekeltek egy új társadalmi szerződés megkötésében; a Nyugat (Európai Unió) pedig megelégszik az általános értékek számonkérésével és láthatólag nem érdekli, hogy a nyugatias nevelési és társadalmi eszményeknek megfelelő szerkezet jöjjön létre a térségben és Magyarországon.

A német és a magyar demokratizálódás példáinak összehasonlításával arra jutottam tehát, hogy a sikeres demokratizálódásnak fontos komponense a társadalom demokratikus újraorientálása. Németországban 1945 után ez megtörtént, Magyarországon 1989 után nem. Megmutattam az okokat is. Fontos különbségnek látom, hogy miközben a dolgozatban emlegetett „társadalmi alapok” (a citizenship) egyaránt hiányoztak mindkét országban, ezt a német demokratizálódásban külső erőforrásokból (a tanárok átnevelésével, csereprogramokkal stb.) pótolták, Magyarország esetében azonban ez a fajta külső „segítség” elmaradt. Természetesen a magyar átmenetben is nagy szerepet játszottak a külső tanácsadók (s maga a Nyugat), de ez a támogatás nem terjedt ki a társadalom újraorientálására, hanem megmaradt az intézmények újratervezése szintjén.

Az intézmények egy ideig be is váltották a hozzájuk fűzött reményeket, ám egy idő után fejlődésképtelennek bizonyultak. Ebből arra következtethetünk, hogy maga a rendszerváltó modell nem volt elég teherbíró vagy inkább eléggé komplex. A dolgozatban szándékosan nem tértem ki a folyamat aktuálpolitikai összetevőire, például arra, hogy a 2010-ben hatalomra kerülő Fidesz-kormány egész politikája egy 1945-ös típusú demokratizálódáshoz kíván visszatérni, amikor az állam felső instanciái maguk kívánjuk újraorientálni a társadalmat. Ha tetszik: német mintát akarnak Magyarországon, vagy másképpen az 1945 utáni állampolgári nevelést akarják bevezetni a 2010 utáni Magyarországon. Egy másik dolgozat tárgya lehetne a Fidesz kormányzását ebből a szempontból is mérlegre tenni, és felvetni azt a kérdést, hogy vajon lehet-e társadalmi kohéziót teremteni állami eszközökkel.

Konklúzió

A magyar pártfejlődésről szóló kutatási beszámoló végén szeretném újra kiemelni elégedetlenségemet a jelenre fixált pártkutatásokkal szemben (elsősorban Magyarországra gondolok). A kutatási beszámolóban bemutattam a jelenre koncentrált pártkutatással kapcsolatos aggályaimat – ezeket most szükségtelen megismételni.

Ugyanakkor a kutatásban arra vállalkoztam, hogy egy hiteles és védhető pártfejlődés-teóriát terjesszek elő. Ennek a teóriának a helytállósága nem kis mértékben azon múlik, hogy az általam képviselt „történelmi szemlélet” mennyiben igazolható, azaz: mennyiben sikerült a történelmi folyamatok ismétlődésének tézisének bebizonyítanom. Azt gondolom, hogy a kutatások mai szintjén, amit lehetett, elvégeztem. Természetesen tisztában vagyok vele, hogy vannak veszélyei is az általam alkalmazott módszernek, amely nem kevesebb, mint a „történelem folytonosságának” tézisére épül. A veszélyt elsősorban az jelenti, ha *nem* tudjuk

pontosan meghatározni azt, hogy pontosan *mi* és *miért* ismétlődik, illetve mi az (és miért), amiben a folytonosságnak csekélyebb szerep jut.

A magyar pártfejlődés alapos áttekintése azt mutatja, hogy döntően nem a *polity*, hanem a *politics* szintjén beszélhetünk ismétlődésekről. Még egyértelműbben: a különböző korokban kialakuló, eltérő intézményi szerkezetek között jól megférnek régről átöröklődő *párt-magatartásformák*. Magyarország nem abban különbözik a fejlettebb országoktól, hogy ott nincs, viszont nálunk van szerepe a múltnak és a politikai hagyományoknak, hanem abban, hogy míg Nyugat-Európában a politikai hagyományok folyamatosan átalakulnak (például a pártok közötti interakciók szerkezete is változik), addig nálunk ilyen jellegű magatartásbeli változás nem következik be. Így sajátos módon 2012-ben is sok hasonló magatartásformát regisztrálhatunk, mint száz évvel korábban, egészen más történelmi körülmények között.

Egyben vagyok biztos kutatásom végén: a pártfejlődés kifejezésnek van értelme. A fogalom mögé ugyan állandó változást képzelünk, de a változásnak vannak szelektív mintázatai is. Ezeket szerettem volna megmutatni, s egyben ráirányítani a figyelmet: a magyar párttörténelmi múlt politikatudományi feltárásában súlyos mulasztásaink vannak. Jómagam csak az első lépéseket tudtam megtenni; remélem, nem teljesen sikertelenül.

Jegyzetek a 4. egységhez

¹ Schlett István: Válságkezelés, rendszerváltoztatás vagy a pártstruktúra átalakítása? Politikai dilemmák és válaszok az 1873-1875-ös pénzügyi válság idején. Közgazdasági Szemle, 2007. február, 142-166.

² Lásd Czieger, 1998., 2001., 2011., Kozári, 2005., Szente 2011. műveit.

³ A fúzió előtörténetének és lefolyásának legteljesebb feldolgozását – ismereteim szerint - Oláh Gyula végezte el. Lásd: Az 1875-ik évi fúzió története. Budapest, Franklin társulat, 1908.

⁴ Ezt a tiszta elviséget képviseli Csávolszky Lajos: Ami a baloldalon történik. Budapest, 1873. A pamflet szerzője éppen az elvektől való eltávolodást veti Tisza Kálmán szemére, azaz a politikai tudása ebben az írásban a gazdasági kihívásra adott racionális felelet nem tartozik bele.

⁵ A „centrális erőteréről” Orbán Viktor a 2009-es kötcsei találkozón beszélt. Lásd: Megőrizni a létezés magyar minőségét. A beszéd rövidített és szerkesztett változata. Nagyítás, 2010. február 17.
http://www.nagyitas.hu/common/main.php?cikk_id=568&pgid=cikk

⁶ Bibó eredeti nézetét az 1945-ös átmenetre dolgozta ki. Lásd erről: Bibó, 1986. II.: 49-57. Bibónak a különböző forradalom-fogalmak megkülönböztetéséről alkotott felfogásáról: Csizmadia Ervin: Értelmezzük újra Bibót! Hvg.hu, 2011. augusztus 1. :
http://hvg.hu/velemenypublicisztika/20110801_bibo_istvan_csizmadia_ervin_nem_felni?utm_source=mandiner&utm_medium=link&utm_campaign=mandiner_201111

⁷ A dolgozat a Népszabadság, 2008. augusztus 29.-ei számában jelent meg:
<http://www.nol.hu/archivum/archiv-504733>

⁸ A hatalmas méretű korabeli irodalomból kiemelem Kalmár (1909) munkáját.

⁹ A program a Polgári Magyarországért címmel látott napvilágot.

¹⁰ Spanyol vonatkozásban nagyon érdekesen számol be erről Torres (2006) tanulmánya. A múlt politikai célú felhasználásáról lásd még: Hartog-Revel szerk. (2006.)

Jegyzetek az 5. egységhez

¹ Tágabban a közbeszédben a jobboldaliság, a kereszténydemokrácia, a keresztény-nemzeti vagy a polgári kifejezések szinonimái a konzervativizmusnak. Szorosabb értelemben a konzervativizmusnak megvannak a „doktrinális” ismérvei, s ezek nem egy ponton élesen különböznek a fentebbi szellemi áramlatoktól.

² Apponyi Albert ír emlékirataiban a konzervatív pártpolitikai terheltségéről a dualizmus korai időszakában. Hosszabb fejtegetése nyomán így összegez: „organikus lehetetlenség volt parlamentáris konzervatív pártnak létesítése”. (Apponyi, 1922: 29) a pártpolitikai konzervativizmus gyengeségén túlmenően erősebben hatottak például a publicisztikai és pamfletirodalomban megjelenő, konzervatív indíttatású művek, például Asbóth János tollából: Lásd: Asbóth, 1887.

³ Noha a Fideszt a közvéleményben szokás konzervatívként is aposztrofálni. A párttörténelem visszatéréséről bővebben lásd: Csizmadia, 2009/a.

⁴ Az állapotpszociológiával szemben a folyamatokra és a változásokra koncentrálnó igen inspiratív – bár a civilizációra s nem a pártokra – vonatkozó elmélet Norbert Eliasé. Lásd: Elias: 1994: 17-20.

⁵ A dolgozat eredetileg 1921-ben látott napvilágot a Budapesti Szemle című folyóiratban, mi a Hatvan év tudományos mozgalmi között II. (1935) kötetből hivatkozunk.

⁶ A két háború közötti korszakban a politika- és társadalomtudomány kiemelt feladata a közjó és a közérdek fogalmának meghatározása, illetve e fogalom tartalommal való megtöltése. Ilyen megközelítésben az egyes tudományos diszciplínáknak nem feltétlen csak a tudományos önértéke, hanem ideológiai, a közjót szolgáló funkciója a mérvadó. Lásd erről: Dékány, 1937.

⁷ Ilyen például az Angolos irány politikai gondolkodásunkban a múlt század végén (Concha, 1935. I.: 213-227.) vagy az Egyéni szabadság parlamentarizmus című tanulmánya (Uo. 478-510.)

⁸ Az, hogy az 1867 utáni magyar politikai rendszer parlamentáris volt-e, a mai napig nagy viták tárgya. A témáról szóló (s inkább a felé hajló, hogy csak megszorításokkal volt az) legátfogóbb feldolgozás: Szente, 2011.

⁹ Idézett könyvében Szente Zoltán részletesen foglalkozik a korabeli európai államok parlamentáris struktúrájával és pártrendszerével. Lásd: Szente id. mű: 79-170. A domináns párti rendszerekről lásd még Arian-Barnes (1974) alapcikkét valamint Green (2002) dolgozatát. A szakirodalomban tengernyi írás található a domináns párti országok (Japán, Mexikó és a legtöbb ázsiai ország) pártjairól és az egypárti rendszer összefüggéseiről a demokráciával. A téma dél-afrikai vonatkozásairól: Southall, 2005.

¹⁰ Széchenyi nagy publicisztikai munkássága (Hitel, Világ, Stádium) fejezi ki ezt a tendenciát leginkább. De a korabeli értelmiség más tagjai is rengeteget írnak arról, hogyan kellene nyugatos társadalmi reformokat véghezvinni Magyarországon.

¹¹ Természetesen a párt megalakulása idején még a régi rendi országgyűlés működik, választott és felelős kormányról még szó sincs, s még messze vannak az e tekintetben alapvető változást hozó 1848-as reformok. Lásd ehhez: Szente id. mű, 199-208. A Konzervatív Párt programját egyébként nagy részben Szécsen Antal írta.

¹² A program megtalálható a világhálón: http://prorege.blog.hu/2008/12/01/a_konzervativ_program A letöltés ideje: 2012. szeptember 1.

¹³ A Konzervatív Párt megalakulására válaszul létrejött Ellenzéki Párt által 1847-ben kiadott „Ellenzéki Nyilatkozat” a következőképp fogalmaz: „A magyar kormány, alkotmányos törvényeink ellenére, idegenszerű s nem nemzeti befolyás alatt áll...”. Tökéczki szerk. 1993: 103. Az „idegenszerűség” motívumát – a Horn-kormányra alkalmazva - Orbán Viktor 1997. június 5-én, a „polgári ellenzék” Zeneakadémiai nagygyűlésén, az Ellenzéki Nyilatkozat 150 éves évfordulójára tartott ünnepségen elevenítette fel.

¹⁴ A konszenzuson belül áll a radikális liberális Kossuth és köre valamint a mérsékelt liberális centralisták.

¹⁵ Az osztrák-magyar kiegyezés ötlete jóval a kiegyezés tényleges megkötése és a szabadelvű elit aktivizálódása előtt felbukkant. A konzervatív személyiségek által kezdeményezett tárgyalások azonban – szélesebb elit-támogatás híján – zátonyra futottak. Lásd: Tóth (1995).

¹⁶ Az 1875-ös fúzió részletekbe menő történetéről lásd: Oláh, 1908

¹⁷ Tudvalévő, hogy a parlamentben a Szabadelvű Párt jobboldaliként, a Függetlenségi Párt baloldaliként aposztrofálta önmagát. Míg a Jobboldali Ellenzék elnevezés inkább a kormánypárthoz, addig a Mérsékelt Ellenzék inkább a radikális ellenzékhez (a Függetlenségi Párthoz) képest akarja definiálni önmagát.

¹⁸ Schlett részletesen bemutatja ezt a folyamatot az 1873-as költségvetési vita kapcsán. Lásd: Schlett, 2007. id. mű.

¹⁹ 1875-ben ez a párt 19 taggal került be a parlamentbe. Csak hogy a súlyát érzékeltesük: a Szabadelvű párt 330 fős frakcióval rendelkezett. Lásd: Niamesny, 1928: 18.

²⁰ A központi kormány szerepének erősítése a reformkori centralisták fő programja volt. Lásd erről: Eötvös, 1846/é.n.: 87-326. Amikor 1875-ben a Szabadelvű Párt kormányra került, sokan várták tőle ennek megvalósítását, ám erre nem kerül sor, aminek következtében ez egyre inkább az ellenzéki pártok jelszavává válik. A konzervatív ellenzék vezetője, Sennyey Pál használta a korabeli közigazgatási viszonyok leírására az „ázsiai állapotok” kifejezést. Lásd: Niamesny, id. mű: uo. a kifejezés – kis átalakítással - Orbán Viktor miniszterelnök szótárában jelenik meg, 2012-ben.

²¹ A Nemzeti Párt létrehozatalához nagyban hozzájárult Apponyinak az 1889-es véderővitában játszott, majdnem kormánybuktatással felérő szerepe.

²² A kormánypártba történő ismétlődő ellenzéki integrálódásokról, mint sajátos megújulási metódusról – komparatív megközelítésben is – részletesen ír Sente Zoltán is. A szerző a magyar megoldáshoz nagyban hasonlónak látja az olasz ellenzék időnkénti kormányba integrálódását. Id. mű: 98.

²³ Ez a világos különbségtétel a választási eredményekben a korszakban végig megmutatkozik: a szabadelvű Párt mindig nyer, a konzervatívok – hullámzó teljesítményt nyújtva – mindig veszítenek. Ugyanakkor emellett létezik a – Gerő által alkotott szellemes kifejezéssel – „elsöprő kisebbség”, az a közvéleménybeli hangulat, amely nagyon is bírálja a létező rendszert és potenciális támasztéka az ellenzéknek. Vö. Gerő, 1988.

²⁴ Lásd erről: Domány, 1926; Tomka, 1996.

²⁵ Erről részletesen írok a Konzervatív szellem és pártpolitika című írásomban: Csizmadia, 2009.

²⁶ A szakirodalomban az első hullámot a 20. század elejére, a másodikat az 1945-öt követő időszakra, a harmadikat az 1970-es évekre helyezik. Lásd a témáról: McFaul, 2002.

²⁷ A történelem visszatéréséről: Kagan, 2008.; Torres, 2006. Hartog-Revel eds., 2006.

²⁸ Érdekes módon hasonló következtetésre jut 1945-ös írásában Bibó István is, aki felhívja a figyelmet: nem lehet egyenlőségjeleket tenni ezen irányzatok közé, noha ezt a közönség egy része mégis megteszi. Úgy tűnik: a jobboldaliság különféle árnyalatai a baloldali közönség sem 1945-ben, sem 1990-ben (vagy éppen ma) nem tudja elkülöníteni egymástól.

²⁹ Egy szigorú szövegelemzés valószínűleg kimutatná, hogy milyen pontokon tért el kezdettől az SZDSZ és a Fidesz liberalizmusa. A Fidesz liberalizmusáról elvi szinten a legátfogóbb képet Orbán Viktor adta a Kéri Lászlónak adott interjújában, a Nemzet és liberalizmus című fejezetben. Lásd: Kéri, 1994. 83-90.

³⁰ Ország-menedzselésnek azt nevezem, amikor egy kormánypárt a működésében nem elsősorban elvi és ideológiai megfontolásokat érvényesítve valósítja meg programját, hanem mindenekelőtt technikai és pénzügyi kérdésekre egyszerűsíti le a kormányzati tevékenységet. Erről részletesebben: Csizmadia, 2009/a. 15-16.

³¹ Bár a 2010-es választásra készülve a szabadelvűség gondolatköre még visszaköszön egy gazdasági programban: Matolcsy-Cséfalvy szerk, 2008.

³² A centrális erőter fogalmát 2009-ben – még a választások előtt – a kötcsei találkozón fejti ki Orbán Viktor. Lásd: Megőrizni a létezés magyar minőségét. A beszéd rövidített és szerkesztett változata. Nagyítás, 2010. február 17. http://www.nagyitas.hu/common/main.php?cikk_id=568&pgid=cikk

Lásd: Megőrizni a létezés magyar minőségét. A beszéd rövidített és szerkesztett változata. Nagyítás, 2010. február 17. http://www.nagyitas.hu/common/main.php?cikk_id=568&pgid=cikk

Jegyzetek az 6. egységhez

¹ A polarizálódás az őszödi beszéd kiszivároztatása után válik élesebbé. De a politikai verseny polarizálódását hiba volna valamilyen magyar sajátosságnak tekinteni. A nemzetközi politikatudományban az elmúlt években egyre gyakrabban esik szó erről a jelenségről. A hazai folyamatok értelmezéséhez az elszámoltatás felől: Körösenyi, 2012. Nemzetközi vonatkozásban: Galston, 2011., Fiorina-Abrams-Pope, 2005., Abramowitz-Saunders, 2005., McCarty-Poole-Rosenthal, 2006., Evans, 2003.

² A dolgozat kereteit szétfeszítené, ha a koalíciókra és a kormányzati ciklusokra vonatkozó elméleteknek akár csak vázlatos rajzát akarnánk adni. Laver és Shepsle - és őt követve még sok kutató – különbséget tesz determinisztikus és sztochasztikus elméletek között. Az előbbieket feltételezik a ciklusidő „biztonságát”, illetve kormány általi birtoklását, az utóbbiak a kormányok működését folyamatosan kritikus események által kitettnek minősítik, amelybe bele is bukhatnak. Lásd: Laver-Shepsle, 1998: 30. Az elméleti kutatási irányok bemutatásától és csoportosításától azonban eltekintünk. A parlamentek és a demokratizálódás összefüggéséről Lásd Fish, 2006., Helms, 2008. Magyar nyelven: Ilonszky, 1994., Ilonszky-Judge, 1996., Ilonszky-Kurtán, 1999; Horváth, 2009., 2011. A legújabb nyugati irodalomból lásd a Political Science című folyóirat 2011. júniusi valamint a Commonwealt and Comparative Politics című folyóirat 2011. 4. tematikus számait. Az irodalom bizonyos szegmenseinek feldolgozásához lásd: Csizmadia, 2012.

³ Fölös többségi az a kormány, amelyben benne van legalább egy párt, amelynek „kivételével” a kormány még mindig többségi maradna. Minimális többségi az a kormány, amelyből egyetlen párt sem „távolítható el” anélkül, hogy a kormány kisebbségbe ne szorulna. A dolgozat későbbi részeiben látjuk, hogy mely kormányokból mely pártok lettek volna kihagyhatók 1990 és 2002 között.

⁴ Nyugat-Európára vonatkozóan nem csak azért dolgozunk 1990 előtti adatokkal, mert az egyes nyugati demokráciák 1945 és 1990 között megfelelő esetszámot produkáltak, hanem azért is, mert a kelet-közép-európai rendszerváltó országok elitjei (s dolgozatunk fókuszában ez áll) a korábbi nyugati mintákat tekintik etalonnak, s ha a rendszerváltók – például Magyarországon - nem is tudnak kiválasztani egy fix ciklusmodell, de a kormányzati stabilitás nyugati „modellje” a kormány-ellenzék „közmegegyezés” egyik fix pontjává válik.

⁵ De például 1993-94-ben Olaszországban az egész ciklusgazdálkodás 1945 utáni rendje kérdőjeleződött meg. Olaszországban 1945 és 1987 között 35 kormány működött a következő megoszlásban: 18 „fölös többségi”, 14 kisebbségi és 3 „minimális többségi”. Érdekes adat, hogy a fölös többségi kormányok, a maguk 17 hónapos kormányzati átlagával, majdnem kétszer annyi időt kormányoztak, mint a kisebbségi kormányok a maguk 9 hónapos átlagával (Schofield, 1995: 250.). Nyilvánvaló, hogy a fölös többségek egyfelől túlbiztosításként szolgáltak, másfelől azonban az összehasonlító adatok is azt mutatják: ezek a kormányok bármilyen másfajta kormányzati típusnál hatékonyabbak. Ugyanakkor folyamatos jelenlétük kényszer is volt, hiszen az 1945 utáni periódus szélsőségesen frakcionalizált (általában legalább 7 párt volt a parlamentben) politikai versenyt eredményezett. 1990 után viszont éppen abból kiindulva határozzák el az egész választási és pártrendszer reformját, hogy a régi proporcionális rendszer a kormányzás szintjén sem volt hatékony. Az 1993-94-es választójogi reform eredményeképpen új pártok és koalíciók keletkeztek, amelyeknek eredményeképp növekedett a kormányzatok kormányzási ideje, de a kormányzati stabilitás továbbra sem megoldott.

⁶ A szakirodalom ritkábban foglalkozik vele, itthon pedig szinte egyáltalán nem, hogy szignifikáns összefüggés van a politika rendszer stabilitása és a kormányzati ciklusgazdálkodás szokásszerűsége között. Ritkán válik politikatudományi elemzés tárgyává, hogy 1990 után nem csak a jogintézmények átvétele lehetett cél, hanem a kormányzás stabilitása, stabil kormányzati ciklusok megteremtése is. Ugyanakkor mivel a magyar demokrácia kiépülése nem fonódott össze a jóléti állam prosperálásával (sőt éppen ellenkezőleg), Magyarországon szóba sem jöhetett a jóléti állam jellegzetes „hosszú kormányzati ciklusa”.

⁷ Jaap Woldendorp és munkatársai 1993-ban tesznek először kísérletet egy olyan adatbázis létrehozására, amely komplex: benne pontosan meghatározzák a kormányzás fogalmát, a kormányzás kezdő- és zárónapját és számos más kérdést, ami a korábbi kutatásokban zavart és bizonytalanságot okozott. (Woldendorp-Keman-Budge, 1993: 1-120.). Ez a munka lesz azután az alapja az 1998-ban megjelent, 20 európai országra kiterjedő komplex adatbázisnak (Woldendorp-Keman-Budge, 1998: 125-164.), amelyben lefektetik a kormányzáskutatás azóta is legkomplexebbnek tekintett kritérium-rendszerét, s a kritériumok közé felveszik a

kormány megalakulását és befejeződését, a kormányon eltöltött napok számát, a kormány megszűnésének okait, a kormány típusát, a kormánypártok parlamenti mandátumainak arányát, a miniszterelnöki és a miniszteri hivatali idő hosszát, a miniszterelnökök és a miniszterek cserélődését a kormányban és így tovább. (Uo.: 126-127.)

⁸ Erre a versengésre példa, hogy a rendszerváltás utáni első ciklusban a kezdetben lojális külső támogató SZDSZ 1991 és 1994 között már totálisan támadja az MDF vezette kormányt. Kis János, az SZDSZ első elnöke több cikkben is jelzi: pártjának a kormány felmorzsolása az érdeke, s már 1991 tavaszán a kormány távozása utáni helyzetre készül. Lásd: Kis , 1991. A kompetitív aktor-magatartásról a legátfogóbban lásd: Körösi, 1993.

⁹ A domináns és a centrális párt fogalmát – ismereteim szerint - Peter van Roozendaal alkalmazta először Hollandia kormányainak történeti vizsgálata során. Domináns játékosnak nevezi a pártarénában a legnagyobb parlamenti képvisellel és azon belül a legerőteljesebb kormányzati pozícióval rendelkező pártot (amely fontos sajátossága a „hivatal-központúság”); centrális játékosnak pedig azt, amely elengedhetetlen a kormányzáshoz (és nem annyira hivatal- mint inkább policy-orientált). Lásd: Roozendaal, 1993. Töle veszi át Nikolenyi, akinek munkájára főként támaszkodunk.

¹⁰ Müller-Rommel id. mű, 8-10..

¹¹ Fontos szempont, hogy a fölös többségi kormányok léte független a koalíciót alkotó pártok ideológiai karakterétől, azaz: bal- és jobboldali kormányok egyaránt ugyanazt a „túlbiztosítást” alkalmazták.

¹² A nyugat-európaiaktól (például a brittől) eltérő sajátosság, hogy Magyarországon a gyakori ciklusváltások következtében az ellenzéknek soha nem maradt elég ideje felkészülni a kormányzásra. Ezért lehetett jellemző egyszerre az MSZP-re, hogy „végveszélyben” van, mint kormánypárt, ugyanakkor választást is képes nyerni. Ehhez a problémához lásd: Csizmadia Ervin: Végpont és kihívás. Az MSZP megújíthatóságáról. Élet és Irodalom, 2004. július 30.

¹³ A követelés egyik első és visszatérő megfogalmazója Fricz Tamás, aki számos cikkben és tanulmányban fejtette ki az előrehozott választás szükségessége mellett érveit. Az előrehozott választás teóriájának kritikáját lásd: Körösi, 2008.

¹⁴ A második Gyurcsány-kormány programja Magyarország európai felzárkózását tűzte ki célul. Lásd: A Magyar Köztársaság kormányának programja: <https://hirkozpont.magyarorszag.hu/srv/letolt?id=961804&lang=hu>. Az új kormányprogram azonban olykor éles ellentétben állott az MSZP 2006-os választási programjával: <http://magyarszocialistapart.network.hu/blog/magyar-szocialista-part-hirei/eros-koztarsasag-siker-es-magyarorszag-a-partprogram>. Erre az ellentmondásra már az őszi beszéd kiszivárgása előtt többen felhívták a figyelmet.

¹⁵ A 2. Gyurcsány-kormány 2006 ősztől követett politikai felfogásának jellemzésére használja az irodalom a „túlfeszült policy kormányzás” kifejezést. Lásd erről: Csizmadia, 2008: 352-364.

¹⁶ Ezek közül a 2007 tavaszán kiadott kötetét vagy a Megegyezés című pamfletet (Népszabadság, 2008. augusztus 29. érdemes említeni. Egyik sem ért célt, holott Gyurcsány baloldali politikustól korábban nemigen látott megértést próbált gyakorolni a jobboldal irányába.

¹⁷ Ennek példája, hogy Gyurcsány Ferenc miniszterelnök és Orbán Viktor volt miniszterelnök között 2005 őszi – Gyurcsány kezdeményezésére – nyilvános vitára kerül sor a Parlamentben. A vitát közvetítette az Magyar Televízió.

¹⁸ Az őszi beszéd utáni helyzetre alkalmazható a prelegitimitás fogalma, mikor is kormány és ellenzék kölcsönösen megvonják egymástól a minimális bizalmat. A helyzet értelmezéséhez nagyon jó alapokat ad Guglielmo Ferrero elmélete a prelegitimitásról. Lásd: Ferrero, 2001: 157-170.

¹⁹ A pártonkívüli Bajnai Gordon viszont 2009 tavaszától mégis csak képes az MSZP-t megszorító programjának támogatására rábírn.

²⁰ A botrányspirál beindulása 2007-től kezdődően MSZP-s országos és fővárosi politikusok börtönbe kerülését is eredményezte. A Szocialista Párt belső harcai nyomán lényegében saját maga állította ki magát a „korrupt párt” negatív képét. A Fidesz 2010-ben kezdődő kormányzásában – éppen a korábbi botrányok és korrupció felszámolására – olyasféle „forradalmi” kormányzással próbálkozik, mint 1993-ban Berlusconi akkor alakuló Forza Italiája, amely a hagyományos olasz pártok korrupciós és botrányos ügyeinek köszönhető gyors felfutását és kormányra kerülését.

²¹ Ennek a változásnak az első látványos bizonyítéka Orbán Viktor háromrészes cikksorozata a Magyar Nemzetben: A vízválasztó: július 29., augusztus 5., szeptember 9. Ezekben az írásokban a Fidesz vezetője már – igaz nem nyíltan – mintha az őszi beszéd ismeretében fogalmazná meg „leleplező” véleményét.

²² Ezért is várták hiába a választók a Fidesz gazdasági programját a 2010-es választások előtt és utána is egy ideig. A Széll Kálmán terv jóval később születik meg.

Jegyzetek a 7. egységhez

¹ A Kádár-rendszer számos aspektusát magam is feldolgoztam. Lásd: Csizmadia, 1995; Csizmadia, 2001; Csizmadia, 2013/b.

² Az eliteknek a demokratizálódásban és a demokráciában betöltött szerepéről lásd: Higley-Burton, 2006.

³ Negyedik típusúnak nevezi manapság a szakirodalom egy része az 1989-90-es átmenetet. Ez a megközelítés a kelet-közép-európai átmeneteket nem vonja össze az 1970-es évek dél-európai átmeneteivel és a kettő közötti különbségeket hangsúlyozza. Lásd például: McFaul, 2002.

⁴ Egyáltalán nem véletlen, hogy a magyar rendszerváltásban a Bibó-féle „határolt forradalom” koncepciót érvényesülő SZDSZ felértékelődött. Ennek az értelmiségi elitnek volt talán a legkidolgozottabb forgatókönyve az átmenetre. Lásd erről: Csizmadia, 2013/b. Továbbá a kelet-közép-európai ellenzéki mozgalmak szerepéről az East European Politics and Societies című folyóirat 2011. májusi tematikus számát a kelet-közép-európai ellenzéki mozgalmakról és azok örökségéről.

⁵ Véleményem szerint ennek a kettős szerkezetnek a megtörésére tett kísérletet már az első Orbán-kormány, de még inkább a második. Az az érzet tehát, ami ma uralkodik, hogy ti. „alkotmányos válság” van, abból ered, hogy a kormányzó magyar jobboldal valóban szembemegy a rendszerváltás során kialakított stratégiai modellel, amelynek lényege a kormányoldal és az ellenzék latens együttműködése, illetve, hogy a hatalomgyakorlásból a hatalmon kívüli szellemi ellenzék is kiveszi a részét.

⁶ Lásd például: Payne, 2006; James, 2003; Wexler, 1983.; Zink, 1957.

⁷ Mint például Herz, 1948; Gurland, 1949.

⁸ Az intézményalapítás részeként a következő tényezők sorolhatók fel: a függetlenség elnyerése, az új alkotmány elfogadása (vagy a régi módosítása), az első szabad választás, az első demokratikus kormány megalakítása. Ezek a tényezők valamennyi poszt-szocialista országban meghatározták az átmenetet.

⁹ Az Inglehart–Welzel szerzőpáros több írásában is bemutatja, hogy az 1989-90-es átmenetekben a társadalmi tényezők (az ő fogalmukkal: a „közönséges emberek”) alulpreferáltak. Lásd: Inglehart–Welzel, 2008.

¹⁰ Lásd például Greven, 1995.

¹¹ Lásd Tóth István János és Kovács Éva tanulmányát a korai pártprogramokról: Kovács-Tóth, 1992.

Irodalom a 2. egységhez

Carothers, T. (1999): Aiding democracy abroad. New York, NY: Carnegie Endowment.

Boix, C. (1999). Setting the rules of the game. *American Political Science Review*, 93, 609-624.

Cusack, T., Iversen, T., Soskice, D. (2007): Economic interests and the origins of electoral institutions. *American Political Science Review*, 101, 373-391.

Rodden, J. (2009): Back to the future? Endogenous institutions and comparative politics. In M. Lichbach & A. Zuckerman (Eds.), *Comparative politics* (2nd ed., 333-357). Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Acemoglu, D., Robinson, J. (2000): Why did the West extend the franchise? *Quarterly Journal of Economics*, 115, 1167-1199.

Llavador, H., Oxoby, R. J. (2005): Partisan competition, growth, and the franchise. *Quarterly Journal of Economics*, 120, 1155-1189.

Przeworski, A. (2008): Granted or conquered? A history of suffrage extensions. *British Journal of Political Science*, 39, 291-321.

Ziblatt, D. (2008): Does landholding inequality block democratization? A test of the bread and democracy thesis and the case of Prussia. *World Politics*, 60, 610-641.

Ziblatt, D. (2009b): Shaping democratic practice and the causes of electoral fraud: The case of nineteenth century Germany. *American Political Science Review*, 103, 1-21.

Boix, C. (2003): *Democracy and redistribution*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

Berins Collier, R. (1999): *Paths toward democracy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.

- Iversen, T., Soskice, D. (2009b.): Two paths to democracy. Paper presented at the annual meeting of the American Political Science Association, Toronto, Canada.
- Tilly, C. (2004): *Contention and democracy in Europe, 1650-2000*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Tilly, C. (2007): *Democracy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Berman, S. (2007): Lessons from Europe. *Journal of Democracy*, 18, 28-41.
- Bermeo, N. (2003): *Ordinary people in extraordinary times*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Bernhard, M. (2001): Democratization in Germany: A reappraisal. *Comparative Politics*, 33, 379-400.
- Bernhard, M. (2005): *Institutions and the fate of democracy*. Pittsburgh, PA: University of Pittsburgh Press.
- Capoccia, G. (2001): Defending democracy: Strategies of reaction to political extremism in inter-war Europe. *European Journal of Political Research*, 39, 431-460.
- Capoccia, G. (2005): *Defending democracy*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Ertman, T. (1998): Democracy and dictatorship in interwar Europe revisited. *World Politics*, 50, 475-505.
- Kopstein, J. S., Wittenberg, J. (2003): Who voted communist? Reconsidering the social bases of radicalism in interwar Poland. *Slavic Review*, 62, 1.
- Diamond, J., Robinson, J. (Eds.). (2010): *Natural experiments of history*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Kreuzer, M. (in press): Historical knowledge and quantitative analysis: The case of PR adoption in early democracies. *American Political Science Review*.
- Moore, B., Jr. (1966): *The social origins of democracy and dictatorship*. Boston, MA: Beacon.
- Luebbert, G. (1991): *Liberalism, fascism, and social democracy*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Rueschemeyer, D., Stephens, J., & Stephens, E. (1992): *Capitalist development and democracy*. Cambridge, UK: Polity.
- O'Donnell, G., Schmitter, P. (1986): *Tentative conclusions about uncertain democracies*. Baltimore, MD: Johns Hopkins University Press.
- Mahoney, J., Rueschemeyer, D. (Eds.) (2003): *Comparative historical analysis in the social sciences*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Bates, R., Greif, A., Levi, M., Rosenthal, J.-L., Weingast, B. R. (1998): *Analytic narratives*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Orren, K., Skowronek, S. (2004): *The search for American political development*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Pierson, P. (2004): *Politics in time*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Almond, G., Flanagan, S. C., & Mundt, R. J. (1973). *Crisis, choices and change*. Boston, MA: Little, Brown.
- Berins Collier, R. (1999): *Paths toward democracy*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Pierson, P. (2004): *Politics in time*. Princeton, NJ: Princeton University Press.
- Przeworski, A. (1993): Democracy as a contingent outcome of conflicts. In J. Elster & R. Slagstad (Eds.), *Constitutionalism and democracy* (pp. 59-80). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Thelen, K., Steinmo, S. (1992): Historical institutionalism in comparative politics. In S. Steinmo, K. Thelen, F. Longstreth (Eds.), *Structuring politics* (pp. 1-32). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mahoney, J., Thelen, K. (2010): A theory of gradual institutional change. In J. Mahoney & K. Thelen (Eds.), *Explaining institutional change* (pp. 1-37). Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- North, D. (1990): *Institutions, institutional change and economic performance*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Pierson, P. (2000): Increasing returns, path dependence, and the study of politics. *American Political Science Review*, 94, 251-267.
- Shepsle, K. (2008): Old questions and new answers about institutions. In B. Weingast & D. Wittmann (Eds.), *The Oxford handbook of political economy* (pp. 1031-1049). Oxford, UK: Oxford University Press.
- Bartolini, S., Mair, P. (1990): *Identity, competition, and electoral availability*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Flora, P., Kuhnle, S., Urwin, D. (1999): *State formation, nation-building and mass politics in Europe: The theory of Stein Rokkan*. Oxford, UK: Oxford University Press.
- Rokkan, S. (1970): *Citizens, elections, parties*. Oslo, Norway: Universitetsforlaget.
- Rokkan, S., Urwin, D. (1983): *Economy, territory, identity: Politics of West European peripheries*. London, UK: Sage.

- Kommissrud, A. (2009): Historical sociology. A Rokkanian approach to Eastern European development. Lexington, MA: Lexington Books.
- Lawson, K., Römmele, A., Karasimeonov, G. (Eds.). (1999). Cleavages, parties and votes. Studies from Bulgaria, the Czech Republic, Hungary, Poland and Romania. Westport, CT, Praeger.
- Kitschelt, H. (1994): Transformation of European social democracy. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Mair, P. (1997): Party system change. Oxford, UK: Clarendon.
- Duverger, M. (1954). Political parties. New York, NY: John Wiley. (Original work published 1951)
- Katz, R., Mair, P. (Eds.). (1994): How parties organize. London, UK: Sage.
- Sartori, G. (1976): Parties and party systems. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Berman, S. (1998): The social democratic moment. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- Bloch, M. (1954): The historian's craft. New York, NY: Knopf. (Original work published 1949)
- Trevor-Roper, H. (1980): History and imagination. Oxford, UK: Clarendon.
- Capoccia, G., Kelemen, R. D. (2007): The study of critical junctures: Theory, narrative and counterfactuals in historical institutionalism. *World Politics*, 59, 341-369.

Irodalom a 3. egységhez

- Almond, Gabriel A.-Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture. Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.
- Almond, Gabriel, A.-Verba, Sidney (1997): Állampolgári kultúra. *Szociológiai Figyelő*. 1-2. 17-52.
- Andersen, Lisa (2005): *Third Parties ein Historical Perspective*. , Manuscript, Chicago.
- Andersen, Kristi (1979): *The Creation of Democratic Majority 1928-1936*. University of Chacago Press.
- Andeweg, Rudy B. (2000): *Consociational Democracy*. *Annual Review of Political Science*, June, 509-536.
- Apponyi Albert (1896): *Beszédek I. Singer és Wolfner Kiadása. Beszéd a véderővitában 1889-ben*. 640-641.
- Apponyi Albert (1922): *Ötven év. Ifjúkorom – Huszonöt év az ellenzéken*. Pantheon Irodalmi Intézet, Budapest.
- Ágh Attila (2001): *A korai konszolidáció és az EU-alkalmazkodás Közép-Európában*. *Politikatudományi Szemle*, 1-2. 25-44.
- Babits Mihály (2005): *A magyar jellemről*. In.: *Tanulmányok, esszék*. Kortárs Kiadó. 514-553.
- Bakke, Elisabeth-Sitter, Nick (2005): *Patterns of Stability: Party Competition and Strategy in Central Europe since 1989*. *Party Politics*, March. 243-263.
- Bardi, Luciano-Mair, Peter (2008): *The Parameters of Party Systems*. *Party Politics*, 2. 147-166.
- Bates, Stephen-Smith, Nicola J (2008): *Understanding Change in Political Science: Ont he Nedd to Bring Space into Theoretical Positions and Empirical Analyses*. *Political Studies Review*. Aug., 191-204.
- Bibó István (1984): *Eltorzult magyar alkat, zsákutcás magyar történelem*. In. *Válogatott tanulmányok, II. Magvető Kiadó* , 569-620.
- Blue, Frederick, J. (1973): *The Free Soliers: Third Party Politics, 1848-1854*. Urbana: University of Illinois Press.
- Boas, Taylor C. (2007): *Conceptualizing Continuity and Change: The Composite-Standard model of Path Dependence*. *Journal of Theoretical Politics*. January, 33-54.
- Bozóki András (1995): *Konfrontáció és konszenzus. A demokratizálás stratégiái*. Savaria University Press.
- Broughton, David-Donovan, Mark eds. (1999): *Changing Party Systems in Western Europe*. London.
- Campbell, James, E. (2006): *Party Systems and Realignment in US 1868-2004*. *Social Science History*. 3. 359-386.
- Czieger András (1998): *A kormányférfi. A dualizmuskori kormányzati politika egyes kérdéseiről*. *Századvég*. 11. 3-24.
- Czieger András (2001): *A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában*. *Századvég*, tavasz. 95-120.
- Csigó Péter (1997): *A Bokros-csomag jelentősége a politikai diskurzusban*. *Politikatudományi szemle*, 4. 27-58.
- Csizmadia Ervin (2001): *Ösztön és politika. Makkai János és a reformjobboldal a két világháború között*. Új Mandátum Kiadó.

- Csizmadia Ervin (2003): Formális és informális politika. In. A politika és az értelmiség. Pártok, agytrösztök, hálózatok. Századvég Kiadó, 261-280.
- Csizmadia Ervin (2007): Politikai változáselemzés. Miért változnak pártok, kormányok politikusok? L'Harmattan Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2009): A konzervatív szellem és a pártpolitika. Népszabadság, február 26.
- Dobszay Tamás (2008): "Szokjon gyapjas fülük ezután már gyakrabban hallható igazság szavához". A politikai élet verbális közegének átrendeződése a reformkorban. 1. 113-150.
- Enyedi Zsolt (1993): Pillér és szubkultúra. A politikai-kulturális tagolódás egy lehetséges fogalmi kerete. Politikatudományi Szemle, 4. 21-50.
- Enyedi Zsolt (1998): Pártrendszer és politikai konszolidáció. Politikatudományi Szemle, 3. 5-32.
- Enyedi Zsolt-Körösényi András: Pártok és pártrendszerek. Osiris.
- Falvey, Matthew (2005): Changes in Party Structure: Origins and Implications. The Midwest Political Science Association, Chicago.
- Flett, Keith (2000): Socialists and the origins of Labour: some other perspectives. International Socialism Journal, autumn.
- Földes György-Hubai László szerk.(1999): Parlamenti választások Magyarországon 1920-1998. Napvilág Kiadó.
- Gillespie, David, J. (1993): Politics at the Periphery: Third Parties in Two-Party America. Columbia: University of South Carolina Press.
- Gryzmala-Busse, Anna (2006): Authoritarian Determinants of Democratic Party Competition. The Communist Successor Parties in East-Central Europe. Party Politics, May, 415-437.
- Gunther, Richard-Montero, Jose Ramon-Linz, Juan eds. (2002): Political Parties: Old Concepts and New Challenges. Oxford University Press.
- Holmes, Leslie (1993): The End of Communist Power. New York: Oxford University Press.
- Horowitz, Shale-Browne, Eric C. (2005): Sources of Post-Communist Party System Consolidation: Ideology versus Institution. Party Politics, Nov. 689-706.
- Huntington, Samuel (1991): The Third Wave: Democratization in Late Twentieth Century. Norman: University of Oklahoma Press-
- Illonszki Gabriella-Kurtán Sándor (1999): A magyar parlamenti elitek: demokratizálás és elitváltás. Politikatudományi Szemle, 4. 49-80.
- Kalmár Antal (1909): Új dualizmus. Rényi Károly Kiadása.
- Katz, Richard S.-Mair, Peter (1995): Changing Models of Party Organization and Party Democracy: The Emergence of the Cartel Party. Party Politics, 1. 5-28.
- Kecskeméti Károly (2008): Magyar liberalizmus 1790-1848. Argumentum Kiadó-Bibó István Szellemi Műhely.
- Kitschelt, Herbert (1991): The Formation of Party Systems in East Central Europe. Politics and Society.
- Kopstein, J. (2003): Postcommunist Democracy: Legacies and Outcomes. Comparative Politics, January.
- Kovács Éva-Tóth István János (1992): Ki mit mondott 1990-ben? Választási programok tartalom-elemzése. Politikatudományi Szemle, 1. 99-124.
- Kozári Mónika (2005): A dualista rendszer 1867-1918. Pannonica Kiadó.
- Körösényi András (1993): Kié a hatalom? A hatalom pluralitása Magyarországon, 1990-1992. Politikatudományi Szemle, 4. 5-20.
- Körösényi András (1995): Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? Szocialista-szabaddemokrata koalíciókötés, 1994. In: Gombár Cs. et.al.: *Kérdőjelek: a magyar kormány 1994-1995*. Budapest: Korridor. Politikai Kutatások Központja, 260-280.
- Körösényi András (1996): Nomenklatúra és vallás – törésvonalak és pártrendszer Magyarországon. Századvég, nyár, 67-94.
- L. Nagy Zsuzsa (2007): Egy politikus polgár portréja. Rassay Károly. Napvilág Kiadó.
- Laver, Michael-Schofield, Norman (1998): Multiparty Government: The Politics of Coalition in Europe. University of Michigan Press.
- Linghard, Daniel, K. (2004): Party Development, Periodization, and Political Science: Lessons from the Late Nineteenth Century. Political Science Association, Chicago.
- Linz, Juan-Stepan, Alfred (1996): Problems of Democratic Transition and Consolidation. Southern Europe, South America and Post-Communist Europe. Baltimore-London: The Johns Hopkins University Press.
- MacDonald, Stuart-Rabinowitz, George (2005): The Logic of Party Polarization. The Midwest Political Science Association, Chicago.
- Hahoney, James-Kimball, Erin-Koivn, Kendra L. (2009): The Logic of Historical Explanation in the Social Sciences. Comparative Political Studies, January, 114-146.
- Mair, Peter (1997): Party System Change: Approaches and Interpretations. Oxford University Press.

- Mair, Peter (2006): Party System Change. In. Richard Katz-William Krotty eds.: Handbook of Political Parties. London: Sage.
- McAllister, Ian-White, Stephen (2007): Political Parties and Democratic Consolidation in Post-Communist Societies. Party Politics, March, 197-216.
- Markus, G. György (1996): Party Systems and Cleavage Translation in Hungary. Working Papers in Political Science, 3. Institute for Political Science Hungary Academy of Sciences.
- Moller, Jorgen (2009): Post-Communism Regime Change. Abingdon.
- Müller, Wolfgang C.-Strom, Kaare, eds. (2000): Coalition Governments in Western Europe. Oxford University Press.
- O' Donnell, Guillermo- Schmitter, Philippe C.- Whitehead, Laurence eds.(1986): Transitions from Authoritarian Rule: Comparative Perspectives. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Oláh Gyula (1908): Az 1875. évi fúzió története. Franklin Társulat – Magyar Irodalmi Intézet.
- Pesti Sándor (2002): Az újkori magyar parlament. Osiris Kiadó.
- Pétevári Zsolt (2009): Az elaggott rendszerpárt. Élet és Irodalom. Élet és Irodalom, október 2.
- Pridham, Geoffrey (2000): The Dynamics of Democratization: A Comparative Approach. New York.
- Prohászka Ottokár (1918): Kultúra és terror. Az „Élet” Kiadása, Budapest.
- Rotberg, Robert I. (2001): Politics and Political Change. Cambridge University Press.
- Rivera, S (1996): Historical Cleavages or Transition Mode? Influences on the Emerging Party Systems in Poland, Hungary, and Czechoslovakia. Party Politics, April.
- Rudai Rezső (1936): A politikai ideológia, a pártrendszer, a hivatás és életkor szerepe a magyar képviselőház és a pártok életében. 1861-1935. Magyar Társadalomtudományi Társulat Kiadása.
- Schlett István (2004): A politikai gondolkodás története Magyarországon I. Rejtjel Kiadó.
- Schofield, Norman (2006): Architects of Political Change. Cambridge University Press.
- Smith, Graham (2009): Democratic Innovations. Designing Institutions for Citizen Participation. Cambridge University Press.
- Stokes, Gale (1996): Three Eras of Political Change in Eastern Europe. New York, Oxford University Press.
- Sykes, Patricia (2004): Toward a More Competitive Two-Party System? Party Governance in USA and UK. American Political Science Association, Chicago.
- Szabó Dániel-Boros Zsuzsa szerk. (1999): Parlamentarizmus Magyarországon 1867-1944. Korona Kiadó.
- Szirtes Artúr (1917): Gazdaságpolitikai pártok fejlődése. Adatok a politikai pártok lélektanához. Táltos Kiadása, Budapest.
- Szűcs Zoltán Gábor (2009): Hogyan olvassuk a 18. század magyar politikai irodalmát? Korall, április.
- Takáts József (2007): Modern magyar eszmélet története. Osiris Kiadó.
- Tamás Gáspár Miklós (1991): A katasztrófa módszertana. Népszabadság, április 6.
- Teller Gyula (1996): A három részmagyarország. Századvég, nyár, 52-66.
- Thompson, John (2000): Political Scandal. Power and Visibility in the Media Age. Polity Press.
- Timmermans, Arco, I. (2003): High Politics in Low Countries. An Empirical Study of Coalition Agreements in Belgium and Netherlands.
- Toole, James (2007): The Historical Foundations of Party Politics in Post Communist East-Central Europe. Europe-Asia Studies, July, 541-566.
- Tóth Csaba (2001): A magyar pártrendszer fejlődésének fő iránya. Politikatudományi Szemle, 3. Szám. 81-104.
- Vonyó József (2002): Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus. Tanulmányok. Pannónia Könyvek, Pécs.
- Voss-Hubbard, Mark (2002) : Beyond Party: Cultures of Antipartisanship in Northern Politics before the Civil War. Baltimore: Johns Hopkins University Press.
- Webb, Paul (2002): Parties and Party Systems: More Continuity than Change. Parliamentary Affairs, 55. 363-376.
- Webb, Paul-White, Stephen eds. (2007): Party Politics in New Democracies. Oxford University Press.
- Wittenberg, Jason (1997): Rethinking Political Continuity in East Central Europe. Working Paper: <http://www.ciaonet.org/conf/ece01/ece01wjj.html>
- Wittenberg, Jason (2003): Historical Legacies and Post-Communism. Working Paper, Annual Meeting of the American Political Science Association.

Irodalom a 4. egységhez

- Bibó István (1986): A magyar demokrácia válsága. In. Bibó István válogatott tanulmányok, Magvető Kiadó, II.
- Czieger András (1998): A kormányférfi . A dualizmuskori kormányzati politika egyes kérdéseiről. Századvég. 11. 3–24.
- Czieger András (2001): A hatalomra jutott liberalizmus és az állam a dualizmus első felének magyar politikai gondolkodásában. Századvég, tavasz. 95–120.
- Czieger András (2011): Politikai korrupció a Monarchia Magyarországon. Napvilág Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2009): A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában: Új hipotézisek. Politikatudományi Szemle, 4. 7-33.
- Csizmadia Ervin (2012): Kormányzati ciklusok és ciklusváltás. Politikatudományi Szemle, megjelenés előtt
- Grzymala-Busse, Anna (2002): Redeeming the Communist Past: The Regeneration of Communist Parties in East Central Europe. New York: Cambridge University Press.
- Hartog, Francois-Revel, Jacques eds. (2006): A múlt politikai felhasználásai. . L'Harmattan Kiadó
- Kalmár Antal (1909): Új dualizmus. Régi Károly Kiadása.
- Kovács Éva-Tóth István János (1992): Ki mit mondott 1990-ben? Választási programok tartalomelemzése. Politikatudományi szemle, 1. 99-124.
- Kozári Mónika (2005): A dualista rendszer 1867–1918. Pannonica Kiadó.
- Pokol Béla (1998): A politikai demokrácia problémái. Magyarország Politikai Évkönyve, 78-89.
- Szente Zoltán (2011): Kormányzás a dualizmus korában. A XIX. Századi parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után. Atlantisz Kiadó.
- Torres, Pierre Ruiz (2006): A történelem politikai felhasználásai Spanyolországban. In.: Francois Hartog-Jacques Revel: A múlt politikai felhasználásai. L'Harmattan Kiadó, 113-138.
- Tóth Csaba (2001): A pártrendszer fejlődésének fő iránya. Politikatudományi Szemle, 3. 81-104.
- Toole, James (2007): The Historical Foundations of Party Politics in Post Communist East-Central Europe. Europe-Asia Studies, July, 541-566.
- Wolin, Richard (2011): The Ghost of A Tortured Past: Europe's Right Turn. Dissent, Winter.

Irodalom az 5. egységhez

- Apponyi Albert (1922): Ötven év. Ifjúkorom – huszonöt év ellenzékben. Pantheon Irodalmi Intézet Rt. Második kiadás.
- Arian, Alan- Barnes, Samuel B. (1974): The Dominant Party System: A Neglected Model of Democratic Stability. The Journal of Politics, Augustus, 592-614.
- Asbóth János (1887): Konservatív magyar politika. Aigner Lajos Kiadása, Budapest.
- Bibó István (1984): A magyar demokrácia válsága. In. Uő: Válogatott tanulmányok, 1945-1949. II. Magvető Kiadó, Válogatta és az utószót írta: Huszár Tibor, 27-37.
- Century. American Political Science Review, 619-626.
- Concha Győző (1935): A konzervatív és a liberális elv. In. Concha Győző: Hatvan év tudományos mozgalmak között. Összegyűjtött értékezései és bírálati. II. Magyar Tudományos Akadémia Kiadása, 520-573.
- Csigó Péter (1997): a Bokros-csomag jelentősége a politikai diskurzusban. Politikatudományi szemle, 4. 27-56.
- Csizmadia Ervin (2009/a): A magyar pártfejlődés történelmi perspektívában: Egy új hipotézis. Politikatudományi Szemle, 4. 7-36.
- Csizmadia Ervin (2009/b): Konservatív szellem és pártpolitika. Népszabadság, február 26.
- Csizmadia Ervin (2012/a): Kihívás és megoldás. A pártstruktúra átalakításának variánsai Magyarországon. Századvég, 3. (megjelenés előtt)
- Dékány István (1937): a szociológus felelőssége. Társadalomtudomány, május-szeptember.
- Domány Gyula (1926): Bankpolitika, különös tekintettel a hitelpolitikára. *Közgazdasági Szemle*.
- Elias, Norbert (2004): A civilizáció folyamata. Gondolat Kiadó, Budapest.
- Eötvös József (1846/ é. n.): Reform. In.: Báró Eötvös József összes művei, 11. Kelet népe és Pesti Hírlap. Reform. 87-326.
- Freeden, Michael (2006): Ideology and Political Theory. Journal of Political Ideologies, February, 3-22.
- Gerő András (1988): Az elsöprő kisebbség. Gondolat Kiadó.

- Greene, Kenneth (2002): Opposition Party Strategy and Spatial Competition in Dominant Party Regimes. *A Theory and the Case of Mexico*. *Comparative Political Studies*, September, 755-783.
- Gyurgyák János (1999): Politikai ideológiák In: Gyurgyák János (szerk.); *Mi a* Hartog, Francois – Revel, Jacques szerk. (2006): *A múlt politikai felhasználásai*. L'Harmattan – Atelier.
- Hoover, Kenneth R. (1993): *Edeology and Political Life*. Wadsworth Publishing Company, belmont California.
- Kagan, Robert (2008): *The Return of History and the End of Dreams*. Vintage Books, New York.
- Kéri László (1994): Orbán Viktor. Politikusportrék (interjú). Századvég Kiadó.
- Knight, Kathleen (2006): *Transformations of the Concept of Ideology in the Twentieth*
- Kovács Éva – Tóth István János (1992): *Ki mit mondott 1990-ben? Választási programok* tartalomlemezése. *Politikatudományi Szemle*, 1. 99-124.
- Matolcsy György – Cséfalvay Zoltán (2008): *Megújított szabadelvű és szociális piacgazdaság* Magyarországon. *Jövőkép sorozat*, 1.
- McLellan (1995): *Ideology*. Open University Press.
- Niamessny Mihály (1928): *A magyar parlamentarizmus 1867-től 1918-ig*. Különnyomat a Budapesti szemle 1928. novemberi füzetéből.
- Oláh Gyula (1908): *az 1875. évi fúzió története*. Franklin társulat, Budapest.
- politika? : Bevezetes a politika vilagaba, Osiris, Budapest, 262-321.
- Romsics Ignác szerk. (2009): *A magyar jobboldali hagyomány, 1900-1948*. Osiris Kiadó.
- Rudai Rezső (1936): *A politikai ideológia és a pártszerkezet szerepe a magyar kormánypártok életében*. Magyar Társadalomtudományi Társulat Kiadása.
- Schlett István (2007): *Válságkezelés, rendszerváltoztatás vagy a pártstruktúra átalakítása? Politikai* dilemmák és válaszok az 1873-1875-ös pénzügyi válság idején. *Közgazdasági Szemle*, február, 142-166.
- Southall, Roger (2005): *The “Dominant Party Debate” in South Africa*. *Africa Spectrum*, 1. 61-82.
- Szente Zoltán (2011): *Kormányzás a dualizmus korában*. A XIX. Századi európai parlamentarizmus és Magyarország kormányformája a kiegyezés után 1867-1918. Atlantisz Kiadó.
- Tellér Gyula (1996): *A három részmagyarország*. Századvég, nyár, 52-66.
- Tomka Béla (1996): *A magyarországi pénzintézetek rövid története, (1836-1947)*. Gondolat, Kiadó, Budapest,.
- Torres, Pedro Ruiz (2006): *A történelem politikai felhasználásai Spanyolországban*. In: Hartog-Rewvel szerk. (2006), 113-138.
- Tóth Andrea (1995): *Bukott eszmék*. Zichy Antal Naplótöredéke 1862-ből. *Aetas*, 4. 101-130.
- Tőkéczi László (1993): *Magyar liberalizmus*. Századvég Kiadó.
- Závodszy Géza (1997): *Az Amerika-motívum és a polgárosodó Magyarország*. A kezdetektől 1848-ig. Korona Kiadó.

Irodalom a 6. egységhez

- Abramowitz, Alan-Saunders, Kyle (2005): *Why Can't We All Just Get Along? The Reality of a* Polarized America. *The Forum*, 2. 1-21.
- Browne, Eric C.-Frendreis, John, P.-Gleiber, Dennis, W (1984): *An „Events” Approach to the Problem* of Cabinet Stability. *Comparative Political Studies*, July, 167-197.
- Budge, Ian-Keman, Hans (1990): *Parties and Democracy: Coalition Formation and Government* Fuctioning in Twenty States. Oxford University Press.
- Courtenay Ryals-Conrad-Golder, Sona N. (2010): *Measuring Government Duration and Stability in* Central Eastern European Democracies. *European Journal of Political Research*, 49., 119-150.
- Csizmadia Ervin (2004): *Végpont les kihívás*. *Élet és Irodalom*, július 30.
- Csizmadia Ervin (2008): *A második Gyurcsány-kormány három megközelítésben*. In: Sándor Péter–Vass László (szerk.): *Magyarország politikai évkönyve 2008-ról*. Budapest, *Demokrácia Kutatások Magyar Központja*, 352–365.
- Csizmadia Ervin (2012): *A kormányzati ciklus*. *Elméletek és következtetések*. Miskolc.
- Druckman, James, N. (2008): *Dynamic Approaches to Studying Parliamentary Coalitions*. *Political Research Quarterly*, September, 479–483.
- Evans, John, H (2003): *Have Americans' Attitudes Become More Polarized?—An Update*. *Social Science Quarterly*, 3. 71-90.
- Ferrero, Guglielmo (2001): *A hatalom*. Kairosz Kiadó.

- Fiorina, Morris P.- Abrams, Samuel J.- Pope, Jeremy, C. (2005): *Culture War? The Myth of a Polarized America*. New York: Pearson Longman.
- Fish, Steven M. (2006): *Stronger Legislature, Stronger Democracies*, January, 5-20.
- Galston, William, A. (2010): *Can a Polarized American Party System Be "Healthy"?* *Governance Studies at Brookings*. No. 34. April. 1-20.
- Grzymala-Busse, Anna (2001): *Coalition Formation and Regime Divide in East Central Europe*. *Comparative Politics*, October, 85-14.
- Helms, Ludger (2008): *Studying Parliamentary Opposition in Old and Democracies: Issues and Perspectives*. *The Journal of Legislative Studies*, 1-2. 6-19.
- Heppel, Timothy (2008): *The Degenerative Tendencies of Long-Serving Governments... 1963... 1996... 2008?* *Parliamentary Affairs*, 4. sz. 578-596.
- Horváth Péter (2009): *Ki kormányozzon? Választói preferenciák és kormányalakítás Magyarországon, 1990-2009*. *Politikatudományi szemle*, 2. 49-74.
- Horváth Péter (2011): *Aszimmetrikus koalíciók. A választási programok szerepe a koalíciók pártösszetételében. 1990-2002*. *Working Papers in Political Science*. 4.
- Humphreys, Macartan (2008): *Coalitions*. *Annual Review of Political Science*, June, 351-386.
- Ilonszky Gabriella (1996): *A parlamenti képviselők jelölésének elméleti és párt szervezeti kérdései Magyarországon*. *Politikatudományi Szemle*, 1. sz. 43-68.
- Ilonszky Gabriella-Judge, David (1994): *Képviselő és képviselői szerepek. Elmélet és magyarországi tapasztalatok*. *Politikatudományi Szemle*, 2. sz. 5-24.
- Ilonszky Gabriella-Kurtán Sándor (1999): *A magyar parlamenti elitek: demokratizálás és elitváltás*. *Politikatudományi Szemle*, 4. sz. 49-80.
- Kis János (1990): *A megállapodás*. *Beszélő*, május 5.
- Kis János (1991): *Tehetetlen kormány, elégedetlen nép*. *Beszélő*, március 2.
- Kis János (2002): *Medgyessynek mennie kell*. *Magyar Hírlap*, június 19.
- Kis János (2004): *A politika, mint erkölcsi probléma*. *Irodalom Kft.*
- Körösényi András (1993): *Kié a hatalom? A hatalom pluralitása Magyarországon, 1990-1992*. *Politikatudományi Szemle*, 4. sz. 5-20.
- Körösényi András (1995): *Kényszerkoalíció vagy természetes szövetség? Szocialista-szabaddemokrata koalíciókötés, 1994*. In: Gombár Csaba et al.: *Kérdőjelek: a magyar kormány 1994-1995*. Budapest: Korridor. *Politikai Kutatások Központja*, 260-280.
- Körösényi András (2008): *A rendkívüli állapot retorikája*. *Kommentár*, 2008. 1. 102-113.
- Körösényi András (2012): *A politikai polarizáció és következményei a demokratikus elszámoltatásra. Magyar politika 1990-2010*. Kézirat
- Laver, Michael (1974): *Dynamic Factors in Government Coalition Formation*. *European Journal of Political Research*, September, 259-270.
- Laver, Michael (1998): *Events, Equilibria and Government Survival*. *American Journal of Political Science*, 42. sz. 28-54.
- Laver, Michael-Schofield, Norman (1998): *Multiparty Government. The Politics of Coalition in Europe*. Michigan University Press.
- Laver, Michael-Shepsle, Kenneth A. (1998): *Events, Equilibria, and Government Survival*. *American Journal of Political Science*, January, 28-54.
- Lieserson, Michael (1970): *Game Theory and the Study of Coalition Behavior*. In Sven Groennings, E. W. Kelley, and Michael Lieserson (eds.): *The Study of Coalition Behavior*. New York, Holt, Rinehart and Winston.
- Lijphart, Arend (1984): *Measures of Cabinet Durability: A Conceptual and Empirical Evaluation*. *Comparative Political Studies*, July, 265-279.
- Magyarország Politikai Évkönyve, 1991. Szerkesztette: Kurtán Sándor-Vass László-Sándor Péter. *Ökonómia Alapítvány Economics Rt.*, 428-429.
- Mair, Peter (1997): *Party System Change: Approaches and Interpretations*. Oxford: Clarendon Press.
- Mershon, Carol-Shvetsova, Olga (2008): *Parliamentary Cycles and Party Switching in Legislatures*. *Contemporary Political Studies*, January, 99-127.
- Müller, Wolfgang C.-Strom, Kaare (2000): *Coalition Governance in Western Europe (1945-1999)*
- Müller, Wolfgang, C.-Strom, Kaare (2006): *Coalition Governments in Western Europe*. New York, Oxford University Press.
- Müller-Rommel, Ferdinand (2005): *Types of Cabinet Durability in Central Eastern Europe*. Center for the Study of Democracy. UC Irvine. Letöltés.
- Müller-Rommel, Ferdinand-Fettelschoss, Katja-Harfst, Philipp (2004): *Party Government in Central European Democracies: A Data Collection (1990-2003)*. *European Journal of Political Research*, 43., 869-893.

- Nikolenyi, Csaba (2004): Cabinet Stability in Post-Communist Central Europe. *Party Politics*, 2. 123-150.
- Riker, William (1962): *The Theory of Political Coalitions*. New Haven, CT, Yale University Press.
- Roozendaal, Peter van (1993): Cabinets in Netherlands (1918-1990) The Importance of „Dominant” and „Central” Parties. *European Journal of Political Research*, 23. 35-54.
- Sanders, D. –Herman, V. (1977): The Stability and Survival of Governments in Western Europe. *Acta Politica*, July, 346-377.
- Schofield, Norman (1987): Stability of Coalition Government in Western Europe: 1945-1986. *European Journal of Political Economy*, 3. 555-591.
- Schofield, Norman (1995): *Coalition Politics*
- Smith, Gareth (2005): Political Significant Events and their Effect on the Image of Political Parties, *Journal of Political Marketing*, 2-3. 91-114.
- Somer-Topcu, Zeynep,-Williams, Laron, K. (2008): Survival of the Fittest? Cabinet Duration in Postcommunist Europe.
- Strom, Kaare (2008): Communication and the Life Cycle of Parliamentary Democracy. *Political Research Quarterly*, September, 537–542.
- Strom, Kaare-Müller, Wolfgang C. (1999): The Keys to Togetherness: Coalition Agreements in Parliamentary Democracies. *The Journal of Legislative Studies*, 3–4. sz. 255–282.
- Strom, Kaare-Müller, Wolfgang, C. eds. (2000): *Coalition Governance in Western Europe*. Introduction. In: *Coalition Governments in Western Europe*. Oxford University Press. 1-31.
- Strom, Kaare-Müller, Wolfgang C- Torbjorn, Bergman (2010): *Cabinets and Coalition Bargaining – The Democratic Life Cycle in Western Europe*. Oxford University Press.
- Toole, James (1999): Government Formation and Party System Stabilization in East Central Europe, 4. 441-461.
- Tzelgov, Eitan (2011): Communist Successor Parties and Government Survival in Central Eastern Europe. *European Journal of Political Research*, 50., 530-558.
- Warwick, Paul (1979): The Durability of Coalition Governments in Parliamentary Democracies. *Comparative Political Studies*, 11. 464-498.
- Warwick, Paul (1992): Economic Trends and Government Survival in West European Parliamentary Democracies. *American Political Science Review*, December, 875–887.
- Wiener György (1997): Hatalmi viszonyok és kormányzati struktúra (1988-1994): *Eszmélet*, 36. sz. tél.
- Wiener György (2010/a): Formális és informális elemek a kormányzásban. I. *Közjogi Szemle*, 1. 24-33.
- Wiener György (2010/b): Formális és informális elemek a kormányzásban II. *Közjogi Szemle*, 2. 7-16.
- Woldendorp, Jaap-Keman, Hans-Budge, Ian (1998): Party Government in 20 Democracies: An Update (1945-1998). *European Journal of Political Research*, January, 125-164.
- Woldendorp, Jaap-Keman, Hans-Budge, Ian (1993): Government in Parliamentary Democracies. Data Collection, *European Journal of Political Research*, July, 1-120.

Irodalom a 7. egységhez

- Allen, Daniel (2010): New Directions in the Study of Nation-Building: Views through the Lens of Path Dependence. *International Studies Review*, September, 413-429.
- Almond, Gabriel-Verba, Sidney (1963): *The Civic Culture: Political Attitudes and Democracy in Five Nations*. Princeton University Press.
- Beck, Ulrich (2013): *Cosmopolitanized Nations: Re-Imaging Collectivity in World Risk Society*. *Theory, Culture and Society*, 2. 3-31.
- Bibó István (1986): A magyar demokrácia válsága. In: *Uő: Válogatott tanulmányok, 1945-1949*, Magvető Kiadó, II. 15-79.
- Bozóki András (1995): A magyar átmenet összehasonlító nézőpontból. In: *Uő: Konfrontáció és konszenzus*. Savaria University Press, Szombathely, 131-176.
- Buck, Alexy-Geissel, Brigitte (2009): The Education Ideal of the Democratic Citizen in Germany. *Education, Citizenship and Social Justice*, 3. 225-243.
- Csanádi Mária (1995): *Honnan tovább? A pártállam és az átalakulás*. T-Twins Kiadó-MTA Közgazdaságtudományi Intézet.

- Csizmadia Ervin (1995): A magyar demokratikus ellenzék. I-II-III. T-Twins Kiadó.
- Csizmadia Ervin (2001): Diskurzus és diktatúra. A magyar értelmiség vitái Nyugat-Európáról a késő Kádár-rendszerben, Századvég.
- Csizmadia Ervin (2013/a): Miért „alaptalan” a magyar demokrácia? Élet és Irodalom, április 5.
- Csizmadia Ervin (2013/b): The Hungarian Opposition in the Kádár-era. *External examples and political strategy in the 1970s and 80s*. Before publication Warsaw.
- Dobbins, James (2003): America's Role in Nation-building: From Germany to Iraq. Monica, California: Rand.
- Fay, Jennifer (2008): Theaters of Occupation: Hollywood and the Reeducation of Postwar Germany. University of Minnesota Press.
- Greven, Michael T. (1995): Demokratizáció és intézményépítés. Politikatudományi Szemle, 1. 9-20.
- Gurland, R. L. (1949): Why Democracy is Losing Germany. Commentary, September. 227-237.
- Herz, John H. (1948): The Fiasco of Denazification in Germany. Political Science Quarterly, December. 569-594.
- Higley, John–Burton, Michael (2006): Elite Foundations of Liberal Democracy. Lanham, MD: Rowman
- Inglehart, Ronald–Welzel, Christian (2008): Democracy as Human Empowerment : The Role of Ordinary People in the Emergence of Democracy. Center for the Study of Democracy, 1-15.
- Kis János (1993): Reform és forradalom között. Három hipotézis a rendszerváltás természetéről . Világosság, 11. szám.
- Kovács Éva–Tóth István János (1992): Ki mit mondott 1990-ben? Választási pártprogramok tartalomelemzése. Politikatudományi Szemle, 1. 99-124.
- Mansfeld, Edward, D –Pevehouse, Jon C: (2008): Democratization and the Varieties of International Organizations. The Journal of Conflict Resolution. April, 269-294.
- McFaul, John (2002): The Fourth Wave of Democracy and Dictatorship: Noncooperative Transitions in the Postcommunist World. World Politics, January, 212-244.
- Offe, Claus (1994): A kelet-európai átmenetek intézményeinek tervezése. Politikatudományi Szemle, 3. 5-32.
- Payne, James L. (2006): Did the United States Create Democracy in Germany? The Independent Review. Fall, 209-221.
- Pevehouse, Jon, C (2002): Democracy from the Outside-in? International Organization and Democracy. International Organization, Summer, 515-549.
- Plasser, Fritz–Ulram, Peter A. (1995): Demokratikus konszolidáció Kelet-Közép-Európában. Politikatudományi Szemle, 1. 21-42.
- Puaca, Brian M. (2009): Learning Democracy: Education Reform in West Germany, 1945-1965. New York: Berghahn Books
- Schiemann, John W (2004): Hungary: The Emergence of Cancellar Democracy. The Journal of Legislative Studies, 2-3. 128-141.
- Schmitter, Philipp (2012): The Future of „Real-Existing” Democracy. http://iis-db.stanford.edu/evnts/5844/SchmitterFUTURE_OF_Democracy3.pdf
- Stephan, Alfred–Skach, Cindy, (1993): Constitutional Frameworks and Democratic Consolidation. Parliamentarism versus Presidentialism. World Politics, October, 1-22.
- Webben, Stephen–Liikanen, Ilkka eds. (2001): Education and Civil Culture in Postcommunist Countries. Palgrave.
- Wexler, Immanuel (1983): The Marshall Plan Revisited: The European Recovery Program in Economic Perspective. Westport Conn.: Greenwood Press.
- Whitehead, Laurence (1993): Kormányforma és hagyományok. Politikatudományi Szemle, 1. 137-146.
- Yilmaz, Hakan (2002): External-Internal Linkages in Democratization: Developing an Open Model of Democratic Change. Democratization, 2. Summer, 67-84.
- Zink, Harold (1957): The United States in Germany 1944-1955. Princeton, N.J.: D. Van Nostrand.
- Zon, Hans von (1994): The lack of cohesion as the crucial problem for post-socialist societies. AI and Societies. 2. 151-163.

